

ENIGMA

Gerevich Tibor | Olvasókönyv 2.
Római Iskola | Gerevich László
Herman Lipót naplója | 1920
Aba-Novák Vilmos | Jeges Ernő

95

ENIGMA

MŰVÉSZETELMÉLETI FOLYÓIRAT

A kiadvány megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

Lektorálta: Pataki Gábor

Készült az MTA BTK Művészettörténeti Intézetének Tudománytörténeti Kutatócsoportjával együttműködésben, a Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria támogatásával.

Az Enigma az MTA Magyar Tudományos Művek Tára által regisztrált tudományos folyóirat, illetve Open Access rendszerű oktatási segédanyag.

ENIGMA művészetelméleti folyóirat

Alapította: Szabó Ágnes

Kiadja a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: Vajdovich Györgyi

1037 Budapest, Erdőalja út 165/b, Tel.: 250-6247, e-mail: enigmafolyoirat@t-online.hu

Főszerkesztő: Markója Csilla

Szerkesztő: Bardoly István

Arculatterv: Kelényi Gabi

Tördelőszerkesztő: Zrinyifalvi Gábor

Terjesztő: Holczer Miklós, Tel.: 06-30-932-8899, e-mail: emholczer@gmail.com

Az ENIGMA kapható a nagyobb könyvesboltokban.

A lap előfizethető és régebbi számai megrendelhetők a kiadóban az enigmafolyoirat@t-online.hu címen.

Még kapható számaink listája megtekinthető a kiadó honlapján: <http://meridiankiado.hu>

ISSN: 1218-8069

GEREVICH TIBOR 2.

Szerkesztette: Markója Csilla és Bardoly István

HÍVÓSZÓ – HERMAN LIPÓT NAPLÓJA

„Jogtalanságnak tartom úgy a proletárok, mint a reakció diktatúráját” – 5
Herman Lipót festőművész 1920-ban írt naplója, 1.

MERIDIÁN – GEREVICH-OLVASÓKÖNYV

Markója Csilla	35
Gerevich Tibor és sokrétű hagyatéka – Aba-Novák Vilmos, Jeges Ernő és a kultúrpolitika a Horthy-érában	
Gerevich-Kopteff Éva	51
Gerevich Tibor és a család	
Gerevich László	61
Ki volt Gerevich Tibor? – Személyes emlékek a nagyapám bátyjáról	
Gerevich-Kopteff Éva	84
Gerevich László az én szememben	
Bartók, Dési-Huber, Aba-Novák és Schöpflin levelei Gerevich Tibornak	97
Gerevich Tibor, Hekler Antal és a nyírbátori stallum	108

MŰ/HELY – FEKETE NÉGYZET

Zrinyifalvi Gábor	113
Az univerzumunk keletkezését megelőző pillanat – Avagy a semmi létmódjai	

„JOGTALANSÁGNAK TARTOM ÚGY A PROLETÁROK, MINT A REAKCIÓ DIKTATÚRÁJÁT”

HERMAN LIPÓT FESTŐMŰVÉSZ 1920-BAN ÍRT NAPLÓJA, 1.¹

Budapest, 1920. január 1.

A szokásos újévi naplócikk. (1. kép) Nem vagyok túl szentimentális hangulatban. (2. kép) Tulajdonképpen örülök, hogy ez az átkozott esztendő véget ért. Sok keserves tanulásban bővelkedő idő volt, reméljük a most következő nyugalmasabban telik majd el. Ámbár a jövőben senki sem olvashat. Amilyen bolond világot élünk, még az is lehetséges, hogy újabb bonyodalmakban lesz részünk. Sokan egy újra kezdődő háborútól félnek. Én, bár nem tartom kizártnak, ezt az aggodalmat kissé korainak vélem. Azt hiszem, pár esztendőre még szükség van, hogy a leverte országok erőre kapjanak. Oroszország sincs még rendben. E nélkül pedig nem igen képzelhető egy újabb érdekszövetség (német, orosz, bolgár, olasz, magyar). Engem ez különben csak annyiban érdekel, hogy megzavarnak-e újból munkámban, melynek igen érzékeny kárt okozott az utóbbi 6 esztendő, a 30 és 36 évem közti idő, igen fontos a festő szempontjából, s ha a katonaság alatt dolgozhattam is valamit, s valószínűleg fejlődtem is, ezt mégsem lehet normális haladásnak tekinteni. De hát ezen már nem sokat segíthetünk, legfeljebb most kéne komolyabb buzgalommal nekilátni a munkának. Természetesen nagyon hiányzik mindennemű ösztönzés, kissé fel kéne frissíteni külföldi múzeumlátogatásokkal fantáziámat. Tervem a tavaszon Münchenbe² vagy Velencébe utazni pár hétre. Nem tudom, nem fog-e akadályul szolgálni valutánk hihetetlen rossz helyzete. Egyhavi velencei tartózkodás 15–20 ezer Koronát emésztene fel. Úgyszintén München is drágább viszonylag, mint békében volt. De úgy érzem, hogy a felfrissülésre okvetlenül szükségem van. Néha már egészen butának érzem magam, a leelemibb dolgoknál hagy el bátorságom, s a fantáziám. A legerőszakosabb injekciók – jó művészek reprodukcióinak tanulmányozása sem

¹ Herman Lipót naplója. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, ltsz.: 19920/1977. 4594–4652. oldal. – A kéziratot kiolvasta, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Bardoly István. Szerkesztette: Markója Csilla. Jelzések: < > törölt, de kiolvasható szöveg; <...> kiolvashatatlan szöveg; [ ] utólagos szerkesztői betoldás. Az előzményeket, tehát a napló 1919-ben írt szövegét ld. az *Enigma* 93. és 94. számában.

² Erre az utazásra végül 1921 augusztusában sor került.

1. Herman Lipót 1920-as naplójának címlapja. Magyar Nemzeti Galéria Adattára, ltsz.: 19920/1977. © Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

segít sokat. Az őszre szeretnék valamilyen kollektív kiállítást rendezni az Ernstben, de olyképpen, hogy régibb dolgaimból egy teremre valót összegyűjtenék s így teljesebb képet tudnék nyújtani művészetemről. Az első, keskeny teremben akvarelleket, a második nagyteremben ifjúkori munkákat és portrékat, a szürke és a második nagyteremben most készített kompozíciókat s egyéb festményeket, míg a hátsó termekben rajzaimat helyezném el. Azt hiszem, sikeres kiállítást tudnék összehozni, melynek hozadéka egy-két évi külföldi tanulmányutat is lehetővé tenne.³ Most, hogy úgy látszik, ha némi döccenésekkel is, de valamilyen normális élet tér vissza, mégiscsak tisztán azon kéne lennem, hogy művészetemben fejlődjek. Talán sikerülni fog, ha mindenféle, a mesterségemben gátló körülményt félreteszek az útból (pl. művészetpolitika, társas élet etc.).

Tegnap éjjel a szilvesztert a Fészekben mérsékelt hangulatban töltöttem, 3/4 2 órára már itthon voltam. Gárdosék⁴ már fellátogattak hozzánk, majd elolvadnak a boldogságtól. Egyelőre ez természetes is. Ma be sem mentem a városba, estefelé esett az eső. Itthon vacsoráztam, de az olasz leckémet mindennek dacára sem vettem át. Kár pedig, mert igen nagy szükségem lesz az olasz nyelvre, ha oda-utazom.

³ 1921 januárjában szerepelt az Ernst Múzeum XV. Csoportkiállításán Csáktornyai Zoltán, Iványi-Grünwald Béla, Kandó László, Zádor István festők, Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrász és Románé Goldzieher Klára iparművész társaságában.

⁴ Gárdos Aladár (1878–1944) szobrász. A Budapest XI., Kelenhegyi út 12/14. alatti műteremházban élt, ahol Herman Lipót is. Gárdos friss házas volt.

2. Herman Lipót 1920-as évek. Fotó. Magyar Nemzeti Galéria Adattára, ltsz.: 19996-78-80. © Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

Budapest, 1920. január 2.

Későn keltem, az ágyban elmulattunk. 1/2 12 volt, mikor kissé munkához láthattam, ami nem ment. A *Jákobot az angyallal* kínozom különösebb eredmény nélkül. Érzem, hogy kissé befagytam már, nem tudom a dolgokat egy bizonyos fokon túl fejleszteni. Erős természettanulmányokra volna szükségem, de legalábbis rendes és alapos rajz tanulmányokra, a színekkel még csak el tudnék igazodni. Be kell vezetnem a pontos rajztanulmányokat az egyes festendő figurákról, s ezek alapján megkísérelni a képek festését. – Folytattam a régi képeim adatainak lejegyzését, ne mondja az a műtörténész, akinek annak idején feladata lesz munkáim katalógusát megcsinálni, hogy nem volt lelkiismeretes előmunkása személyemben. Egyelőre különben még nem nagyon nehéz feladat a dolgokat összeszedni. Naplókönyveim segítségével (melyek bár éppen ebben az irányban kissé hiányosak) valahogy tudok emlékezni régen festett képeimre. Ennek különben az a titkos rugója is van, hogy szeretnék pár képet visszavásárolni egész régi dolgaim közül (a Görög utcai tájképet, a tollfosztást, a kerteket stb.). Ebéd után olaszóra, majd Rózsival⁵ a városba mentünk cipőt vásárolni számomra. 900 Koronába került. Éppen a 100-szorosa a béke áraknak. A Fészekben befejezték az aukciót, az én képeim megmaradtak, amit nem is nagyon bánok.⁶ Majd elkelnek később. Vacsora után Pólya⁷ mutatott be egy palit, kire rá akarja sózni a képeimet, de nem maradhattam ott, mert a budaiak hazafelé indultak. Réti⁸ Feiks házaspárral és Herquettel⁹ jöttünk haza. Réti még mindig háborúpárti, beszéde most már szinte teljesen oktalan, logika nélkül való. Rossz hallgatni. Hiszen lehetséges, hogy még nagy bonyodalmak jönnek, de ez egy ilyen helyzetben, véres és nagyarányú háború után természetes. Egy felgyújtott világ után sok eltakarítani való marad. De a dolgok ilyen rövid időn belül nem ismétlődnek meg ugyanolyan formában. Elhiszem, hogy sok baj áll még előttünk, de talán mégsem kell már 1920-ban újra berukkolnunk. Egy pár esztendeig csak lehet még várni, s idegeinket kipihentetni.

Budapest, 1920. január 3.

Nagyon későn keltünk, a munka igen vontatott s meglehetősen eredménytelen. Kezdtém egy vázlatot 3 halálraítéltről, de igen kezdetleges stádiumban abbahagytam.

⁵ Radó Jozefa (1898–1984), Rózsai, Herman Lipót modellje, majd élettársa, utóbb felesége.

⁶ „A Fészekben nagy előkészületek történnek a Területvédő Liga javára rendezendő koncertre, festményeket adtunk a jótékony célra sorsolásra, én teljes ajándékul.” – írta Herman 1919. december 24-én. Herman Lipót naplójegyzetei 1919-ből. II. *Enigma*, 24. 2017. no. 94. 77.

⁷ Pólya Tibor (1886–1937) festő.

⁸ Réti István (1872–1945) festő.

⁹ Feiks Jenő (1878–1939) festő; Réti István (1872–1945) festő; Herquet Rezső (1884–1948) építész.

Ebéd után Kőrösi nevű szakszervezeti tag felesége jött ide kérni, adnék valamilyen írást az ura részére enyhítő körülménynek, kit bolsevista izgatás miatt letartóztatnak.¹⁰ Azt írtam, hogy tudomásom szerint művészkollégáim műtermének igaztalan rekvirálását igyekezett meghiúsítani. Egyébről nem írhattam. – Délután Ernsthez¹¹ mentem a múzeumba megnézni Iványi-Grünwald és Koszta képeit.¹² Béla dolgai meglepően jók, kétségtelen, hogy a legtehetségesebb magyar festők egyike, talán a legkülönb a most élők között. 55 éves korában még mindig fejlődik, s ma már majdnem kompletten fejezi ki magát. Valami Van Gogh-i nyugtalanság van most kiállított képeiben, szenzációszámba mennek a magyar képtermelés között. Van egy kompozíciója: falu végén egy leány vizet merít, mellette cigánylegény hangolja hegedűjét, két, subás parasztember áll a kép jobboldalán. Hatalmas sárga ég, erőteljesen érződő föld, mélyen zengő színek, nagyon érdekes kompozíció. Leírni nem lehet jól, látni kell, mert tiszta festészet. Egy gémeskút, hátulról tűző nappal, egy nagyszerű egű cigánypáros, s még egynéhány kitűnő tájkép. Azt hiszem, Grünwald ezzel pályájának csúcsa felé közeledik. Kíváncsi vagyok, mit szólnak majd rá a kollégái, úgy tapasztaltam, hogy eddig kissé meg nem értve küszködött. De az nem sokat számít, a fő, hogy egynehányan tudjuk, hogy mit eredményezett a törekvése. Nagyszerű ösztönember, talán nincs is egészen tisztában vele, hogy mit akar, csak érzi, s mesteri készségénél fogva ki is tudja fejezni. Festőnél különben ez a fontos. A szavakban kifejezni tudás az író feladata s erénye. Egy igazán jó képet nem is szabad írásban vagy szóban kifejezni tudni. Azt csak formákkal, színekkel, tónussal, kompozícióval szabad. Koszta is érdekes, de sokkal kisebb kaliberű Grünwaldnál. Beron rajzai nem túl nagyigényűek, de szimpatikusak.

Lilyékhez¹³ is fellátogattam, a héten kezdett tanulmányfejet festeni egy szakállas öregről. Kissé félenken csinálja, de talentumosan. Azt hiszem érdekes eredményeket fogunk elérhetni vele. – Az az érzésem van, hogy teljesen eldugulok, ha nem fogok erélyesen a munkához. Holnap délelőtt felfrissítésül elmegyek a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárába, oda rendeltem Lilyéket is. A Fészekben beszélgettem Hoffmannal,¹⁴ nagyon szeretném, ha elintézné már a beszerzési csoportunk s a szakszervezet likvidálását. Talán a következő 2 héten belül ez is megtörténhetik.

¹⁰ Kőrösi Stein Sándor (1882-?) festőről van szó, akit 1920. május 26-án a bíróság „állam és osztály elleni izgatás miatt hatévi börtönbüntetésre” ítél. *Világ*, 1920. augusztus 7. 4.

¹¹ Ernst Lajos (1872-1937) műgyűjtő, műkereskedő, múzeumigazgató.

¹² Iványi-Grünwald Béla (1867-1940), Koszta József (1861-1949) festők, Beron Gyula (1885-1971), Garay Ákos (1866-1952) festők, illetve grafikusok az Ernst Múzeum 1920 januárjában megrendezett X. Csoportkiállításán szerepeltek.

¹³ Pollatschek Lily (1905-?) festő, Pollatschek Elemér orvos leánya, Herman Lipót magántanítványa volt 1919-1922 között.

¹⁴ Dr. Hoffmann Lajos ügyvéd, a Magyar Rajzoló Művészek Szakszervezete titkára.

Budapest, 1920. január 4.

Ma délelőtt egy kis múzeumi látogatás volt tervbe véve. Tegnap Pollatschekékkel¹⁵ is megbeszéltem, s így 11 után a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárában találkoztunk. Felhívtam figyelmét egy pár portréra és képre, a Tintorettóra, Goyára, Van Dyckra s a Ribera képre is adtam egynéhány magyarázatot. Szent András vértanúsága című képen az öreg alakja csodálatos matéria érzékeltetéssel van festve. A magyarázatot Lily apja is meghallgatta, de a Greco-képet már nem tudtam vele megértetni, bár hangsúlyoztam, hogy az igazán jó képeket nem lehet irodalmi formában megmagyarázni. Talán később majd ráeszmél arra is, hogy kell az ilyen művészeti élvezők számára készített képet megérteni. 1-re hazajöttem, elmulasztottam a vendégeimet, sógornőm volt itt, majd bátyám,¹⁶ Montag Lipót¹⁷ nevű milliomos barátjával, ki esetleg képeket vásárolna. Délután itthon voltam, valami keveset festegettem, estefelé Gárdosékkal s Glatter Bélával¹⁸ lármáztunk. Most este Marées-ról¹⁹ olvasgatva eszembe ötlött, hogy nem-e valóban akkor dolgozhatna az ember igazán becsületesen, ha nem kényszerülne képeit eladni. Mert ez okból nem tudja magát túltenni festés közben azon, hogy a közönség ízlésére is ne gondoljon, ami természetszerűleg némileg befolyásolja a munkát. Ideális volna, ha valaki a megélhetést biztosítaná, s az ember kedvére festhetne olyan dolgokat, melyek temperamentumának, gondolkodásának s ideáljainak megfelelnek. Bizonyos, hogy jobb művek létesülnének, s ez végeredményképpen sokkal jobban kifizetődne anyagilag is. – De ez az idea sajnos nem vihető keresztül, mert olyan gazdag idealista, ki pénzt adna anélkül, hogy közvetlen haszonra ne számítana, igen valószínűtlen, hogy akadjon, magam pedig nem tudok annyit keresni most, hogy jó időre el legyek látva. – Egy lehetőség volna még, ha bátyám annyit keresne, hogy rendelkezésemre bocsáthatna valamilyen nagyobb összeget évente, mely függetlenítené tőle, hogy kereset után nézzek. Viszont ezt nem lehet tőle kérni, majd megpróbáljuk valahogy összeegyeztetni a két dolgot. Lelkiismeretesen dolgozni, s a keresetből megélni. Annyi bizonyos, hogy momentán tépelődöm felette, hogy jó úton haladok-e jelenlegi módomon festve. Azt hiszem, hogy alaposan kéne foglalkoznom a feladataimmal, melyeket magam elé tűzök. A Szépművészetiben a metszetkiállítás is megnéztem, nagyon érdekesek Tiepolo rézkarcai.²⁰ Ezeknek a kedvéért még egyszer ki kell fáradnom.

¹⁵ Pollatschek Elemér (1875–1944) 1910-től a Pesti Izraelita Hitközség kórházának fül-, orr-, gégzészi főorvosa, egyetemi magántanár.

¹⁶ Herman Gyula (1882–1929).

¹⁷ Montag Lipót (?–1926) terménybizományos és -nagykereskedő.

¹⁸ Glatter Béla (1888–1930) magánhivatalnok, Glatter Ármín (1862–1933) festő fia, Glatter Gyula (1886–1927) festő testvére.

¹⁹ „Pollatschekék pedig Meier-Graefe *Hans von Marées* c. háromkötetes munkáját küldték el ma a tanítás ellenértékéül” – írta 1919. december 24. én naplójába. – Julius Meier-Graefe *Hans von Marées*. I–III. München, 1910. *Enigma*, no. 94. i. m. 77.

²⁰ A Grafikai Osztály *XVI–XVII. századi olasz rézkarcok* c. kiállításáról van szó.

Budapest, 1920. január 6.

Ma délelőtt programba volt véve Rózsi akt ülése egy képemhez, melybe múltkorában a férfiakot festettem bele természet után, de szerencséjére látogatóm jött, a Jámbor barátom.²¹ Egy vázlatomon festettem. Erdő szélén elítélteket visznek lovasok. Eléggé sikerült. Jámbornak bemutattam készülő dolgaimat, többek közt terveimről is beszéltem, melyek kollektív kiállítással kapcsolatban foglalkoztatnak. Az Ernst-féle kisebb, középső terembe tervezek 4-5 egyforma nagyságú kompozíciót rokon témákkal, melyek általános témáimat, szerelem, családi öröm, dal, tánc, multság s más ilyen ősi kellemességeket tárgyalnának. Tegnap este terveztem is már egy ilyesfajta dolgot, mely csodálatosképpen meglehetősen érettnek mondható. Hogy Jámbornak, ki szabadidejében rajzolásal s festéssel foglalkozik, bemutassam egy kompozíció csinálási módját, előtte nekifogtam a tegnapi témám megfestéséhez, s körülbelül 2 órai munkával kész volt az eléggé jól sikerült vázlat. Egy férfi és egy női aktot ábrázol, közöttük egy gyerek ágaskodik a nő által tartott narancs után. A formák és líneák meglehetősen kiegyensúlyozottak, úgyhogy azt hiszem, kellemes képet lehet ezen az alapon festeni. Most csupán arra volna szükség, hogy természet utáni mozdulatrajzokat csináljak. Ha sikerül néhány ilyen tervet kigondolnom, s 2 hónap múlva szellemem művészi felfrissítése céljából elutazhatom pár hétre Münchenbe, a nyáron nagy energiával befejezhetem majd a kiállításra szánt munkáimat. – Délután bátyám látogatott meg, pénteken már utaznak. Azt mondta, hogy Montag szeretne képet vásárolni, ami jól jönne, mert biztosítaná egy időre a munka lehetőségét. Olaszóráim után bátyámmal a városba mentünk, a Gerbeaud-nál csokoládéztunk. A Fészekben beszéltem Grünwald Béla két ismerős képkereskedőjével, kik Zürichben szándékoznak magyar képeket eladni. Tán vesznek majd tőlem is e célra egynehány munkát. Rózsiéknál vacsoráztam, s utána hazajöttünk s nem mentünk, mint eleinte terveztük, a Balaton kávéházba, a „Rendőrnapi” tiszteletére fellépő Paulini²² kedvéért.

Budapest, 1920. január 8.

Talán a Meier-Graefe Marées munkájának közvetlen hatása alatt, de ama régebbi tervem következtében is, hogy festményeimről egy katalógusszerű kimutatást készítek – most napok óta régi naplójegyzeteim alapján igyekszem visszaemlékezni s feljegyezni, 15-16 év előtti festményeim adatait. Most belátom, hogy milyen nehéz munka egy ilyen katalógus összeállítása. Hiszen nekem rendelkezésemre állanak kötetszámra a feljegyzések, magam is emlékszem még egyre-másra, mégis, igen sok említett képre egyáltalán nem tudok visszaemlékezni, sok pedig nincs is

²¹ Jámbor Lajos (1869–1955) építész.

²² Paulini Béla (1881–1945) író, újságíró, illusztrátor.

említve. Hogy tudná hát ezeket az adatokat egy idegen, még csak megközelítő pontossággal összegyűjteni. Pedig egy művészi pálya fejlődésére ezek igen érdekes momentumok. Vannak aztán adatok arra nézve is, mikor tűnt fel embrionális formában ugyan, de mégis már 20 éves koromban komponálási hajlam, illetőleg kísérlet Rembrandt hatása alatt (rézkarcok reprodukciói a Knackfuss-ban²³) József és Putifárné komponálása, mely munka elveszett vagy átfestetődött. A lapok ma élénken cikkeznek Anatole France egy levele miatt, melyet, mint az Emberi jogok védelmére alakult liga elnöke intézett a bécsi szocialistákhoz, hogy foglaljanak állást azellen, hogy a magyar független bíróság szocialistákat és forradalmárokat ítél el szigorúan, s végezteti ki őket. Magát a levelet az itteni cenzúra úgy látszik nem engedte leköszölni, de a válaszokat s a replikákat igen. Mulatságos *Az Est* vezércikke, mely azt írja, hogy France nem tudja, mi a bolsevizmus. Hát a háború előtt írt *Pártütő angyalok*²⁴ c. műve? Én azt hiszem, hogy France sokkal előbb tudta mi a bolsevizmus, mint az oroszok és a magyarok. Abban különben igazuk lehet a lapoknak, hogy a Korvin-klán s társai²⁵ üzelmeiről nincs eléggé informálva. Ezek nem szorulnak valami nagy védelemre. Nem voltak eszmei harcosok. De semmi esetre sem árt, ha az itteni hatalom jelenlegi birtokosai a külföldi hírek hatása alatt némileg mérséklék bosszúálló dühüket, mert hiszen a dunántúli s kecskeméti példáról is lehet némi tudomása France-éknak. Félek, hogy ez a szocialista befolyás némileg befolyásolja helyzetünket a békekonferencián. Azt hiszem ugyanis, hogy Clemenceau-ék valamit mégiscsak adnak Anatole France szavára, hiszen annak idején együtt harcoltak a Dreyfus-ügyben az igazságtalanság ellen. Hangsúlyozni kívánom, hogy én nagy jogtalanságnak tartom úgy a proletárok, mint a reakció diktatúráját. Az emberi szabadság pártján állok, s bármilyen elv kedvéért sem lelkesedem a vérontásért. Undorodtam a háború törvényes gyilkolásától, undorodtam a világot megváltó internacionálé gaz gyilkolásától, de undorom – tisztelettel legyen mondva a jelenlegi, úgynevezett jogrend helyreállító mézárólásoktól is. Én már csak a biblia szavaihoz tartom magamat – ne fogj fegyvert – ne ölj, s szeresd felebarátodat.

Az Egyesület mai választmányi gyűlésén sikerült egyet-mást ismét elérnem, ami az igazságosság szolgálatában hasznos lehet. Végül talán mégis használhatok egy keveset a művészek renoméjának, mely ilyen módon nem blamálódik túlságosan. Elvégre, azokat, kik aljasan viselkedtek kollégáikkal szemben – a fene bánja. De ártalmatlan embereket csakis fehér bajtkozás kedvéért büntetni, mégsem járná. – Bátyáméknál ebédeltem, holnap már utaznak. Egynémely megbeszélések szokott módon.

²³ Hermann Knackfuss (1848–1915) német festő és művészeti író, számos népszerű, képes művész-életrajz szerzője. Rembrandtról szóló műve 1895-ben jelent meg.

²⁴ Anatole France. *Az Est*, 1920. január 9. 1.; Herczeg Ferenc, Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő Anatole France-nak írt tiltakozó levelét közli: *Világ*, 1920. január 8. 6. – France regénye 1916-ban jelent meg magyarul első kiadásban Kunfi Zsigmond fordításában.

²⁵ Utalás Korvin Ottóra, illetve a Lenin-fiúkra.

Budapest, 1920. január 11.

Délelőtt vendéget vártam (Rottmann telefonált,²⁶ hogy kihozza Feldmann nevű ismerősét a feleségével) ide, előzőleg az Ernstbe mentem a Grünwald megnyitásra, mert Lilyt odarendeltem, hogy elmagyarázzak neki egyet-mást. Pedig nem is könnyű dolog egy kezdőnek, ki természettől fogva szigorú naturalista, ezeket a kissé elvont s összegezett képeket élvezhetővé tenni. Úgy magyaráztam: hogy hasonlítsa ezeket a dolgokat ahhoz, mikor valaki a leckét nem a könyv szerint szóról szóra, hanem saját szavaival az értelmét mondja el. Szóval az esszenciáját adni a dolgoknak, mégpedig olyan eszközökkel, melyek a tiszta festőiségnek megfelelnek. Vissza kell térnem a múltkor lejegyzett tételelemhez, hogy éppen azért fest az ember, mert szavakkal nem tudja mondanivalóját elmondani. – Mikor 11 után hazajöttem, már itt voltak a vendégek, kedves emberek. Rózsai tartotta őket szóval. Délre még vártam egy Fleiner²⁷ nevű gazdag embert, kihez Pólya Tibor kedvéért – kinek ez mecénása – tegnapelőtt este a Fészekből felmentünk. Zsákkereskedő, és most képeket akar venni. De nem jött fel. – Délután Rózsit megtanítottam a kaszinó játékra (hogy egyedül ne unatkozzék), majd aludtam egy keveset, s aztán a Fészekbe mentem. Ott hallottam, hogy az Ernst kiállításnak milyen nagy sikere van, majdnem 300 ezer Korona árát adtak el, szóval egy napon annyit, mint a Múcsarnokban az egész kiállítás alatt. Úgy látszik nagyon jó boltta vált ez az „intézet”. Pukkadnak is a Knopp, Dudits, Pentelei²⁸ féle emberek, de nem árt nekik. Remélem, hogy az ősszel, amikorára az én kiállításom meg lesz, szintén siker koronázza a vállalkozást. Ehhez természetesen egy esztendő erős munka szükséges. Remélem, ezúttal programomat be fogom tarthatni. Nagy kár, hogy nincs a hátam mögött kellő tőke, mely lehetővé tenné kiköplálni ezt az időt, nehogy el kelljen adnom dolgaimat időközben.

Budapest, 1920. január 13.

Ma délelőtt ígérkezett Fleiner, illetőleg mondta Herquet, hogy elhozza, mert hozzá megy 11-re. Délelőtt festettem egy kis vázlatot. Ezek mennek egyelőre a legjobban, s tulajdonképpen művészi képességeimnek momentán a legjobb kifejezői. Azt hiszem leghelyesebb, ha jelenleg csak ezeket művelem, mert úgy veszem észre, hogyha

²⁶ Rottmann Aladár magánhivatalnok, Herman Lipót egykori katonatársa.

²⁷ Fleiner Jenő zsákkereskedő. Ld.: „Fleiner gyűjteménye iskolai példája annak, hogyan kell jó magyar képeket összeválogatni. Munkácsy, Szinyei-Merse (a ‘Pogány szerelem’ gyönyörű részlete), Mednyánszky, Katona, Rippl-Rónai, Iványi-Grünwald, Ferenczy, Réti, Kernstok, Pólya Tibor és Iván, Herman, Márk Lajos, Koszta, Zemplényi és számos más jeles magyar piktor kitűnő képe kerek gyűjteménnyé alakult, amelyet fejleszteni lehet, sőt kell, amelynek azonban minden egyes darabja már most is a megfelelő helyen van s céltudatos biztonsággal van a gyűjteményben elhelyezve.” Magyar magángyűjtemények. *Színházi Élet*, 9, 1920. 30. 25.

²⁸ Knopp Imre (1867–1945), Dudits Andor (1866–1944), Pentelei Molnár János (1878–1924) festők.

hosszabb ideig kínlódom egy fejből festett képen, úgy unalmassá válik. Sajnos egyelőre nem tudom magamat hosszabb ideig koncentrálni egy és ugyanazon dologra. Valamilyen okos módszert kéne kitalálnom, ami ezt lehetővé tenné. Délben feljöttek Herquet, Pólya és ez a Fleiner, ki 4000-ért megvette egyik, ilyen egy ülésre festett képemet. Momentán segítségnek jó, mert már kezdett fogyni a pénzem. Talán már csak 4000 Korona fölött rendelkeztem. Tudom, hogy akad keresetem, nem kell tartanom tőle, hogy pénzzavarba jutok, de mégiscsak bizonytalan érzést vált ki az emberből, ha kevés a pénze. Most már nagyobb energiával foglalkozom a kiállításom megtervezésével, alapjában véve nem is kell túl sokat dolgoznom. Havonta egy nagyobb képet kellene festenem. Ez év novemberében megnyílhatna a kiállítás. A kiállítás alaprajzát vettem alapul s előre kijelölöm, hogy körülbelül melyik helyre milyen kép kerüljön. Most meg szeretném kísérni, hogy kartonok alapján fessek, illetve pusztán rajztanulmányok segítségével elhagyni ama tulajdonságomat, mi szerint még most is dolgozom, s ami sok bajt okoz, hogy a kép egyes részeit modell után készítem el. Az eljárás jelenlegi ideám szerint így folya le

1) Egy kis szabad skicc készítése egészen futólagosan, tollal vagy ceruzával.

2) Erről a kis rajzocskáról egy olaj vagy akvarell színvázlat, mely egy ülésre elkészül s nagyjában megadja a színideát.

3) Egy 40 vagy 50 cm nagyságú „karton” készítése, mely pontos rajzát adná az elkészítendő festménynek. Ez modellek igénybevételével történék, de csak szén- vagy ceruzarajzban. Ezt bekockázással lehetne aztán átvinni a végleges formátumra. E pont alatti munka állhatna természet után készítendő egyes akt vagy figura tanulmányokból is.

4) A végleges festés. Ha a kartonról vagy tanulmányokról meglehetősen fixírozódik a rajz, egyes részletek - miután színvázlat s rajztanulmányok rendelkezésre állanak - rögtön készen festhetőek. Ezáltal megőrződhetnék a kép frissessége. Ez eljárás természetesen nem involválja azt, hogy egyes részleteken ne változtathatna az ember.

A tervezett eljárással szemben áll más munkamódozatom, mely szerint kis, felületes vázlat alapján gyakran rögtön nekilátok a nagy képnek, hol hosszú kínlódás után, modellről való részletek befestésével, korrigálásokkal, változtatásokkal, minden terv nélkül folyik a munka, míg csak ki nem nyilatkoztatom, hogy a mű be van fejezve, teljesen a véletlenre bízva a siker.

Természetesen kérdés, lesz e türelmem a fent vázolt 4 periódust betartani. Mindenestre lejegyeztem ide, mint jó szándékot.

Budapest, 1920. január 17.

A ma reggeli és déli lapokban az Apponyinak Párizsban átnyújtott béketervezet kivonata.²⁹ Igen lesújtó, hallatlan kis területet hagytak meg az országból. Kevés

²⁹ Ld. pl. Béke delegációnk átvette a békefeltételeket. *Pesti Hírlap*, 1920. január 17. 1-2.

kilátás van rá, hogy jelentősebb változást eszközöljön rajta a diktáló Antant. Idehaza hozzájárul ehhez a szomorú tényhez a szerencsétlen állapot, hogy egymást akarják meglehetősen szerencsétlen elemek megfojtani látszólagos előnyökért. Most igazán itt volna az ideje, hogy összefogjon mindenki, munkához lásson, elássa a harci bárdot legalább egy időre, míg kimászik a köz ebből a szörnyű kátyúból, hová az 5 éves balsikerű háborús az ostoba forradalmak juttatták az országot.

Kérik 10 évi fegyháza ítélték izgatásért.³⁰ Ha a Tisza ügy miatt fel nem akasztják, talán hamarabb is kiszabadulna. Borzasztó, hogy hová jutott ez a különben tehetséges, de bolondos, s könnyelmű ember. Az ítéletet cikkeiért kissé szigorúnak tartom, de nagyon haragusznak rá, mert tudják, hogy Károlynak fő tanácsadója volt, s a kommunizmust kissé elősegítette. Meggyőződésem ugyan, hogy az a mi szerencsétlen viszonyaink következtében anélkül is bekövetkezett volna, de a törvénynek az ilyen gonoszság elősegítését minden esetre meg kell bélyegeznie. Hiszen ma is rettenetes az ország helyzete, lehetnek még nagy zavarok, de lehet, hogy némi javulás felé haladhatunk. Mindenesetre van még egy csomó kalandor, ki hihetetlen könnyelmű módon játszik az ország jövőjével, saját bolond ideái s közönséges haszna kedvéért. Tegnap feküdtem, mert kissé rosszul éreztem magam. Valami spanyolbetegségszerű bajom volt, de ma már jól érzem magam. Egy tájkép skiccet csináltam, mely a Gyimesi-szoros tájképére emlékeztet. Az ilyen kísérletek eléggé sikerülnek. Rendesebb és nagyobb szabású munkához egyelőre nem vagyok hangulatban, bár igazán hozzá kéne már fognom a dologhoz.

Budapest, 1920. január 20.

Mostanában kissé betegesek vagyunk mindketten, úgy látszik valami spanyolszerű betegség járványa kapott el bennünket. Én már jelentékenyen jobban vagyok, de Rózsi ma erősebben nyögi a dolgot. Vendégek csengetése zavart ki az ágyból, melyben már azért is kellemes lett volna még hevernem, mert tegnap Feiksné kedvéért megint hosszabb ideig voltunk kénytelenek a Fészekben maradni, s 2 óra volt mikor hazaérkeztem. A Köber, Orbán, Hoffmann³¹ képzőművészeti cég jelent meg nálam, hogy Jugoszláv területen rendezendő kiállításához gyűjtsön műveket. Kiválasztottak három

---

³⁰ Kéri Pál (1882–1961) újságíró, Károlyi Mihály tanácsadója, majd a Sajtódirektórium tagja volt. 1920-ban hadbíró, majd 1921-ben polgári bíróság elnöke lett, mint a Tisza-ügyek egyik felbujtóját s halálra ítélték, de 1922-ben fogolycserével kiadták Szovjet-Oroszországnak, ahonnan utóbb Bécsbe, majd Párizsba költözött s 1939-ben az Egyesült Államokba emigrált. Hogy kik voltak a tettesek és a valódi felbujtók, az máig kiderítetlen.

³¹ Köber Leó (1876–1931) festő, grafikus; Orbán Dezső (1884–1986) festő, a Nyolcak művészcsoporthoz tartozott. – „Artes névvel és megfelelő tőkével művészeti társaság alakult, melynek legfőbb célja, hogy kiállításokkal propagálja a magyar képzőművészetet külföldön és a jelenleg megszállott területekén. Az értékes hivatású társulat elnöke gróf Andrássy Gyula, igazgatói pedig: Köber Leó, Orbán Dezső és dr. Hoffmann Lajos. A művészvilágban a társulat működését nagy várakozás fogadja.” *Világ*, 1920. február 8. 10.

nagyobb és két kisebb festményt, melyeket a jövő hétig le kéne az *Ujság* üzem helyiségébe³² szállítani, természetesen berámázva. Dél felé egy múltkori skiccemet kezdtem lefesteni másik vászonra. Később lementem az öreg Glatterhez komolyan veszekedni. Tegnap ugyanis itt, az én műtermemben, békéltetési tárgyalás folyt közte s Orbán Dezső közt, kit ő még a szakszervezeti élet ideje alatt nyilvánosan érzékenyen megbántott. A békéltetés Glatter nyakasságán felborult, de én és a szintén jelenvolt Hoffmann dr. közvetítésével mégis békésen s a pör mellőzésével sikerült az ügyet elintézni. Szinte meglepődve tapasztaltam ezúttal, hogy az öreg Glatter hallatlanul konok, sőt, rosszindulatú ember, s szellemi képességei is sok kívánni valót hagynak maguk után. Vele szemben ilyképpen megváltozott, s be kell vallani, hátrányára megváltozott véleményemet még jobban befolyásolta durva viselkedése Rózsival szemben, ami Glatterné befolyására történt. Ezért mai vitánk némileg szenvedelmes volt, s elég barátságtalanul végződött. Azt hiszem, a barátságon alapos repedés támadt. Ismét konstatálhattam, hogy beteg az olyan barátság, melynek alapja nem az egymás tehetségének kölcsönös tiszteletére támaszkodik. Hiszen én az ő művészi munkáját nem tartottam sem művészinak, sem tisztességesnek, mert fényképeknek tisztességtelen felnagyításából állott. Ezt néha a vitakozás hevében ki is jelentettem neki, de azt hiszem nem vette valami túl komolyan. Egyéb bűne is volt velem szemben, melyért még nem számoltunk. Annak idején a Fészekből való kizáratásunk idején ő is egyike volt azoknak, ki Zboray³³ mellett kizáratásom mellett tört lándzsát. Sokkal helyesebb, ha összegezvén a sok kellemetlenséget, melyet okozott, kissé lazítok már a barátságunkon. Ma végezetül még megbosszantottam kissé, Rózsi nevében letiltottam az ő fényképei használatától, s persze fenyegetőztem.³⁴ Ez tulajdonképpen egy ravasz bosszú volna, mert a tárgyalás során (eltekintve tőle, kinek adnának igazat – valószínűleg neki) kisülne az a világcsaló módszer, amellyel ő képeit elkészíti, mégpedig a bekérendő szakértők útján. De hát természetesen nem igen fog pörre kerülni a sor, hiszen én nem vagyok ilyen kicsinyes módszereknek a barátja. Csak vicces pletykálódás lesz tán az egyetlen mulatságos eredmény.

A legutóbbi napokban elvül lejegyzett munkamódszer kipróbálása még késik. Rendszeres modelljárás kellene ehhez, no meg rendszeres munka is. Még a feltételek

³² A kiadóhivatal a Rákóczi út 54-ben volt.

³³ Zboray Miklós (1866-1940) jogász, ügyvéd, politikus, egy ideig a Fészek klub egyik igazgatója; Herman 1911. május 4-én írta: „Egy magyarányú botrány középpontjában állok. A Fészekben nagy muri volt. Tréfásan megsértettem a választmányt, mire ki akartak rekeszteni, mert már régen pikkelnek rám. Erre aztán kiléptem, de a fiúk köröznek egy ívet, amelyben kilépésüket 55-en kijelentik, köztük Szinyei, Grünwald, Kernstok, Katona, Rippl-Rónai.”

³⁴ Glatter Ármin „műkedvelésből űzi a mesterséget és örömmel fogadta el a feladatot, hogy a legutóbb vásárolt kurbli állványom lábait, melyek a nedves pincében lazulni kezdtek, megreparálja. Természetesen szeretné, ha ellenszolgáltatásként Rózsi ülne neki egynémely fotográfiához, melyeket ő felhasználna apró giccsek megfestéséhez. Ezt nem szívesen engedem meg Rózsinak, most már itt volna az ideje, hogy tisztán nekem üljön modellt, s azt sem akarom, hogy régi foglalkozásának emlékei olyképp ébredjenek fel benne, hogy idegennek üljön.” – írta 1919. október 9-én, *Enigma*, no. 94. i. m. 46.

teljesülése esetén is kérdéses volna ismeretes idegességem mellett, hogy be tudom-e teóriámat tartani. A festés mestersége különben is olyan, hogy mindig jelentkeznek új motívumok, melyekre nem számít az ember a munka elkezdése előtt. Az itt oldalt leskiccelt festményterv [rajz] az, amelyet ma egy második példányban kezdtem festeni ugyancsak 56/69 cm nagyságban, minimális változtatásokkal. Az újabb képen természetesen tovább akarok experimentálni, mint az elsőn, s erre lesz is mód, mert mindjárt a munka kezdetén az a tény, hogy a vásznon, melyen ma dolgoztam, a fehér alapon némi pirosas aláfestések voltak (annak idején a koronázást³⁵ akartam emlékezetből megfesteni a Mátyás-templomban készült rajzom alapján) már annyira befolyásolták a kép színezését, hogy e tekintetben egészen más lett a hangulata, mint az előbbinek, melynek vászna kékeszürkével volt bevonva, s ezért színhangulatába valami ezüstös az uralkodó. Az különben is régi tapasztalat, hogy az alap színe, melyre a kép készül, igen jelentős befolyást gyakorol a kép tónusára. A képekről, melyek már megvannak, visszafelé is lehet következtetni, hogy milyenfajta alapra készültek. Így valószínű, hogy Velázquez legtöbb képének ezüstös színe a kékeszürke alapnak köszönheti e tulajdonságát, míg Rembrandt aranysárgán túltengő tónusai valószínűleg valami okkeres alapra vezethetők vissza. Munkácsy aszfaltba ágyazta képeit, ez a kellemes melegségű, de utóhatásában veszedelmes alap sokat segít a művésznek. A legnehezebb kétségtelenül fehér alapon dolgozni, mert a legobjektívebb munkára kényszerít. Én sohasem szerettem sokat experimentálni, mert türelmetlenül, s minden hosszas előkészület nélkül vágtam neki a munkának. Türelmetlenül s izgalommal akartam túllenni a vászon egész területének befedésén, és ez az izgalmas sietség a későbbiek folyamán igen megbosszulta magát. A befejezés rendszertelenségem következtében, bizonytalan véletlenségek eredményeként kitolódott, s gyakran nem is történik meg, éppen csak befejezettek nyilvánítom egy idő múlva a munkámat, s távol az elképzelés megkövetelte állapottól, valamelyik középállomáson megreked a munka. Nem gyerekes idea tehát alapjában véve egy rendszeresebb munka után való áhítozás. De vajon elérhetem-e ezt valaha? Kétségtelen, sok bajjal kecsegtet egy ismeretlen város felkutatására indulni. Hiszen a véletlen a fantáziának testvére, sőt, néha igen tiszteletreméltó művész (Rodin most olvasott könyvében is van erről szó), de azért némi tervszerűség s öntudat egy olyasforma kép alkotásánál, amelyet én tervezek, nem utolsó feltétel. Hiszen, ha pontos, a természet utáni tanulmányokat készítek segédeszközül a festményhez, a kivitel képéig igen nagy út van még. Mert ha pontosan lenézhetem a természet formáiról egy behajlított kar egyes formáit – hol van még e pár segítő adat egy harmonikus alak elkészítésétől s a képbe való helyes beillesztéstől! Tisztán sablonokkal dolgozni a legnagyobb bornírtság. Állandó és szoros kontaktus kell a természettel, ez a művészet örök és egyedüli forrása, bármennyire „saját szavaival”

³⁵ 1916. december 30-án volt IV. Károly koronázása a Mátyás-templomban. „Jegyet kaptam a templomba, valószínűleg dolgozhatom is. Frakkban megyek, 1/2 6-kor már föl kell kelnem.” – írta 1916. december 29-én, majd másnap: „néhány skiccet is csináltam”. A megkoronázott királyi pár c. rajza megjelent: *Új Idők*, 1917. január 7. 39.

mondja is el a művész a leckét. Odaülni egy darab mozdulatlanra erőszakolt természet elé, s technikai utánszakt remeket produkálni lehet tiszteletreméltó türelmi energia, sőt manuális produktum, de nem az ízlésem. Nincs is hajlamom rá, bármennyire próbálgattam 10–15 esztendővel ezelőtt. Az élet egy sokkal nagyobb és bonyolultabb misztérium, semhogy tisztán Sitzfleisch-el³⁶ meghódítható volna.

Budapest, 1920. január 22.

A Gárdos-Edvi Illés ügynek kellemetlen utóhatása, hogy a felek egyáltalában nincsenek megelégedve az igazgatóság döntésével. Gárdos haragszik, amiért neki bocsánatot kellett kérnie, haragszik rám, ki őt „cserben” hagyta, holott miattam, illetőleg védelmemben került a csávába.³⁷ Edviék pedig (valószínűleg Merész, Bednár, Kövér³⁸ s egyéb társaik ösztönzésére) felekezeti térre akarják az ügyet áttolni, azt mondják, hogy Gárdosnak az Ébredők³⁹ magaviseletére tett kijelentése őket vallási és nemzeti érzelmeikben sérti. Azt hajtogatják továbbá, hogy ebben Gárdost mások ingerelték s bírták rá az illetlen kifejezések használatára. Koszkol⁴⁰ különben tegnap bevallotta, hogy más társasággal szemben nem volnának ilyen szigorúak, de a mi társaságunkra amúgy is pikkelenek, mert mi gögösen különvönulunk, megvetőleg nézünk rájuk, s quasi fölöttük álló lényeknek képzeljük magunkat. Ezeket az utóbbi adatokat nem kellett éppen az ő szájából hallanom, ezeket ismerem magam is, hiszen ismerem embereimet. Nem mondom, a viszonyok ilyen elmérgesedése kissé deprimálólóg hat rám, s igen szívesen szüntetném be kissé a Fészekbe való járást, annál is inkább, mert nagyrészt unom már az ottani embereket, akik alig észrevehető módon használnak pályám nehézségeiben. Gárdos meg mint eszméink védője, s harcosa, kissé nagyzóló erősködéseivel biztos, hogy többet árt, mint használ. A Fészekben különben ma ismét egyesületi választmányi gyűlés volt, hol revidiálása történt a kizárandó tagoknak. Kissé enyhébbnek mutatkoztak az emberek, mint múltkor. – Délután Horváth Károly volt itt,⁴¹ ki eljött megmutatni néhány Mednyánszky vázlatot s rajzot, melyeket megvételre ajánlottak neki. Az én dolgaim iránt egyelőre még nem mutat nagy érdeklődést. Lehetséges, hogy számításból teszi,

³⁶ fenékkal

³⁷ Utalás a Fészek 1919. november 9-én tartott választmányi ülésére, ahol több olyan művészt zártak ki, akik szerepet vállaltak a Tanácsköztársaság idején. Herman neve is fölmerült, mint szakszervezeti vezetője, de Gárdos s mások is megvédték. Ld.: *Enigma*, no. 94. i. m. 60–61.

³⁸ Edvi Illés Ödön (1877–1945) festő; Bednár János (1886–1932) festő; Merész Gyula (1888–1949) festő; Kövér Gyula (1883–1972) festő.

³⁹ Ébredő Magyarok Egyesülete, 1918 novemberében alakult szélsőséges, fajvédő szervezet, élén Gömbös Gyula és Héjjas Iván állt.

⁴⁰ Koszkol Jenő (1868–1935) festő.

⁴¹ Horváth Károly, Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884–1975) szobrásszal és Herman Lipóttal közös műkereskedelmi vállalkozásba kezdett 1919 januárjában.

lehetséges, hogy még nem tartja munkáimat kellő értékűeknek a megvételre. Különben is igen gyanakvó természetű, nem szabad neki semmit sem ajánlani, mert gyanút fog. Borzasztó, hogy most, mikor szép konjunktúráról beszélnek, az én üzletem olyan vontatottan megy. Költségeim meglehetősen nagyok, viszont bevételeim eléggé szórványosak. De erőltetni természetesen nem szabad a dolgokat. Jó volna lassanként rámakat rendelni kiállításomra való tekintettel, mert akkor, mikor már a küszöb előtt leszek, nem intézhetem majd ezeket a dolgokat. Ma is terepszemlét tartottam az Ernstben, hogy körülbelül milyen képekre lesz a kiállítás szempontjából szükségem.

A közhangulatot a lesújtó békefeltételek foglalkoztatják s kissé a közeli választások is. Pénzügyi helyzetünk igen gyenge, s azt hiszem még sokkal rosszabb lesz, Európa nagy részének csődje elkerülhetetlen. A spanyol felléptéről már a lapokban is írnak. Azt hiszem, mi már kissé átestünk rajta Rózsival, bár még mindig érezzük csontjainkban. Talán nem lesz súlyosabb eset.

Budapest, 1920. január 25.

Vasárnap volt, vártam vendégeket, de nem jöttek. Dolgoztam egyik kompozíciómon, mely azonban rosszabbul sikerült, mint a vázlata. Ismét egy tanulság, hogy az ember ne igyekezzék jobban megcsinálni dolgait, mint amire képes. Már többször tapasztaltam, hogy az első kísérletre kiadom mindama képességeimet, melyeknek ama bizonyos tárggyal szemben birtokában vagyok. Későbbben minden piszkozat dacára nem tudok több értéket behozni, éppen csak hogy unalmasabb lesz a kép. Másként áll az eset, ha természet után fest az ember. De kompozícióféle képeknél legokosabb, ha egyszerre csinálom meg mindent, aminek terve bennem él. Későbbi kínládásoknak nincs sok értelmük, alig sikerül még valamit hozzátennem, főleg, ha fejből festek. Pusztán úgy festeni, anélkül, hogy a természetről valamilyen impressziónk (tanulmányunk) volna, káros és híg kombináció, mibe más képekről megmaradt emlékeink játszanak közre. Hiszen kétségtelenül igen sokat tanul az ember a nagy mesterek műveiről, olyan dolgokat, melyekre sajátmagunk igen nehezen jövünk rá. De a jó mesterünk a természet kell, hogy maradjon, enélkül nincsen semmiféle művészi alkotás. A legokosabb dolog volna mostanában, hogy kissé híján vagyok a természet utáni tanulmányoknak s ezek készítéséhez szükséges alkalmaknak - ha kompozíció vázlatokat készítenék. Ebben a szakmában igen sok tervem fekszik rajztömbjeimben. Ha ezek megvannak, úgy lassanként nagyobb igényekkel, kellő módszerességgel megfesthetem képeimet, róluk a múltkor említett módszerrel. Mert annak még sincsen valami sok értelme, hogy hetekig kínlódjam egy képen (*Jakob találkozik az anygallal* 56/69) s a viláért sem akar jobb lenni, mint az első napon, sőt fáradtabb, unalmasabb, sőt egyes részletekben giccsesebb. - Bosszantó, hogy mostanában tulajdonképpen anyagi gondokkal küszködök, ha pl. rámakat akarnék rendelni, ami az üzemhez feltétlenül szükséges. Most kb. 4000 Koronából, egy 1000 Márkás bakjegyből s 7-8 ezer Koronás követelésből (bátyám)

3. Herman Lipót műtermében naplóját írja. Magyar Nemzeti Galéria Adattára, ltsz.: 19996_78_89. © Szépművészeti Múzeum - Magyar Nemzeti Galéria, Budapest

áll a vagyonom. Tekintve, hogy havonta 5–6 ezer Korona kell a háztartásra, ez édeskevés, hogy mozgási szabadságom meglegyen. Igaz, hogy van birtokomban egy csomó kép, melyeket szükség esetén értékesíteni lehet, de ez nem valami túlságosan megnyugtató dolog. Hiszen ezekre éppen azért van szükség, hogy legyen valamicske holt tőkém pl. arra az esetre, ha a valutánk változások elé jut. Alapjában véve bosszantó a dolog, hiszen most nincsen annyi képem, hogy a kedvező konjunktúrát kihasználhassam. Ez év végére tervezem a kiállításomat. Kérdés, lesz-e akkorára elég képem, lesz-e még olyan nagy kereslet képek után. – No de mindegy. A fő dolog, hogy kezdek kissé belejönni a munkába, s lassanként mégiscsak készülnek képek, sőt úgy érzem néha, mintha valamicskét haladnék. – Délben elmentem szavazni a Ménesi út 45. alatti kertészeti tanintézetbe – természetesen a kissé ellenzéki (pártonkívüli) Becseyre, Benárd államtitkár⁴² helyett, mert utóbbi a jelenlegi kormánypárt tagja, mely iránt – Isten látja lelkemet – nem tudok valami nagyon felmelegedni. Az eredmény, hogy kiket választanak meg, nem nagyon érdekel. Szegény hazánkon ez momentán nem sokat segít. Este itthon vacsoráztam sült csirkét, mégiscsak ez a fontos. Rózsi jobban, sőt majdnem jól van.

Budapest, 1920. január 27.

A tegnapi és a mai délelőttöt munka nélkül töltöttem. (3. kép) Tegnap délben *Az Est*-hez, s az *Athenaeum*hoz mentem.⁴³ Este Jakab építész⁴⁴ szólt, hogy volna munkája számomra. A Lendvay utca 16. alatt enteriőrt csinál, oda kellenének tőlem és Grünwaldtól képek. Ezért ma délelőtt jöjjünk el oda. Ma el is mentünk, csakhogy én előzőleg a Szépművészetiben néztem egy kissé a Régi Képtárt. Térey⁴⁵ újra rendezi és elég érdekesen. Rég nem látott kedvenc képeim most újra láthatók, a Rembrandtok, Van der Meer arckép,⁴⁶ és a letétbe helyezett nagy Brueghel, ami a szocializált műkincsek kiállításán volt csodálatom tárgya. Jakab építette villa érde-

---

⁴² A II. kerületben Benárd Ákos (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja) és Becsey Antal pártonkívüli indult. „Dr. Benard Ákos – az egykori egyetemi kereszt-mozgalomnak harcosa – régi lágmányosi orvos, aki sok ingyenes kezelésével tizenöt éven át öntudatlanul is számtalan voksot gyűjtött magának. Vele szemben Becsey Antal mérnököt és volt városatyát a zsidók jelöltjének kiáltották ki a jól szervezett Benárd pártiak. A küzdelem heves, a Lágmányos külső színét azonban csak a sűrűn váltakozó plakátok élénkítik; a választás csendben, zajtalanul és a legnagyobb rendben folyik.” – írta a *Pesti Napló* 1920. január 27-én címlapján. Benárd 9566, míg ellenfele 3424 szavazatot kapott.

⁴³ Herman nagy sikert aratott Stevenson *Kincses sziget* c. regényének illusztrálásával (Két pompás karácsonyi ifjúsági könyv. *Az Est*, 1919. december 18. 4.) és újabb munkát ígértek neki 1919. december végén.

⁴⁴ Jakab Dezső (1864–1932) építész.

⁴⁵ Térey Gábor (1864–1927) művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának vezetője 1904–1926 között. A képtárt Petrovics Elekkel rendezte át.

⁴⁶ Maria van der Meer gyermekkori képmása. Nicolaes Maes (1634–1693) festménye.

kes,⁴⁷ lesz-e munka, illetőleg fizet-e eleget a pasas, még kérdés. Eldől pár napon belül. A fő, hogy mutatkozik már valami munka a láthatáron. – Kóberékhez tegnap beszállítottam 5 képet. Lehet, hogy ott is adódik valami kereset. – Külön is. Kezd divat lenni a képekkel való spekuláció.

A választás a keresztény blokk javára dőlt el. Friedrichéké lesz a minisztérium, s valószínűleg József főherceg a kormányzó. – Furcsa hírek jönnek az orosz vörös hadseregről s bizonyos tárgyalásokról Horthyval Antant részről, hogy adjunk az integritásért cserébe hadsereget a kommunista veszedelem ellen. Vajon mi lesz igaz ebből. Kissé nyugtalanok a kedélyek. Talán újabb mozgósítás s háború? Erről majd legközelebb bővebben fejtem ki gondolataimat. Az bizonyos, hogy nincs még vége a komplikációknak. – Kicsit dolgoznom kell, azt hiszem némi pénz mégis áll majd a házhhoz.

Budapest, 1920. január 28.

Délelőtt elég későn keltem, kevés munkát végeztem kompozíciómon. Jött valami műkereskedő érdeklődni képek iránt, de az árakat drágállotta. Ezek többször botlanak így be hozzám, de ú. n. műkereskedői árakat én nem tudok számítani, mert különben konkurenciát csinálnak. Igaz, hogy bizonyos elterjedtség sohasem árt, de ez nem feltétlenül szükséges. Sokkal fontosabb jó, új képeket csinálni. Az eredmény aztán majd jelentkezik. Falus⁴⁸ látta vázlatomat Fleinernél, tetszik neki és azt mondta, hogy olcsón számítottam. Emlékezteti őt egy képemre, illetve vázlatomra, mely Goda Géza tulajdona s még 1912-ben készült. Az annak idején Pascinnak⁴⁹ tetszett, s ő többször tanácsolta, bizonyos stádiumban hagyjam abba. Hiszen való igaz, hogy a kép rendszerint mégsem lesz sokkal jobb, mint az első elképzelésnél. Kivéve, ha nagyon sokáig fejlesztem. Ez az én speciális tulajdonságom, melyet azonban csak igen ritkán tudok kipróbálni nem lévén türelmem, kitartásom, sőt időm ehhez. De tán még elkövetkezik ennek is egyszer az ideje. – Elkezdtem ma egy 90/90-es vászonra *Szerelmi ostrom* című régebbi kompozíciómnak egy másik változatát, de természetesen nem azok szerint az alapelvek szerint, melyeket nemrégiben a naplóban leszögeztem. Nagyon szeretnék most némi pénzt rámákba fektetni, mert így rámátlanul igen szegényesnek néznek ki dolgaim, s vevőnek meg sem mutathatók. El is határoztam, hogy e célból a Hatvany aktot, s esetleg a Baditz fejet⁵⁰ is

⁴⁷ Deutsch Sándor vezérigazgató villájáról van szó.

⁴⁸ Falus Elek (1884–1950) festő, grafikus, iparművész. Kapcsolatukról ld.: Herman Lipót: Falus Elek. *Magyar Művészet*, 9, 1933, 8. 225–239.

⁴⁹ Jules Pascin (1885–1930) festő. Herman 1911-ben ismerte meg, amikor párizsi szabadiskolájába járt. Kapcsolatukról ld.: Herman Lipót: Pascin Budapesten. *Budapest*, 2, 1946, 7. 266–268.; Mravik László: Pascin Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 40. 1991. 30–48.

⁵⁰ Hatvany Ferenc (1881–1958) festménye, illetve amint 1919. március 18-án feljegyezte: „A napokban vettem a Galber ékszerésznel s műkereskedőnél a Károly utcában egy kis Baditz tanulmányfejet, mely

eladom, bár idegen képeket nem ártana arra az időre tartogatni, amikor a pénzünknek több reális értéke lesz, mint ma. Lázár Béla⁵¹ jött ma meg Németországból. Kissé zavarosan számol be az ottani állapotokról, de előadásából mégis kitűnik, hogy ott sincs még minden rendben. Sőt. De hát ez természetes is. Öt évig tartó, s utána elvesztett háború nem kicsiség. A gyógyulás még sok időt vesz majd igénybe. Bizakodó hírek keringenek béketárgyalásaink eshetőségeire vonatkozólag is. Ezeket a fontos kérdéseket természetesen a választási eredmények egyelőre háttérbe szorítják – ami jó politizáló országunkat tekintve. Drága gyerekek ezek a mi vezetőink, ha Magyar Lajos⁵² pörét ismertetik a lapok, azt hiszem őt is lecsukják 10 évre, éppen úgy, mint Kérit. Hogy átlag minden két héten egy csomó akasztás történik (ma a 3ik Szamuelyt 2 társával⁵³), már fel sem tűnik. Elrettentő hatása igen kicsi – sajnos.

Budapest, 1920. január 30.

Az ember akkor felel meg legjobban hivatásának, ha azon tulajdonságait használja ki, melyek természetének fő elemét képezik. Néha meg szoktam figyelni magamat, s ilyenkor önnön megismerésem tekintetében egynehány lépéssel előbbre jutok. Erre aztán már csak helyesen fel kellene használnom mesterségem szempontjából ezen tapasztalatokat. Pl. ismételten észrevettem, hogy milyen erősen reagálok mindenféle impresszióra. Azt is tapasztaltam, hogy nem természetem a lassú gondolkozás, illetőleg dolgoknak szukcesszíve való kifejlesztése. Vagy rájövök rögtön valamilyen ügy megoldására, vagy egyáltalán nem. Ezt hívják „Schlagfertigkeit”-nek.⁵⁴ Természetesen ez nem minden helyzetben s pillanatban érik be. De azoknál az eseteknél, hol nem találok fel magamat, nem valószínű, hogy hosszabb gondolkozás valamilyen üdvösebb eredményt hozhatna létre. Ezekhez még hozzá kell tennem a ma [egy] tulajdonságomról tett megfigyelésemet, hogy bizonyos tekintetben nehéz felfogású vagyok – majdnem bornírt, de bizonyos idő múlva megérnek bennem ezek a nehezen, vagy látszólag egyáltalában nem felfogott dolgok, s akkor egészen jól uralom őket. Ezeket a megfigyeléseimet mesterségemre átvíve, következő dolgokat szegezhetek le. Egy bizonyos impresszió alatt létesülő képeim első lerögzítése rendszerint magában foglalja mindazokat a kvalitásokat, melyekre egyáltalában képes a talentumom. Ha tovább erőltetem a munkát, nem valószínű, hogy nagyobb

---

műkereskedői ügyességemnek diadalma, mert 250 koronába került s tízszer annyit ér.” Herman Lipót naplójegyzetei 1919-ből. I. *Enigma*, 24. 2017. no. 93. 52. – Baditz Ottó (1849–1936) festő.

⁵¹ Lázár Béla (1869–1950) művészettörténész, az Ernst Múzeum igazgatója.

⁵² Magyar Lajos (1891–1938) újságíró, a Tanácsköztársaság idején vállalt tisztségéért (Szellemi Termékek Országos Tanácsa sajtóbizottságának a vezetője volt) tíz év börtönre ítélték, de 1922-ben fogolycsere útján a Szovjetunióba ment.

⁵³ Szamuely László (1897–1920) újságíró, Szamuely Tibor testvére, aki a Szovjetház parancsnoka volt. Pergovác Károllyal és Ungváry Antallal együtt 1920. január 29-én végezték ki.

⁵⁴ talpraesett, megfelelni képes

eredményt érjek el, mint az első pillanatban. Ha pedig ez az első „Wurf”⁵⁵ nem sikerül – úgy hosszú „tudatalatti” érlelésre van szükség, míg aztán egyszer – mint Pallasz Athéné, készen ki nem robban Jupiter fejéből. Tapasztaltam ezt olyan festményeimnél, melyek igen nehezen fejlődtek, egyáltalában nem akartak sikerülni, hogy bizonyos erős, hosszan tartó kínlódások után egy ülésre végül mégis sikerültek. Meggyőződésem, hogy legtöbb munkám, főleg kompozícióm, az első festés után a legjobb stádiumban vannak s nem szabadna azután tovább folytatni. Vagy legalábbis azt tenni, amit Rippl⁵⁶ ajánl, hogy már vásznon újra kezdeni s azon folytatni az experimentálást, illetőleg fejlesztést. Ez a mellett bizonyít, hogy dacára annak, hogy barátaim és ismerőseim nagy rész meglehetősen eszes embernek tart, munkámban mégis az ösztönömnek van jelentősebb – a momentán mérlegelésnek s gondolkozásnak alárendeltebb szerepe. Talán ez a helyesebb is, sőt a festőművészet szempontjából különösen hasznosabb. Ha ennek az alapvető tulajdonságomnak már fiatal koromban tudatában lettem volna, valószínűleg hasznosabban tölthettem volna el időmet nagy adatgyűjtéssel (detail tanulmányok felhalmozásával). Gyakran tapasztaltam ugyanis, hogy bennem régebben felhalmozott adatok, melyek valóban tudatalatti dolgokká változtak, bizonyos momentumokban kellő hasznos mértékben tűntek elő, s ezt a tényt én rendszerint csak utólag konstataáltam. Kétségtelen, hogy az alkotás misztériumát (az én estemben) ezek az itt felsorolt adatok nem derítik fel, de azt hiszem az igazsághoz valamivel hozzájárulnak.

Ma délelőtt nem voltam kellő munkahangulatban, túl kritikus voltam az elért eredményeimmel szemben, de végül mégis sikerült kissé a festés. Kompozíció skicceimből egy Madonna rajzocskát halásztam elő, melyről egy 67/56 cm vásznon egy színvázlatot csináltam. A munka folyamán érdekes megfigyeléseket tettem, melyeknek egynéhánya okozta a fentebb leírt reflexiókat. Délután olaszóra, majd Hoffmannékhoz mentem az Ujság üzemhez, szerettem volna valamiske előleget kapni, de nem hitték el, hogy pénzre van szükségem. Pedig valóban a két utolsó ezrest (az 1000 Márkást nem számítva) kell már felváltanom. Így jár az ember, ha gazdag embernek van elhíresztelve. Pénzre főleg azért volna szükségem, hogy rámaikat szerezzek be, mert ezek nélkül nem lehet semmit sem csinálni.

Budapest, 1920. február 1.

Délelőtt éppen egy vázlathoz fogtam, melyet egy régi deklire kezdtem az állványra szegezett kis skicc után, mikor megjelent egy kis, kövér újságíró, valami Paál Jób nevű, ki már múltkor is itt volt, s annak fejében, hogy a *Vasárnapi Ujság* számára csinál cikket rólam,⁵⁷ egy vázlatot és egy rajzot kapott tőlem. Nemsokára ő utána a fényképész is csengetett, s megtörtént a nagy eset: lefotografáltak, ahogy festettem a

⁵⁵ vázlat

⁵⁶ Rippl-Rónai József (1861–1921) festő.

⁵⁷ Paál Jób: Mi készül a műtermekben? *Vasárnapi Ujság*, 1920. február 22. 42–43.

kis képet, melyet természetesen a kedvükért nem hagytam abba. Rózsi is rajta lesz a képen, valamint néhány munkában levő képem. Ők is megerősítették házunk mai szencációját, hogy az öreg Tölgyessyt holtan találták 2–3 nap múltán a lakásán. Most este, kapunyitás után, Hornyik, a házmester, elmondta nekem a dolgot részletesen, hogy valószínűleg gázmérgezés volt, s valószínűleg már 4 napja lehetett halott. Rózsi nem tud eléggé sopánkodni, s sajnálkozni az esemény fölött. Én ridegebben fogom fel az ilyen ügyeket. Az élet eseményei – hiába! – megkeményítik az ember természetét. S aztán a halál nem is olyan borzasztó. Az élet – különösen ma, sokkal szomorúbb. Délután Pólya Iván⁵⁸ látogatott meg, hozta szerszámaikat, hogy egy múltkor megígért dolgot, Gliederpuppém⁵⁹ állványát megcsinálja. A dolog eléggé sikerült, csak az egész masinéria nem ér már sokat. – Este a Fészekben. Beszélt ma ez az újságíró pénzünk lebélyegzéséről is, ami engem momentán nem érint valami borzasztóan, hiszen majdnem teljesen pénztelenül állok itt. Reméljük, hogy javul a helyzetem. Csak ráma gondjaim ne volnának, gondoltam ma rá, hogy Landautól⁶⁰ vagy Montagtól egy csomó pénzt kéne kérni képek vásárlására. A nyereségen aztán megosztozkodhatnánk. Nagy kár ezt a jó alkalmat elmulasztani. Egészen szépen meg lehetne keresni szükségleteimet, s nyugodtan s anyagiaktól zavartalanul festhetnék.

Budapest, 1920. február 3.

Szinyei meghalt, a *Lloyd* esti számában már elparentálják ezt a nagy művészt és kitűnő embert, jó barátunkat. Keserves tudat, hogy már csak emlék marad, s vele a régi kedves körünket temették sírba. Most már csak egy másfajta baráti kör gyűlhet össze, a régi, kedves, kellemes Japán asztal, melynek Pali bácsi volt a kétségtelen feje, az ő halálával megszűnt. A vesztett szerencsétlen háború, a forradalom és a proletárdiktatúra sok keserű tapasztalata után végre, még régi jó barátainkat is elviszi a sors. Sajnos, annyira elfásultunk már, hogy szinte nem is tudjuk kellő módon érezni egy ilyen hatalmas eseménynek súlyát. – Estefelé Lázár hívott félre az Ernst-aukción ezzel a hírrrel s rögtön azon kezdett tanakodni, nem szabadna engedni, hogy a Nemzeti Szövetség⁶¹ kaparintsa el a „gyászünnepelet”. Ő akarna „requiem”-et rendeztetni stb. Hallatlan, hogy milyen ostoba ember. Nekem az öreg igen jó

⁵⁸ Tölgyessy Artúr (1853–1920) festő, Pólya Iván (1889–1939) festő.

⁵⁹ Mozgatható ízületű bábu, amit Baditz Ottó Pesten hagyott holmijából vásárolt 1919. október 4-én.

⁶⁰ Lehetséges, hogy a Landau neves és vagyonos bornagykereskedő családi cég egyik tagjáról van szó.

⁶¹ A szövetség 1919. október 1-én. Programjuk „a magyar képzőművészetnek nemzeti alapra való helyezését és a nemzeti művészet ápolását és terjesztését” tűzte ki feladatul. Képzőművészek Nemzeti Szövetsége. *Pesti Hírlap*, 1919. október 7. 2.; (k. k. l.) [Kézdi-Kovács László]: Az új művészet. *Pesti Hírlap*, 1919. október 7. 2–3.– *Budapesti Hírlap*, 1919. november 2. 2–3. Felhívásuk aláírói között volt: Körösfői-Kriesch Aladár, Tóth István, Karlovszky Bertalan, Sidló Ferenc, Márton Ferenc, Benczúr Gyula. Szinyei Merse Pál, Zala György, Stróbl Alajos, Nádler Róbert, Újházi Ferenc, id. Vastagh György, Deák-Ébner Lajos, Révész Imre, Wolff Károly, Samassa Adolf és Aloszin Ferenc dr.

barátom volt, azt hiszem sokra tartott, okos és értelmes embernek és tehetséges embernek, bár törekvéseimet nem mindenben helyeselte. Szeretetében volt valami atyás, amiért én nagyon hálás voltam, s társaságában mindig éreztem valami büszkeséget a gondolatra, hogy ez a nagy és kitűnő ember barátságára méltat. Egész köre árva lett az ő távoztával. – Este – szinte halotti tornak volt betudható – társaságunk elment az Erdélyi borozóba vacsorálni, majd hosszú szünet után ellátogattunk a Casino de Paris-ba, hol annyi éjjelt töltöttünk el a két kedves öreggel: Lechner pápával⁶² és Pali bácsival.

Később innen valami bárba mentünk, melyek most divatosak, de eléggé drágák. Kissé híg multság, de úgy látszik keresi a pesti nép. Társaságunk elég nagy volt, legnagyobbbrészt a régi fiúk (Zsiga, Löwengard, Faragó, Lányi, Jámbor, Herquet, Wolfner Gyuszi, Falus⁶³ – kár, hogy utóbbi még néhány barátját is felvezette). Ezt a protezsálást csak nem tudja elhagyni Faragó, dacára nemrég elmúlt betegségének, meglehetősen jókedvű volt. A bárban Freissberger kapitánnyal⁶⁴ kötött meleg barátságot, kivel most már én is kénytelen voltam megismerkedni. Így lassanként még a fő fehérek is elzsidósodnak.

Az Ernst aukción izgalmas vásárlások. Horváth tanácsunkra jó dolgokat vásárol, bár eleinte húzódozott tőle. Gárdos is szeretne belemélyedni a kereskedésbe, de fősvény hozzá. Kár, hogy nincsen pénzem, én azt hiszem, szerencsésebben tudnék vásárolni. Egyelőre majdnem teljesen pénztelenül állok, s itt is, ott is kérek párszáz koronát kölcsön. – De azt hiszem nemsokára javulni fog a helyzet, s nem lesz szükségem túlságosan elfecsérelni dolgaimat. Csak az bosszant, hogy munkámban tartóztat a pénztelenség gondja.

Budapest, 1920. február 5.

Délelőtt bementem az Ernst aukcióra figyelemmel kísérni az eseményeket. Horváth vásárolt néhány képet tanácsomra. Délben, a szintén az aukción jelen volt Bálint Zoltánnal⁶⁵ indultunk hazafelé, út közben betértünk Färber régiségkereskedőhöz,⁶⁶ hol B. egy Karlovszky fejét⁶⁷ vásárolt 4000 Koronáért. Itt néhány régi képet is láttam. Ezekről a régi képekről az jutott eszembe, hogy viszonylagosan olcsó áron meg lehet vásárolni őket, 2-3000 Koronába kerülnek. Idehaza lemosva őket s kellő

⁶² Lechner Ödön (1845-1914) építész.

⁶³ A Japán-asztal tagjai: Kisfaludi Strobl Zsigmond szobrász; Löwengard (Lippai) Gyula (1883-1941) ügyvéd, újságíró; Faragó Géza (1877-1928) festő; Lányi Dezső (1879-1951) szobrász; Jámbor Lajos építész; Wolfner György, újpesti (1888-1944?) textilgyáros.

⁶⁴ Somogyváry (1929-ig Freissberger) Gyula (1895-1953) író, újságíró. Az Ébredő Magyarok Egyesületének tagja, a Nemzeti Hadsereg futára volt Siófok és Bécs között.

⁶⁵ Bálint Zoltán (1871-1939) építész.

⁶⁶ Färber Simon régiségkereskedő és ékszerész, akinek Kamermayer Károly u. 3. alatt volt üzlete.

⁶⁷ Karlovszky Bertalan (1858-1938) festő.

módon restaurálva, illetőleg kijavítva durva hibáikat, egészen dekoratív faldíszeket lehetne belőlük fabrikálni. Mert kompozíciójuk meglehetősen jó, legalább a régiek kellemes iskolájának nyomát viselik magukon. Talán, ha legközelebb némi pénzhez jutok tesztek ebben a szellemben egy kísérletet. – Rózsai itthon azzal fogad, hogy Strobl Zsiga telefonon üzenetet küldött, hogy ma nem jöhet ki ismerősével, majd csak szombaton. A napokban ugyanis Zsiga itt volt s kiválasztott néhány képet, melyeket el akar adni valakinek. Most akarta perfektuálni az ügyet, de Rózsai nagy sajnálatára, kit a pénztelenség erősebben nyom, mint engemet. Egyébként Jakab építész is közvetített egy 3 képből álló megrendelést, melyért nekem tisztán 32 ezer Korona fog járni. Ha sikerül a Zsiga-féle ügy, úgy 2 képemért s a Baditz-fejért körülbelül 36000-et kapnék. De lehet, hogy ez az ember még alkudni fog. Minden esetre jó volna, ha néhány hónapra biztosítva volnék s nyugodtan dolgozhatnék. Délután itt volt egy ember, ki rajzok ügyében járt. Később Grünwald Béla fia,⁶⁸ ki portréhoz ült modellt. Estefelé újra az Ernstbe mentem. A Fészekben valami idézés várt a kapusnál, holnap délelőtt el kell mennem a Főkapitányságra egy detektívhez Gárdossal együtt. Sejtelmem sincsen miről lehet szó. Tán valami szakszervezeti maradék. Este beszélgetés folyt arról, hogy Szinyeinek volt asztaltársasága alakíthatna egy Szinyei alapot, melynek kamataiból évente egy kitűnő fiatal művész munkáját jutalmaznák. Az alapot olyképpen hoznánk össze, hogy mindenki a barátai közül adna egy jó képet, melyekből kiállítás és aukciót rendeznénk. Ez volna az alaptőke gyűjtés kezdete. Lehetne ezen kívül egy Szinyei-émlékkönyvet kiadni,⁶⁹ melyhez mindenki a barátok közül cikkel, esetleg illusztrációval járulna. Ennek tiszta jövedelme szintén gyarapíthatná az alaptőkét. Az így alakuló Szinyei Merse Körből körülbelül a következő emberek kerülhetnének kombinációba: Csók, Rippl, Fényes, Grünwald, Koszta, Perlmutter, Réti, Mannheimer, Hatvany, Herman, Pólya, Falus, Zádor, Vidovszky, Lányi, Ligeti, Kisfaludy Strobl, Gárdos, Kosztolányi, Kandó, Thorma, Basch, Jámbor, a laikusok közül: Petrovics, Meller, Molnár Géza, Nemes Marcell, Ernst, Kemény Simon, Szép Ernő, Jeszenszky Sándor.⁷⁰

⁶⁸ Iványi-Grünwald Béla (1902–1965) történész.

⁶⁹ Az emlékkönyv két év múlva megjelent Berzeviczy Albert, Lázár Béla, Meller Simon, Petrovics Elek, Molnár Géza és Divald Kornél írásával. Ld.: *Szinyei emlékkönyv*. Közrebocsátja a Szinyei Merse Társaság. Budapest, [1922].

⁷⁰ Csók István (1865–1961), Rippl-Rónai József; Iványi-Grünwald Béla (1867–1940), Perlmutter Izsák (1866–1932), Réti István (1872–1945); Magyar Mannheimer Gusztáv (1859–1937), Hatvany Ferenc; Herman Lipót; Pólya Tibor; Falus Elek; Zádor István (1882–1963); Vidovszky Béla (1883–1973), Fényes Adolf (1867–1945); Kosztolányi-Kann Gyula (1868–1945); Kandó László (1886–1950); Thorma János (1870–1937); Basch Andor (1885–1944) festők; Lányi Dezső; Ligeti Miklós (1871–1944); Kisfaludi Strobl Zsigmond; Gárdos Aladár szobrász; Jámbor Lajos építész; Petrovics Elek (1873–1945); Meller Simon (1875–1949) művészettörténészek; Molnár Géza (1872–1933) zenetörténész; Nemes Marcell (1866–1930) bányavállalkozó, műgyűjtő; Ernst Lajos műgyűjtő, műkereskedő; Kemény Simon (1882–1945) költő, újságíró; Szép Ernő (1884–1953) költő, író, újságíró; Jeszenszky Sándor (1886–1957) miniszteri osztálytanácsos – többségük a Szinyei Merse Társaság alapító tagja lett.

Budapest, 1920. február 6.

Reggel korábban keltem, lementem Gárdosékhoz, még nem keltek fel, persze beeresztettek a műterembe, hol ott fenn reggelizett az új szalonjában későbbben az ágyból kiráncigált vádolt társ, míg a fiatalasszony ingben járkált. A rendőrségre mentünk 10-kor. Előbb Gárdos, majd én mentem be Kády⁷¹ detektív úrhoz, ki szíves embernek mutatkozott (szintén Torontál megyei). Ezt különben grafológiai tapasztalataimból merítettem már, mert az előszobában várakozó körben tanulmányoztam az idézés írását. A dolog, melyet a detektív nekünk a beidőzés okául elmondott, valóban meglepő. Feljelentés érkezett ellenünk, hogy a Fészek Klubban egymással beszélgetve azt mondtuk volna, hogy a bolsevik csapatok áttörték a román frontot s nemsokára visszaállítják itt Magyarországon a proletárdiktatúrát. Ezt mi örömmel újságoltuk volna egymásnak. Természetes, hogy ez hallatlan szemtelen hazugság, s kellő módon felháborodtunk. A detektív is ezen a nézeten volt, hogy nem történhetett semmiféle komoly dolog, ő is érdeklődött újságíró ismerősei körében utánunk, s egészen jó információkat kapott. Elárulta aztán, hogy a Fészek tagjai köréből származott a vád, sőt Edvi Illés⁷² nevét is említette. Tiszta dolog, hogy honnan fúj a szél. Az ok csak a legutóbbi összetűzés lehet. De azt hiszem ebbe az új provokációba bele fog törni a fiatalúr bicskája. Úgy látszik, nagyon szenvedélyesen űzi a feljelentéseket. Buchingernét,⁷³ Gárdost, majd most kettőnket jelentett fel. Ez az a séker bilbel,⁷⁴ amitől apám szerint minden jó embert mentsen meg az Isten. Közvetlenül az esemény után nagyon fel voltam háborodva, de utána megnyugodtam. Az Ernst-aukcióra mentünk kissé szórakozni. Fränkel⁷⁵ nagyon linkeskedett, saját tulajdonukban lévő képekre vert rá nagy összegeket, végül aztán egy csomó kép rajta maradt. Délutánra voltak összehívva a szakszervezet szövetség tanácsának néhány volt tagjai gyűlésre, s a Beszerzési csoport tagjai. A volt szövetség tanács néhány tagja (Sidló,⁷⁶ Hoffmann, Jakab, Jámbor s én) konstataulta, hogy a szakszervezet tagjai, miután 3 hónapnál tovább nem fizették be tagsági díjaikat, kiléptetteknek tekintetnek, s így a szakszervezet feloszlott.⁷⁷ A megmaradt pénz a művészek segély és nyugdíj alapja javára adtuk. A rajzolók 8500

⁷¹ Kády József m. kir. államrendőrségi detektív. A feljelentés iratanyaga: Budapest Főváros Levéltára, VII.18.d - 13/5517 - 1920.

⁷² Edvi Illés Ödön.

⁷³ Buchingerné Ladányi Szeréna (1884–1940) pedagógus, a szociáldemokrata nőmozgalom egyik vezetője volt.

⁷⁴ szektás fecsegő, bajkeverő (jiddis)

⁷⁵ Az Ernst Múzeum X. aukciójáról van szó, amely 1920. február 8-án kezdődött. Fränkel Ernő (1877–1929) műkereskedő.

⁷⁶ Sidló Ferenc (1882–1954) szobrász.

⁷⁷ A Magyar Rajzoló Művészek Szakszervezete 1918. december 23-án alakult. Elnöke: Herman Lipót volt, alelnöke: Kóber Leó (1876–1931) festő, grafikus, titkára: Hoffmann Lajos lett. Az öttagú intéző bizottság tagjai: Bíró Mihály, Vértes Marcell, Pólya Tibor, Major Henrik, Zádor István voltak. Az alakuló ülés kimondta az 1891-ben alakult Szakszervezeti Tanácshoz történő csatlakozást, melyet az

Koronája fölött nem döntöttünk, afölött a rajzolók régi intézőbizottsága van hivatta rendelkezni. Valószínűleg megcsinálják újra a rajzolók egyesületét s akkor az övék lesz a pénz. A beszerzési csoport úgye jobban intéződött el, mint hittem, sikerült valahogy megnyugtatni a kedélyeket, s azért, hogy vállainkról az utolsó képzeletbeli felelősséget a megválasztott 3-as bizottság (Tolnay, Semjén és Német Kálmán) levette, s ezentúl a felszámolást ők intézik, nagy kő esett le a szívemről. Most végre megszabadultam ettől a rettenetes gondtól, melyet az átkozott szakszervezet okozott, s remélem ezentúl nem lesznek ilyen bajaim. – Az, hogy most a Szinyei-kör összekovácsolásán töröm a fejem, nem számítható ide. Ha ez valahogy össze lesz kovácsolva, valószínűleg Jeszenszky Sanyi fogja a titkári ügyeket intézni. Hogy később akadémiai vagy jó művészegyesületté alakul át, az a jövő dolga. Bizonyára ez lesz belőle. Most végre sikerülni fog az, amit az öreg életében szeretett volna, de nem jött össze.

Budapest, 1920. február 9.

Az üzlet végre megindult. Tegnapelőtt Zsiga elhozta Schlanger Mór⁷⁸ nevű ismerősét, ki 26 000 Koronát szűrt le előlegképpen egy képemre s a Baditzra, melyet azonban a múzeumban még el kell ismertetnem. Ezt valószínűleg holnap teszem meg. Zsiga jutalékként 4000-et kapott tőlem, illetőleg az eredeti árnál annyival többet kértünk. Ma egy ismerősöm (a neve nem jut eszembe) hozott fel egy Goldman nevű urat, ki néhány erotikus rajzért 4900-at fizetett. Mindjárt utánuk Gyula bátyám (ki pár napja újra itt van) felhozta egy gazdag ismerősét (valami Báránynét), ez is fog valamit vásárolni. A Jakab Dezső-féle rendelés (Deutsch, Lendvay utca) perfektnak mondható, 32 000 Koronát fog hozni. Ma este Horváthnál voltam, a jutalékom ki fog tenni 7000-et. Látható tehát, hogy a sovány esztendőket követik momentán a kövérek. Ma bent voltam a rámásnál, hihetetlen milyen nagy árakat kérnek. De kell vásárolnom, mert nem hagyhatom rámák nélkül a dolgaimat. Azt hiszem különben, hogy ha kissé utána járok, beszerezhetem olcsóbban is őket. Az *Athenaeum*tól ideadott regény illusztrálását is meg kell csinálnom, bár potom áron kell megcsinálnom – 2500-ért – de már elvállaltam s így nem léphetek vissza tőle.

Budapest, 1920. február 10.

A Baditz-kép viharosan fejlődik. Ma elvittem Petrovicshoz megmutatni, s az aláírás hiányát valami írással pótolni. P. el volt ragadtatva s azt mondta, hogy nagyon szeretné a Szépművészeti számára. Ő is adna esetleg annyit, mint a vevő. Beszéljem

---

ülésen Bíró Dezső képviselt. Ld.: *Népszava*, 1918. december 24. 8. A Beszerzési csoport próbált gondoskodni a szükséges festészeti kellékek beszerzéséről.

⁷⁸ Schlanger Mór a Budapesti Bank Rt. igazgatója, a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségének elnöke.

le lehetőleg az illetőt a kép megvételéről. Ezt szívesen megtettem, annál is inkább, mert Schlanger úr úgyis csak kényszeredetten ment bele az üzletbe, s egy olyan ember, aki csak az aláírást nézi, nem érdemli meg a jó képet. Este a Fészekben (hova Zsiga történetesen elhozta) megbeszéltük a dolgot, s így visszaadom neki a 14 000 Koronát, Zsiga meg a kettőt. A dolog természetesen ezzel még nincsen befejezve. Csáktornyaival beszélgettünk róla, hogy jó lenne egy magános palival megvetetni a képet, s az aztán ajándékozza oda a múzeumnak. Így aztán mindnyájan jól járunk. Ilyen lavírozások mennek most a képekkel. Kíváncsi vagyok jön-e holnap a múltkori vevő, mert a 14 visszaadásával most megint kevesebb pénzem marad. De a követeléseim ki fogják újra egészíteni a kasszát.

Budapest, 1920. február 12.

Dél előtt Gyökér úr jelent meg s bemutatta Fehérvárra készült néhány képét, köztük egy kis kompozíciót is, melyen faunok és nimfák mulatoznak egy virágos mezőn. Ez a képecske sok naivitása mellett sok tisztességes buzgalmat, sőt, megfigyelést is elárult, okulás kedvéért csináltam előtte egy szabad másolatot, bemutatván neki ezáltal, hogy a kis, jelentéktelennek látszó eltéréseknek a festményeken milyen jelentőségük van. A kis másolatot természetesen neki adom, amit nagy hálával fogad. Lehet, hogy idővel egészen helyes módon fog a fiú fejlődni. – Délután a Fészekben választmányi ülése volt az Egyesületnek. Bejelentettem ama indítványomat, hogy tegyenek lépéseket a díj zsűri átformálására. Én ugyanis azt tartanám helyesnek, ha minden díj zsűrijében mindazok helyet foglalnának, kik az illető díjat már megkapták. Zala⁷⁹ a felvételi zsűrire vonatkozólag azt ajánlja, hogy ezt a societerek alkossák – legalább nagy részben. Ezek pedig a nagy arany érem és a társulati díj nyerteseiből alakuljanak. Ehhez csatolnám én azt a tervemet is, hogy tegyék lehetővé azt, hogy egy bizonyos kisebbség saját zsűrivel állíthasson ki ad hoc, az egyes kiállításokon. – Alapjában véve nincsen sok értelme annak, hogy olyan nagyon buzgólkodom az egyesület érdekében, mert ha Szinyei Körünk kialakulna, úgy áttolódna az érdekeink oda, s ott bizony elég jó társaságban leszünk, s céljainkat sikeresebben érhetjük el. – Este a rendes élet, vacsorán a Fészekben volt bátyám is, ki valószínűleg holnap utazik. Holnap esetleg találkozom Landauval, ki most meggazdagodván, mint vevő szerepelhet. Anyagi gondjaink különben szemmel láthatólag kevesbednek, bár ma fizettem vissza 14 000 Koronát a múltkori palinak.

Budapest, 1920. február 17.

Anyagilag határozottan felfelé menő a tendencia. Ha a követelések befolyanak a hét végére, illetőleg a jövő hét elején, 48-50 000 Korona felett fogok rendelkezni.

---

⁷⁹ Zala György (1858-1937) szobrász.

Hoffmann-Kóberék valószínűleg megveszik előre 5 képet (melyből kettőt Elek és Éber, az agrárbank igazgatói⁸⁰ már megvettek előre), vesznek tőlem 23 1/2 ezerért. Rottmann Aladár hozott tegnap egy vevőt, Mann nevű igazgatóját, ki 3 apróságot kikoldult tőlem 2500-ért, melyet ma reggel átküldött. Hoffmannak egy régebbi képet (Szerelmi vallomás) lekötöttem 5500-ért. A Jakab építész közvetítette hármaskép 3–4 hét alatt elkészül. Ezért 32 ezer járna. Valószínűleg jönne ott még további megrendelés is. Ez azért is valószínű, mert az én munkám mellett Jakab is keres vagy 15 %-ot. Azt hiszem ez a leghelyesebb eljárás, mert így ő is ambicionálja, hogy munkát szerezzen. Milyen kár, hogy nem akkor ér az ilyen fellendülés, mikor több értéke van a pénznek. De hát az is megtörténhetik, hogy ez a jó passz eltart még egy ideig. Most egyelőre az az ambícióm, hogy kissé függetlenül magamat az anyagi gondoktól úgy hat hét múlva vagy egy hónapra elutazom Münchenbe egy kis tanulmányútra (valószínűleg Vidovszkyval együtt), hogy kissé felélesszem ambícióimat, s teljes erővel nekiláthassak a kollektív kiállításom előkészítéséhez. Munkáim természetesen szépen szaporodnak majd, de ha nem tudok eléggé reprezentatív anyagot összegyűjteni októberig, természetesen el fogom halasztani kiállításomat. Mert ennek a kiállításnak nagyon sokat kell erkölcsileg jelentenie, elvégre itt volna már az ideje, hogy ne csak reményteljes jövőt ígérjenek – 36 éves koromban. A jövő héten egy regény illusztráció elkészítése is vár rám, ez állatokról, növényekről, s őseemberekről szól.

Budapest, 1920. február 20.

Néha, mikor már kissé belenyugszik az ember a napok izgalmanak megváltoztathatatlanágába, mennykőcsapásként hat egy-egy szörnyű eset, mint a napokban történt „Lenin-fiú” módszerű meggyilkoltatása Somogyi Bélának, ki a Népszava szerkesztője volt.⁸¹ Egy autómobilban elvitték egy társával együtt, összeverték, meggyilkolták s a Dunába dobták. Úgy derült ki a rémes tett, hogy másnap kifogták a hulláját. A városban természetesen szörnyű izgalom, ma a miniszterelnök nyilatkozott, s szigorú statáriális megtorlást ígér. Nagyon is érzik pártszenvédeyeken túl is az emberek, hogy ennek az esetnek külföldön most hallatlan kellemetlen benyomása, sőt hatása lehet, mert hiszen az ország ellenségei az ilyet hátrányunkra felhasználják. De egyébként is hallatlan rossz érzés annak tudatában lenni, hogy itt egy titkos társaság szabadon garázdálkodhatik emberek életével. S különösen kényelmetlen a tudat, hogy az ilyen anarchikus állapot nem áll meg annál a pontnál, ahol az elindítók szeretnék. – Az anyagi ügyeim javulnak, Kóberéktől kaptam 23 1/2-re egy csekket, melyet holnap be fogok váltani. Ma Horváthnál is voltam, ki holnap küld vagy 7 ezret, mint nekem járó percentet. Azt hiszem jó volna némi

⁸⁰ Éber Antal (1872–1950), Elek Sándor (1891–1920) közgazdászok.

⁸¹ Somogyi Béla (1868–1920) és Bacsó Béla (1891–1920) szociáldemokrata újságírókat, a *Népszava* munkatársait 1920. február 7-én az Ostenburg-Moravek Gyula különítménye meggyilkolta.

pénzt régi festményeimbe befektetni – visszavásárolni őket jelenlegi tulajdonosaiktól. De hát majd meglátjuk, hogyan alakul a dolog.

Budapest, 1920. február 22.

Most már nagyfokú nosztalgiám van egy kis elutazás után, mert idegeimet kissé kezdik megviselni az események. Bármennyire távol tartom magam a politikától, szememet s fületem mégiscsak megviseli, amit olvasni s hallani kényszerülök. Milyen jó lesz Münchenben csak a Pinakothek remekeinek szenzációit követni, s rajta azt a régi légkört érezni magam körül, mely kezdő piktorkoromban olyan öntudatosan boldoggá tett bennünket. Anyagilag most kissé kialakulok, momentán pénzügyi gondok nem igen fognak most egy ideig zavarni, s programszerű dolgaimat a jövő hónapban elintézhetem. Ezek: a Jakob (Deutsch) féle rendelés, s egy-két munkában lévő kép befejezése, s aztán a müncheni út Vidovszky társaságában.

Budapest, 1920. február 24.

Délelőtt keveset dolgoztam. Vevőket vártam, de nem jöttek. A napokban a Fészekben felkeresett Kovács a Hauer corps-ból,⁸² kinek hőstetteiről egy csataképet festettem Pressequartiers⁸³ koromban. Úgy látszik meg szeretné venni a képet. Ebéd után lefeküdtem aludni, majd jött az olasz tanárom. Igen lusta tanítvány vagyok, nincs is sok képességem a nyelvtanuláshoz. Estefelé Bergh rámához⁸⁴ mentem, hol körülbelül 10 ezer Koronán rámát rendeltem. A Fészekbe siettem, találkám volt ott Szép Ernővel, ki elvitt a Belvárosi Színházba, hol *Patika* című darabját játsszák elég jól.⁸⁵ A darab nekem természetesen nagyon tetszik, mint minden, amit ez a művész ír. Igen nagy véleményemmel vagyok róla, s megbocsájtom neki azon modorbéli hibáit, melyekért mások haragusznak rá. Ha valaki ilyen lelkiismeretes és kitűnő művész, mint ő, meg vannak engedve ilyen idegesség szülte hátrányok.

Budapest, 1920. február 26.

Rózi nagyon boldog, mert várakozáson felüli nagyobb összeget engedélyeztem neki egy tavaszi ruha megcsináltatásához való szövetre. Vett erre tegnap egy szerinte finom szövetet béléssel vagy 3000 Koronáért, s állandó mosoly ül ajkán az örömtől.

---

⁸² Hauer-hadtest.

⁸³ Herman 1914 és 1918. november 21. között volt katona, illetve hadifestő.

⁸⁴ Berg (Bergh) Emil aranyozó, VI. Dalnok u. 27.

⁸⁵ Szép Ernő darabját, 1920. február 14-én mutatta be a Belvárosi Színház, s az év egyik legnagyobb színházi sikere lett.

Milyen nagyszerű természet az, kit ilyen kis dolog boldoggá tud tenni. Reggel 9 körül a Rudas fürdőbe mentem. Lenn a híd mellett egy osztag katona masíroz, s vígan éneklő az „Erger, Berger, Schlossberger, minden zsidó gazember...” népdalt.⁸⁶ A fürdő kabinjában egy ismeretlen rajongó ajánlja figyelmébe ceruzájával a kabinajtó külső oldalán az összes zsidók legvilkolását. Valamilyik zsidó polgártárs alá ír goromba feleletet. Hiába, csak kedélyesen élünk, csak idegekkel bírja az ember. Az Otthonba sem valami jó menni, újságírók – mesterségüknél fogva – mindig vérmesebb színben látják a dolgokat, s hall az ember olyan eseményekről is, melyek jobb, ha egyáltalán nem jutnak tudomásunkra. De annyira sajnós mégsem vonulhatunk el az élettől, hogy semmit se halljunk. Az az érzésem van, hogy a háborút majdnem könnyebb volt idegerővel bírni, mint a békét. Nagyon vágyódom már arra a kis müncheni pihenőre, hol remélhetőleg csakis művészettel fogunk foglalkozni. – Nem sokat dolgozhattam ma, Jakab Dezső jött ide hozzám, megnézte a Deutschféle megrendelés tervét. Remélem, hogy a jövő hónapban készre csinálhatom, s nyugodt lélekkel utazhatom április elején pár hétre pihenni és tanulni. – Mára vártam a „palit”, de csak holnap jön, ha jön, már nem kívánom olyan nagyon a képeladást, bár sohasem árt, ha némi pénz áll a házhoz. – Holnap délután a Szinyei Társaság ügyében megbeszélést folytatunk, s megállapítjuk az alapelveket. Kíváncsi vagyok, hogy fog a dolog kialakulni.

Budapest, 1920. február 27.

Délelőtt megint nagy vendégjárás. 9-kor Pollatschekék telefonáltak, hogy ide jöhet-e Lily? 10 után be is állított a két kislány a francia kisasszonnyal. Megmutattam képeimet, majd egy „Orfeusz az erdőben”-en dolgozgtam. Egy katonatársam, Muhr nevű látogatott meg. Valamikor miniszteri tisztviselő, elmozdították állásából, mert szocialistaságával kissé blamáta magát a kommün alatt. Én persze nem tudom miben állt ez, nem is nagyon érdekel. Délben Illés Pista Wolf nevű gazdag barátját hozta fel képet vásárolni. Kiválasztottak egy rajtot s egy háborús skiccet 9000 Koronáért, s alkudoztak a Grosz-féle pannóra. Lehet, hogy ezt is megveszik, bár a kért árat kissé sokallják (40 000-et kértem). Szóval szépen jelentkeznak a vevők. Délután korábban mentünk be a városba.

A Fészekben a Szinyei Társaság előkészítése érdekében értekezletet hívtunk össze,⁸⁷ hol Csók, Grünwald, Fényes, Réti, Petrovics, Meller, Lyka, Lázár, Ernst, Jeszenszky s én jelentünk meg. Az alapelvekben úgy nagyjában megegyeztünk, Ernst a Szinyei-díjra egy 10 000 koronás alapítványt is tett. Most legközelebb Mellerrel és Jeszenszkyvel megcsináljuk a szervezeti szabályainkat, melyeket már a jövő héten az előkészítők elé terjesztünk. Ezeknek további névsorát következőkben állapítottuk

⁸⁶ Erger-Berger Schossberger / Minden zsidó gazember... – antiszemita gúnydal. Eredetileg a németeket majmoló magyar urak ellen irányuló Mária Terézia korabeli gúnydal volt.

⁸⁷ A meghívó: 1920. március 8-ára a Fészek Clubba.

meg: Csók, Fényes, Grünwald, Rippl, Réti, Herman, Hatvany, Falus, Jámbor, Petrovics, Kandó, Nemes, Thorma, Molnár Géza, Ernst, Meller, Lázár, Jeszenszky, Lyka.⁸⁸ Célunk lesz a Szinyei kultuszt ébren tartani, Szinyei alapot létesíteni, Szinyei jutalmat (díjat) adni, Szinyei albumot kiadni, a Szépművészeti Múzeum Szinyei szobáját fejleszteni, s ezen túl a magyar művészeti kultúrát az ő szellemében továbbfejleszteni. Azt hiszem, a dolog nagyon szépen fog kialakulni, s tényleges hasznára lesz a magyar művészeti kultúrának. – A szervezésben természetesen megint elől jártam ebbeli képességeimmel.

FÜGGELÉK: MEGHÍVÓ A SZINYEI MERSE PÁL TÁRSASÁG ALAPÍTÓ ÜLÉSÉRE

MEGHÍVÓ⁸⁹

A „SZINYEI MERSE PÁL TÁRSASÁG”, melynek megalapítását a nagyemlékű mester legszűkebb baráti köre határozta el, folyó évi március 12-én pénteken d. u. 6 órakor tartja alakuló közgyűlést a Fészek Club /:Kertész utca 46:/ II. emeleti zongora szobájában és erre Önt mint a baráti kör régi tagját tisztelettel meghívja és megjelenését okvetlenül kéri.

Akadályoztatása esetén kérjük sürgős értesítését Jeszenszky Sándor Báthory utca 12. címre, hogy a meghívást elfogadja, a társaságba belép-e?

NAPIREND

- 1./ Az előkészítő bizottság jelentése.
- 2./ Az alapszabályok elfogadása.
- 3./ Az alapítólevél aláírása.
- 4./ A tisztikar megválasztása.
- 5./ Képviseletetés a kormány Szinyei emlékűnnepélyén.
- 6./ Esetleges indítványok.

Budapest, 1920. március hó 5-én.

CSÓK ISTVÁN, ERNST LAJOS, FÉNYES
ELEK, HERMAN LIPÓT, IVÁNYI-GRÜN-
WALD BÉLA, JESZENSZKY SÁNDOR, LÁZÁR
BÉLA, LYKA KÁROLY, MELLER SIMON,
PETROVICS ELEK és RÉTI ISTVÁN.

⁸⁸ Lyka Károly (1869–1965) újságíró, művészettörténész, az *Uj Idők* és a *Művészet* szerkesztője.

⁸⁹ Herman Lipót napló. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, ltsz.: 19920/1977. 4622. oldalnál borítékkal elhelyezve.

Markója Csilla

GEREVICH TIBOR ÉS SOKRÉTŰ HAGYATÉKA

ABA-NOVÁK VILMOS, JEGES ERNŐ ÉS A KULTÚRPOLITIKA A
HORTHY-ÉRÁBAN

„Jelképes kis történet. Az öreg Gerevich Tibor szívinfarktussal fekszik a Kútvölgyben; alig van remény a gyógyulására. Már értelmi, idegi zavarai, dühöngései is vannak, s állandóan, ingben-gatyában szökni akar. Közben félöntudatnál állandóan reszket: jönnek a festők, jönnek a szobrászok, és meg akarnak ölni. Szegény, pedig milyen régóta nem vétkezett a modern magyar képzőművészet ellen az olasz neoklasszicizmus jegyében. De hát, úgy látszik, mindenkinek eljő a maga machbeti látomása. Gerevichnek a Gresham-asztaltársaság jutott.”¹ – jegyezte fel 1954-ben kaján rosszindulattal Ortutay Gyula a naplójába. A megörökített anekdotának ugyan a fele sem igaz, de jelképesnek valóban jelképes: Gerevich Tibor művészettörténész halála óta közel egy emberöltő eltelt, de recepcióját a közelmúltig alapvetően a nevével fémjelzett művészeti irányzat, az ún. Római Iskola értékelése határozta meg. Ez a kultúrpolitikai beavatkozás, ez az államilag támogatott, kurzusépítő gesztus az utókor szemében minden mást felülírt, hosszú időkre relativizálta² Gerevich érdemeit úgy az egyetemi oktatás, mint a magyar műemlékvédelem, vagy a középkor-kutatás terén, maga mögé utasítva az intézményi háttér kiépítéséért, megreformálásáért, a korszerű műemlékvédelmi törvényért tett erőfeszítéseket, feledtetve a nagyvonalú, művelt személyiséget, a segítőkészséget,³ magát a *volument*, mely pedig működése minden területén megnyilvánult. (1. kép) A római iskolás Aba-Novák Vilmos műveit a Gerevich-rendezte kiállításokon baráti gesztusként vásároló Mussolini és a nagypolitika árnyéka⁴ vetül a történetre, amelyet jól elmondani embert próbáló feladat.

¹ 1954. május 31. Ortutay Gyula: Napló I. 1938–1954. Sajtó alá rend. Markó László. Budapest, 2009. 507.

² A Gerevich-méreg legutolsó állásáról P. Szücs Julianna tudósít az *Artmagazinnak* írt recenziójában: Kurátor és kora. Az *Enigma* című folyóirat két számáról. *Artmagazin*, 9, 2011, 3. 20–23. – http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/kurator_es_kora_az_enigma_cimu_folyoirat_ket_szamarol.1314.html

³ Ennek példáját egy Schöpflin-level formájában jelen számban is megtaláljuk.

⁴ A Horthy-éra értékeléséhez az újabb irodalomból ld.: Frojimovics, Kinga: *I Have Been a Stranger in a Strange Land: The Hungarian State and Jewish Refugees in Hungary, 1933–1945*. Jerusalem, 2007.; Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, 2011. 201–211.; Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon*. Budapest, 2012.; Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, 2016.

1. Gerevich Tibor művészettörténész, 1930 k., Gerevich László hagyatékából
© Gerevich László örökösei

2. Gerevich Tibor legyezővel, 1930-as évek.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

Az *Enigma* már szentelt két számot Gerevichnek és a Római Iskolának (no. 59. és 60.); most két kötetben a családtagok, a Helsinkiben élő Gerevich-Kopteff Éva, a Magyar Nemzeti Galéria egykori munkatársa, aki a Helsinki Egyetemen a magyar nyelv és irodalom népszerűsítéséért oly sokat tett, és Gerevich Tibor unokaöccse és nevelt fia, a régész Gerevich László gyermeke, ifjabb Gerevich László mesélnék Gerevich Tiborról, visszaemlékezések és a családi hagyatékban fennmaradt levelek és fotók segítségével: az ő segítségük és kitartásuk nélkül mindez nem jöhetett volna létre. Az elmúlt időszakban történt más előrelépés is: Szakács Béla Zsolt Gerevichről írt pályaképe mellett⁵ Molnos Péter kutatásai révén betekintést nyerhettünk a Római Iskola favoritja, Aba-Novák Vilmos életébe és művészetébe, egy monográfia, egy nagyszabású kiállítás és egy, a monográfiát mintegy kiegészítő, alapvető tanulmány segítségével.⁶ Ez utóbbiból az is kiderül, hogy a Római Iskola nem egyszerűen felülről kézivezérelt beavatkozás volt, Gerevich elképzelései ugyanis találkoztak Aba-Novák és más művészek elképzeléseivel, ebben a kölcsönhatásban és egymásra utalt-ságban formálódtak. Aba-Novák leveleinek közreadása után az is világossá vált, hogy az ambiciózus és tehetséges művész erősen, olykor a zsarolás eszközétől sem visszariadva próbálta meg a némi (ön)íroniával csak „Gazdánknak” nevezett művészettörténészt az általa jónak látott irányokba terelni. Például konkrétan távolmaradásával fenyegette meg a kurátort, (2. kép) amennyiben nem változtat a velencei

⁵ Szakács Béla Zsolt: Gerevich Tibor (1882-1954). „Emberek, és nem frakkok.” *A magyar művészet-történet-írás nagy alakjai*. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla, Budapest, 2011. 179-204.

⁶ Molnos Péter: Újrafestve. Gerevich Tibor és Aba-Novák Vilmos. *Enigma*, 16. 2009. no. 59. 5-36.

Biennálén részt vevő művészek névsorán: s a Gerevich-istálló bemutatkozásának szempontjából ennek valóban volt tétje. Ha Aba-Novák elszántságának okait firtatjuk, vissza kell lépnünk a magyar Tanácsköztársasághoz. A fiatal Aba-Novák a „nyolcacos” Berény Róbert műtermét bérelte annak emigrációja után, valószínűleg ismerete, akár másolta is az ott talált műveket, tehát közvetlenül hatott rá a progresszív, a legújabb kutatások szerint még a Tanácsköztársaság idején is aktív Nyolcak-csoport egyik letehetségesebb tagja.⁷ A Tanácsköztársaság azonban végzetesnek bizonyult a magyar modernizmus jövőjére nézve. Herman Lipót (az előző két számunkban a Magyar Nemzeti Galériával együttműködésben megkezdett és most folytatott) naplója révén végig követhetjük a folyamatot, hogyan ábrándult ki a művészek zöme a Tanácsköztársaságból, s noha az avantgárd művészek viszonya a kommunistákhoz elég problematikus volt, hiszen Kassák már a Tanácsköztársaság idején szembefordult Lukáccsal majd Kun Bélával, a Nyolcak vezetője, Kernstok Károly eleve nem vállalt az Ószirózsás forradalom után politikai szerepet, Berény pedig félidőben kilépett a Művészeti Direktóriumából, még így is elmondható, hogy a modern stílusirányzatok képviselői oly mértékben exponálták magukat a Tanácsköztársaság különböző pozícióiban, hogy a bukás után esély nem maradt a szerves, töretlen folytatásra, fejlődésre: szerepvállalásuk hosszú időre meghatározta a modernizmus lehetőségeit és recepcióját Magyarországon. Herman Lipót finom szeizmográfként előre jelezte, de legalábbis pontosan követte az eseményeket, konzervatív művészként 1919 márciusa előtt értetlenkedve, de megengedő jóindulattal szemlélte az avantgárd különféle megnyilvánulásait, mintegy szakmai belügyként kezelve a kérdést, a Tanácsköztársaság első néhány hetében gyanakodva bár, de egy jobb jövőben reménykedve kísérte a kommunista fordulatot, azonban az idő előrehaladtával egyre borúlátóbb, kritikusabb lett, a május elsejei dekorációból kivonta magát és a szakszervezet élén inkább a passzív rezisztenciát segítette, így könnyen igazolták is a bukás után, amit érezhető megkönnyebbüléssel és az avantgárd illetve a „nyolcacos” iránt fokozódó ellenszennvel fogadott. A sors fintora, hogy a szakszervezeti vezetőnek *Az Est* rajzolójaként a helyszínről kellett a Lenin-fiúk tárgyalásáról, majd kivégzéséről tudósítania, feljegyzéseiből kiderül, hogy sok budapestivel egyetemben tulajdonképpen ekkor értesült a vörös terror mértékéről, s néhány nappal később zsidó származásúként már a fehér terrortól kellett rettegnie. 1919. szeptember 3-án jegyezte fel: „Pólya Tibi érkezett meg Siófokról, festi Horthyt, s most ott erősen benn van a fehérek társaságában. Meséli viselt dolgaiat, melyek feltűnően hasonlítanak a vörös terror dolgaihoz s módszereihez, csak hogy ezt megtorlásnak nevezik.”⁸ Jelen számunkban közöljük 1920-as napló első fejezetét, melyben leszögezi, hogy „jogtalanságnak tartom úgy a proletárok, mint a reakció diktatúráját.” Azonban az (eredetileg még kíváncsisággal vegyes) idegenkedése az analitikus formakísérletektől felerősödött, a modernizmus sorsa az ő művészetében is megpecsételődött, a fiatalok pedig már

⁷ Vö.: Barki Gergely: „A proletárdiktatúra jót tesz az egészségnek” – Berény Róbert, 1919. *Enigma*, 25. 2018. no. 94. 104.

⁸ Herman Lipót naplójegyzetei 1919-ből. II. *Enigma*, 25. 2018. no. 94. 26–27.

3. Gerevich Tibor a művészettörténeti tanszéken, 1930-as évek.

Gerevich László hagyatékából

© Gerevich László örökösei

eleve egy olyan közegbe érkeztek, mely az avantgárdot sok szempontból kompromitáltnak érezte. Molnos így ír Aba-Novák pályakezdeséről: „1919 őszén, a Tanácsköztársaság bukását követően emigráló Berény Róbert kiürült műtermébe három fiatal festő költözött be, kiknek alkotói pályája hosszú éveken át párhuzamos irányban haladt. Aba-Novák Vilmos, Patkó Károly, Korb Erzsébet ebben a Városmajor utcai lakásban teremtette meg annak a közösségnek a csíráját, melyet az utókor – egyszerűsítő és összevonó hajlamának engedve Szőnyi-kör néven kanonizált. A klasszicizáló tendenciák felerősödésének oka, az izmusokkal szembeni általános, Európa-szerte tapasztalható, történelem érlelte csalódottság Magyarországon kiegészült azzal a sajátos helyzettel, hogy a századfordulót követő első két évtized progresszív művészetének vezéralakjai a Tanácsköztársaság bukását követően szinte kivétel nélkül külföldre emigráltak. Egyfajta szellemi vákuum alakult ki, aminek »betöltéséhez« a bizonytalan értékű, az idő próbáját ki nem állt közelmúlt helyett a patinás történelmi stílusok adtak tartalmi és formai muníciót.”⁹ Herman Lipót örült ingaként jellemezte ezeket az éveket, ingaként, mely egyre nagyobb amplitúdóval leng ki: az első világháborúba lépés eufóriáját hamar követte a gyász és a csalódás, amit aztán az őszirozás forradalom majd a kommunista hatalomátvétel rövid eufóriája, majd az abból való kiábrándulás és megtorlás követett. A kizökent időt nem sikerült helyreoltni, a sérelmeket nem sikerült tartósan, mindenkit kielégítő módon orvosolni, s mindez aztán újabb katasztrófához vezetett. A „kommunizmus vallását” (Balázs Béla) egy új tartalomelvűség és a hagyományra támaszkodás vágya követte. Aba-Novák számára a Szőnyi-kör klasszicizmusa sem volt elég „tartalmas”, s hamar felis-

⁹ Molnos Péter: *Aba-Novák*. Budapest, 2006. 14.

4. Gerevich Tibor előad, 1930-as évek. Gerevich László hagyatékából

© Gerevich László örökösei

merte az állami megrendelésekben és a monumentális falképfestészetben rejlő lehetőségeket, bár arra minden bizonnyal nem gondolt, hogy az egyházművészet megújítására Gerevich professzorral (3. kép) közösen tett erőfeszítéseik formai gyümölcseit a nem is oly távoli jövőben éppen a szocreál aratja le monstre pannóival, s a most kiszorított Gresham-kör tagjai kerülnek majd, az ingamozgás logikája szerint pozíciókba. Fontos, és a művészettörténeti kontinuitást igazolja Molnos észrevétele az Aba-Novák monográfiában, miszerint „Aba-Novák tulajdonképpen az avantgárd szigorú, logikai alapú formaképzését alakítja át saját ízlése szerint, ha tetszik, a téma és a mondanivaló hangsúlyos megtartásával humanizálja azt.”¹⁰ Az avantgárd vívmányait Aba-Novák végső soron különböző korszakaihoz tartozó *modorként* használta, a modernizmusnak ez az eltérése Gerevichnek is kimondott szándéka volt: koncepciójának alakulását a velencei Biennálék (az előző Gerevich-számokban közölt) és a milánói Triennálék most lefordításra került katalógus-elő-

¹⁰ Uo., 33.

szavaiban követhetjük nyomon, megjegyezve, hogy az „eltérítés” bizonyos értelemben még mindig az európai modernizmus uralkodó paradigmáján belül értendő, amint arra Gerevich szövegeiben a „modern” szó állandó hangsúlyozása is utal. A „saját”, azaz a kisajátított, a destruktívnak feltételezettel szemben „az építő modernség” iránti vágy egészen különös művek megalkotására ösztönözte a kurátort s művészeit mint társalkotókat: az egyik Triennálén például Molnár C. Pál egy „fém-grafikával”, azaz egy olyan rendhagyó művel volt jelen, mely, ha hihetünk a katalógusnak és a korabeli fotókból nagyítással kinyert, elmosódó jeleknek,¹¹ tulajdonképpen egy festmény kontúrvonalait kovácsoltvas indákkal jelenítette meg térben a falon, de a műalkotás lényegét a kontúrokat megvilágító mesterséges fényforrás jelentette, pontosabban a művészi árnyékok, melyeket az ily módon kivilágított plasztika vetett. Molnár C. Pál egy egész falat kapott, s az ehhez hasonló, a művészekkel szoros együttműködésben készült komplex installáció-tervekkel Gerevich mintegy megelőlegezte a művészettörténet-sz-kurátorok ma ismert ikonikus figuráját. (4. kép) A korszerű művészetről alkotott elképzelése, amelyet kultúrpolitikusként a támogatások és megbízások révén hatékonyan képviselt, sokban hasonlított Aba-Novák leveleiben sűrűn kifejtett véleményére. A művész ezeket az elveket azonban kevésbé politikusan és a művésztszakok iránt nagyobb toleranciával osztotta: „G[erevich] nagy horizontú ember, megértő és a festőktől sokat vár. Mondhatom, hogy itt Rómában, néhány hónapi távlatból nézve Pestet, a pesti piktúrát szinte már elavultnak látom! Időtálló művészetet! Nem analitikus kísérleteket, hanem szintézist! Élményt a képre és nem dekoratív ötletet! Milyen kolosszus is az a Rippl! A kép religiozitásáról beszélt.”¹² Ugyanebben a levélben értetlenkedve bár, de tisztelettel ír Derkovits híres avantgárd halas csendéletéről, mely nagy port vert fel 1929-ben, a Tamás Galéria *Modern magyar festők* című tárlatán a rá applikált idegen anyaggal, a sztaniolpapírral: „S kielégíti D[erkovits]-ot ez?”¹³ Mert őt nem elégítették ki a formai kísérletek, valami életeesebbet, élményszerűbbet akart – paradox módon éppen a Gazda, azaz Gerevich és az általa megreformált egyházművészetben való részvétel hatására vált Aba-Novák kezdetben valóban élménydús festészete egyre ornamentálisabbá, zsúfoltabbá, míg végül art deco-s festményei nem hoztak mást, mint épp a „dekoratív ötletek” öncélú burjánzását.

Ami a műemlékvédelmet illeti, „Gerevich Tibor kinevezésével a korszak egyik legnagyobb formátumú és legenergiusabb művészettörténésze került a hivatal élére. Hamarosan bebizonyosodott, hogy nem csak neki jelentett kihívást a feladat, hanem a MOB-nak is az ő személye. Kiváló diplomáciai érzéke szarkasztikus humorral, nagyvilági, simulékony viselkedése autokrata határozottsággal párosult.” – írta róla Bardoly István tanulmányában.¹⁴ „Nem a szakhivatal létrehozója volt,

¹¹ A szöveg fordítója, Juhász Bálint, a közölt enteriőrfotó idevágó részletéből egy nagyítást készített, melyen kivehetők a különös, a falsíkból kiemelkedő kontúrok.

¹² Molnos 2009. i. m. 8.

¹³ Uo.

¹⁴ Bardoly István: Gerevich Tibor és a műemlékvédelmi törvény. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez I. *Magyar Műemlékvédelem*, 13. 2006. 4-5.

1934-ben még semmiképpen sem, hanem inkább a maga habitusára szabta a hivatalt, az elnök központi szerepével és ennek törvényi legitimációt szeretett volna adni. És 1945-ig kisebb-nagyobb zökkenőkkel működtetni is tudta mindezt, mert addig nem változtak a szabályok. [...] Rendkívül sikeres évek következtek: Esztergom, Székesfehérvár, Visegrád, Szombathely. Hatalmas sajtóvisszhang és elismerés [...] Az esztergomi és székesfehérvári ásatások után arra a riporterri kérdésre, hogy »mivel magyarázza a magyar régészeti kutatásoknak ezt az újjászületését?«, Gerevich azt válaszolta: „Azzal, hogy dolgozhatunk. Célkitűzéseink iránt mindinkább növekszik az érdeklődés. Gömbös Gyulának szívügye volt Esztergom, Hóman Bálintban lelkes pártfogóra találtunk, elmélyült történeti tudása iránytűnk volt kutatásaink során. A Műemlékek Országos Bizottsága végre fölébredhetett tetszhalálából. Pár év előtt bizony mostohagyerek-számba ment.”¹⁵ Bardoly állította össze – és Marosi Ernő akadémikus, neves középkor-kutató tanulmányával és jegyzeteivel adjuk most közre – a hajdanvolt MOB irattárban őrzött Lux Kálmán-hagyatékából, illetve a család birtokában lévő Gerevich-hagyatékrészből származó levelekből azt a figyelemreméltó levelezés-blokkot, melyben Lepold Antal esztergomi kanonok az esztergomi Várhegy királyi (majd érseki) palotájának ásatásai során szerzett tapasztalatairól élő egyenes adásban számol be Lux Kálmán építésznek és Gerevich Tibornak. Levelei révén közvetlen betekintést nyerhetünk az ásatás folyamatába, értesülünk a felmerülő problémákról, illetve a nagy felfedezésekről, például annak a freskótöredéknek a megtalálásáról, amit nemrégiben attribúciós kérdések állítottak az érdeklődés homlokterébe. „Gerevich egy régóta esedékes intézményi reform kezdeményezőjeként vette át a MOB vezetését, s amit Esztergomban elvégeztek, paradigmává és egészen a közelmúltig a műemlékvédelem magyar módszerének (»iskolájának«) mintaképévé vált. Olyan hivatkozási alap lett, amelyet annak bizonyítására volt szokás idézni, hogy a magyar műemlékvédelem úgyszólván eleve megfelelt az athéni (1931), majd velencei (1964) chartákban leírt nemzetközi követelményeknek” – írja Marosi. Az, hogy Gerevich mennyire korszerű műemlékvédelmi elveket vallott, kiderül abból a levélből, melyben Lepold panaszolja a MOB a helyreállítást irányító építészének, Lux Kálmánnak: „Gerevich elnökkel volt alkalmam hosszabban beszélni. Megdöbbsentem a hajlíthatatlan konzervativizmusán. Természetesen helyeslem az elvet, hogy fantáziából restaurálni nem szabad, de a meglevő dolgoknak facsimilékkal való kiegészítését akarnám. Hiszen facsimiléket az egész világon alkalmaznak. Ha elromlik valamely régi emlék köve, kicserélik új másolattal. Miért kell éppen nekünk erről lemondani és téglával kiegészíteni a majdnem teljes íveket?”¹⁶ A konzervativizmus itt éppenséggel az ellenkezőjét jelenti: Gerevich nem volt hajlandó belemenni a műemlék ma ismét divatos, úgynevezett „kiépítésébe”, azaz világossá akarta tenni, mi az eredeti és mi a kiegészítés. Hasonlóan modern szellemben készült az a műemlékvédelmi törvény

¹⁵ Uo., i. m. 8.

¹⁶ Ld. jelen számunkban.

5. Jégessy Ernő: Mátyás király tudósai körében, 1940.

Olaj, vászon, 130 x 180 cm.

© Ferenczy Múzeum, Szentendre © HUNGART, 2018

is, melyet ő készített elő, még ha életében nem is került elfogadásra. Unokaöccse és egyben nevelt fia, a budavári ásatásokat vezető Gerevich László, akiről szintén esik szó jelen számunkban, így emlékezett rá: „– Gerevich Tibor a nagybátyám volt. Apám korai halála után nála nevelkedtem, s szinte apa-fiú kapcsolat alakult ki közöttünk [...]. Erős alapot kaptam az alma materben, és nagyszerű indítást nagybátyám otthoni útmutatásai révén is. Gerevich Tiborral nemegyszer külföldre, kivált Olaszországba is kijuthattam. Elvitt magával a különböző nagy gyűjteményekbe, s ezeken a »peripatetikus« órákon szinte észrevétlenül sok mindent átvehettem abból, amit tudott. A római Magyar Intézet vonzásában különben is számos ösztöndíjas magyar ifjú művész- vagy tudósjelölttel találkozhattam, és részt vehettem a sajátos szellemi pezsgésben, amely ott létrejött. Együtt ismerkedtünk az itáliai kultúrával, s együtt jártunk a különböző kocsmákba is, jó beszélgetésre, vitára, mámoros életkezdő együttlétekre. [...] Első számú mesterem azért Gerevich Tibor maradt. Igazi szellemi emberként sosem törekedett arra, hogy folytonosan bizonygassa kivételes képességét, nem ontotta tehát szüntelenül a gondolatokat. Megfelelő helyzet kellett ehhez. Egy-egy múzeumlátogatáskor például rendszerint tűzbe jött, szinte »kigyulladt«, mert nemcsak sokat tudott, hanem képes volt az eredeti látásra is. S épp az adta tudományos és erkölcsi súlyát, hogy mindig magát

6. Aba-Novák Vilmos: Gerevich Tibor az Aba-Novákat és Jeges Ernőt tápláló tehénen lovagol, Lányi Dezső: Hóman Bálint mint ülő Buddha, készült a Fészek farsangi művészbájljának ideiglenes dekorációjaként, 1936-ban. Fotográfia. Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

a forrást vizsgálta meg, s arról alkotott sajátos véleményt. Forrástiszteletre s az új anyag gyűjtésének elháríthatatlan fontosságára tanított engem is.”¹⁷ (VI. tábla)

A Római Iskola ideológiai indíttatású művei között akadnak egészen meghökkenítő alkotások is, mint például Jeges Ernő *Mátyás király tudósai körében* című festménye, melyet nemrégiben vásárolt meg a szentendrei Ferenczy Múzeum. (5. kép) Ezen a képen, ahogy Marosi írja a múzeumban tartott előadásában, minden „a quattrocento bűvöletében áll. Ezt tanította Gerevich, ez állt az élen a római magyar akadémia értékrendjében, s ennek a követése modernséget is jelentett ebben az időszakban.”¹⁸ A quattrocento bűvöletét úgy kell érteni, hogy ez a mű egy reneszánsz-utánérzés, azaz szervilisen megfelel annak a kultúrpolitikai direktívának, mely Mátyás korát tűzte zászlajára és olaszos jelleget követelt meg, s Jeges, aki a Tanácsköztársaságban úgymond „priuszossá” vált (több plakátot is készített, például

¹⁷ Nádor Tamás: A régészet bizonyítás. 10 kérdés Gerevich Lászlóhoz. *Magyar Ifjúság*, 1987. október 30. 30-31.

¹⁸ Marosi Ernő: Művészet Mátyás király és Gerevich Tibor udvarában. Jeges Ernő képe a szentendrei múzeumban. *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. Budapest, 2016. II.: 485-516.

„Fel a proletárság védelmére! Testvér segíts!” felirattal, szuggesztív vörös-fekete színvilágú vöröskatonával), a mecénás-ábrázolások hagyományának is adózva a reneszánsz kosztümös jelenetbe, melynek háttéréül (az 1919-ben szintén aktív) Lux által elképzelt Budavár kulisszái szolgálnak, Mátyás tudósai közé fő helyre buzgón Gerevichet is belefestette. De nem ez Gerevich egyetlen ismert ábrázolása.¹⁹ A Római Iskola művészei körében a Gazda személye szemlátomást szeretetteljes évődés és egyben meglepő önreflexiók tárgya. Mintha a művészek maguk is érezték volna, hogy nincs minden rendben ezzel a központilag támogatott mecénatúrával, Gerevichet az életükben betöltött szerepét aláhúzó, egyben kifigurázó karikatúrák sokaságán örökítették meg, ám ezek ajándékok voltak, kedves meglepetések, amiket az érintett szemlátomást hiúsága legyeztetéseként, vagy pajkos ugratásokként fogott fel, de mindenképpen nagyvonalúan, humorral kezelte. Pedig ezek néha egészen széles kör előtt jelentek meg. Míg Jeges festményén a bűjtött Gerevich-portré egyszerre lehetett politikai reprezentáció, kriptoportré, művészet-történeti farce, ugyanakkor a hódolat, a behódolás jele, a Fészek művészkлуб farsangi multságára kidekorált falak Aba-Novák lehengerlő őszinteségével közvetítik az ironikusan felfogott valóságot. A képen Gerevich egy fejőstehénnel lovagol, melynek csecsén, a római farkas mintájára, két művész, maga az alkotó, Aba-Novák Vilmos, és (feltehetően) Jeges Ernő csügg. (6. kép) Az enteriőrben teret kap még Gerevich legfőbb támogatója, Hóman Bálint kultuszminiszter Buddha pózában, ahogy őt (a Tanácsköztársaság idején a május elsejei felvonulás dekorációján is dolgozó) Lányi Dezső egy karikatúra-szoborral megörökítette. Az 1936-ban rendezett multságról az a Falus Elek, aki 1919-ben a május elsejei dekorációnak az egyik fő kitalálója volt,²⁰ tartott lelkes beszámolót a *Színházi Élet* hasábjain: „a remek, ellenállhatatlan tehetségű Aba-Novák munkája, a nagy kultusz-fejőstehénnel. Ez már nem is alkalmi

7. Falus Elek cikke a Fészek farsangi báljáról a dekorálásban közreműködő művészek karikatúráival.

Repr. *Színházi Élet*, 26, 1936, 10.

¹⁹ Ld.: Kerny Terézia: Galeotto Sive Tiburtius – Adalékok Gerevich Tibor portréikonográfiájához. *Enigma*, 16. 2009. no. 60. 136–147.

²⁰ Ld. Markója Csilla: „Vörös posztó.” Városinstalláció 1919. május 1-én a források tükrében. *Enigma*, 25. 2018. no. 94. 147–215.

8. Gerevich Tibort ábrázoló karikatúra-falkép. Fotográfia.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

dekorálás, hanem egy nagy önleplezés az alkotójáról. Nem kell szégyenkeznie, kiváló művész lepleződött le. Jeges Ernőnek sem kell nagy művészfelvonulásáért magát szégyellnie, még ha olyan erős szomszédságba került is, mint Aba-Novák, Lányi Dezsőről és zseniális Buddhájáról nem is beszélve, Jeges minden ízében festői kvalitással oldotta meg ezt a fantasztikusan nagy felületet, tele humorral, remek színekkel és pompás rajzú figurákkal.”²¹ (7. kép) Jeges Ernő is ábrázolta Gerevichet, mégpedig ahogy kézen fogva vezeti művészettörténész tanítványai seregét (a képet ld. Gerevich László visszaemlékezésében). Talán 1938-ban, egy a művészcsere-programot népszerűsítő bálra készülhetett az a falkép, melyen Gerevich éppen Czumpf Imrét lövi ki, ki tudja, melyik művészeti központ irányába. (8. kép) Joviális, testes alakja, immár a kockás nadrág nélkül, azon az érmen is megjelenik, amelyet Mikus Sándor készített, s melynek felirata szerint Gerevich a jó kertész, ahogy kultúrpolitikusként megújítja, nyesegeti a művészet/a tudás öreg fáját, ami akkor „tele volt fiatal hajtásokkal.” (9. kép) Gerevich remek előadó volt, tolongtak az előadásain, lelkes fiatalok várták a szemináriumán, ahogy azt a korabeli sajtó képen is, (10. kép) írásban is megörökítette: „Nagy várakozások és elsőrangú műélvezet. Gerevich a legfinomabb, legfordulatosabb előadók közül való. Súlyra és formára mindig nobiles, amit mond vagy ír. Konceptiója van, hatalmas viadukttal íveli át azt a meglehetősen

²¹ Ince Sándor: A miniszter a bálon. *Színházi Élet*, 26, 1936, 10. (március 1-7.) 6.; Falus Elek: Akik a bált dekorálták... uo., 15-20. Köszönöm Molnos Péternek, hogy felhívta a cikkekre a figyelmemet.

ismeretlen világot, mely középkori művészetünk felett sötétlik. [...] Nagy élvezettel hallgatja mindenki összehasonlító stíluskritikai fejtegetéseit. És talán csak az örök kételkedők gondolják, hogy a szeretet néhol a magyar kismesterek iránti túlzásokra ragadtatja a nyugateurópai műveltségű, de izzó magyar szenvedélyű kitűnő tudóst, a keresztény archeológia egyetemi professzorát.”²² A „súlyra és formára nobilis”, közismerten életszerető,²³ Itáliáért rajongó professzor óráit előszeretettel látogatták a szebbik nem képviselői, női tanítványait egyenesen Gerevich-görllöknek nevezték. (11. kép, VII. tábla) Szűkebb tanítványi köre 1941-ben a tanszéken, a Szent György szobormásolat tövében rendezett (III. tábla) Mikulás-

9. Mikus Sándor bronz Gerevich-
ermének hátoldala, 1939.
Magántulajdon. Repr. Molnos Péter:
Aba-Novák, 2006. 30.
© HUNGART, 2018

ünnepeken egy kézzel készített kis könyvecskét adott át neki, melyet szintén Jeges Ernő alkotott, ebben Gerevichet többször is lerajzolta a katedrán, az egyes versikék pedig az akkor még egyetemista, mára többségükben a tudománytörténet lapjaira tartozó tanítványokat örökítik meg – talán az utolsó pillanatban még megfeythető utalásokkal. A füzet – amelynek sok lapját közöljük jelen számunkban – például a következő rigmust tartalmazza Jeges Ernőről: „Sansovinón át / Rájött a Prof / Ernő nála is jobb / bestimmoló. / Gondolta, ha magán- / tanára lesz, / nem zavarog majd / mint mázoló.” (12. kép) A Prof itt nem más, mint Gerevich, akinek a művészek az orra alá dörgölik az örök vádat, miszerint „aki csinálja, jobban is érti”, azonban aligha engedhették volna meg maguknak ezt az évődést, ha Gerevich műértői, műmeghatározói képességei nem álltak volna vitán felül.

Gerevich a hitleri időkben is kitartott szeretett Itáliája és az olasz orientáció mellett, 1945 után feltehetően németellenessége miatt igazolták. Megtarthatta ugyan pozíciói egy részét, de az ötvenes években nem találta, nem is találhatta a helyét. Volt tanítványai, kollegái ellátták megbízásokkal, de az elvárt esztergomi topográfiaival már sosem készült el. Nem véletlen, hogy néhány soros nekrológiát a Boldizsár Iván és Parragi György szerkesztette *Magyar Nemzet* közölte, temetéséről szinte egyedülként értesítve, pedig sírjánál Fülep Lajos, Dobrovits Aladár, Dercsényi Dezső és Genthon István búcsúztatták: „*Gerevich* Tibor egyetemi tanár, az Eötvös Loránd Tudományegyetem történettudományi kara művészettörténeti tanszékének professzora június 11-én súlyos szívbetegségben 72 éves korában elhunyt. Gerevich

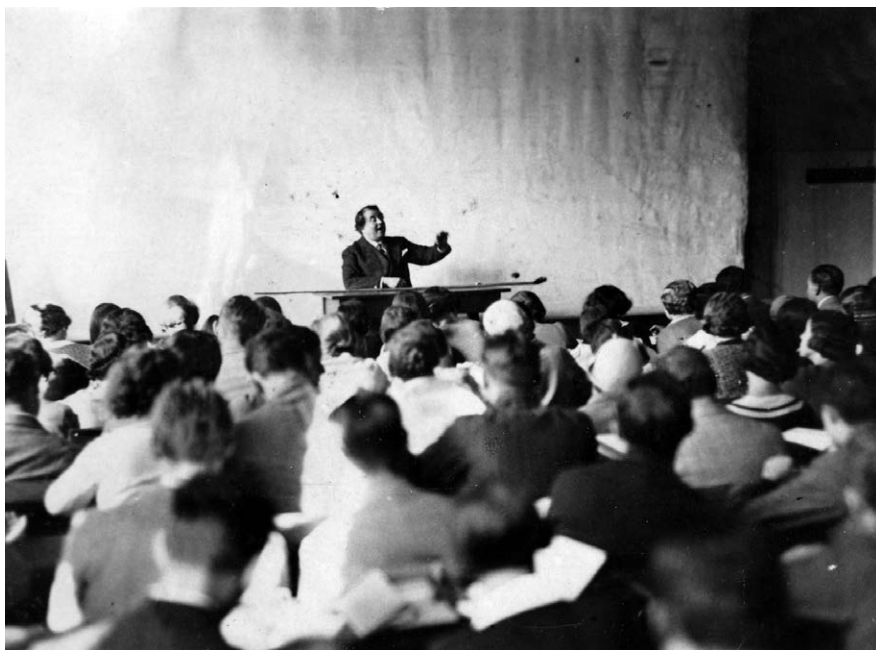
²² Fél százéves a Régészeti Társulat. *Műgyűjtő*, 3, 1929, 22.

²³ Ld. ehhez: Markója Csilla: Gerevich Tibor görbe tükrökben. *Enigma*, 16. 2009. no. 60. 5–48.

10. „Pillanatképek Gerevich Tibor előadásáról és a művészettörténeti szeminárium munkájáról”, 1931. Repr. *Pesti Napló Képes Melléklete*, 1931. 577.

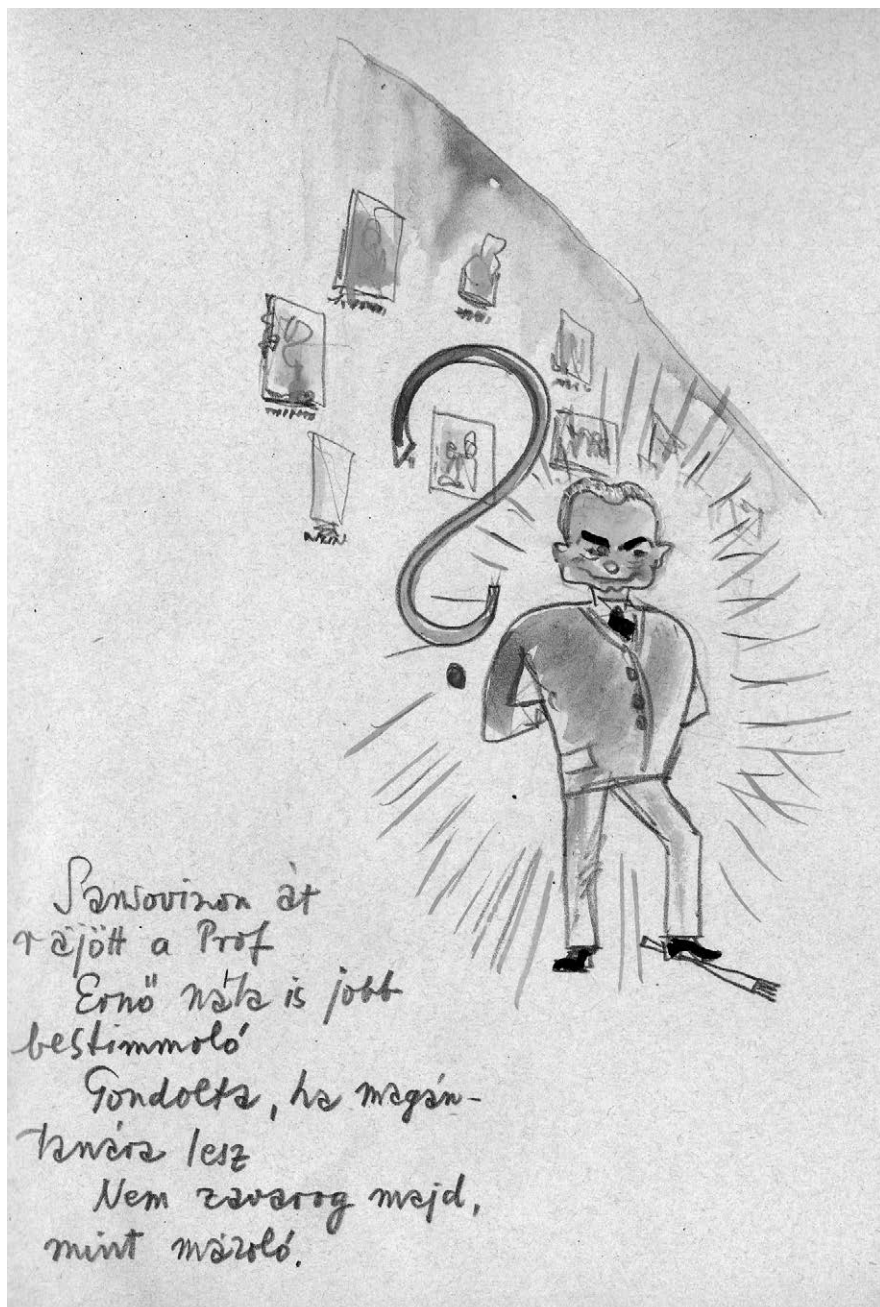
Tibor a két világháború közötti időben élénk és tevékeny szerepet vitt a tudományos és kultúrpolitikai életben. Az európai művészetkutatás terén már kora fiatalságától kezdve jelentős munkásságot fejtett ki és főleg az olasz művészet, az olasz barokk

11. Gerevich Tibor a katedrán, 1931.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

tárgyi és elvi kérdéseinek publikálásában Európa-szerte tekintélyt vívott ki. Az olasz művészet iránti rajongása mellett életcélul tűzte ki az eddig elég mostohán kezelt régi magyar művészet feltárását és megismertetését. Ő maga és tanítványai nagy munkát végeztek a hazai kutatások terén s munkásságuk – alapvető eszméi tévedések ellenére is – sok értékes, ma is használható eredménnyel gazdagította a magyar művészettörténet tudományát. Sajnálatos, hogy a humanista művészetnek ez a jelentős kutatója hosszú ideig olyan kultúrpolitikai célokat is segített, olyan mozgalmakban is szerepet vállalt, melyek szemben állottak a humanista tudomány eszméivel. Főműve, mellyel alapvető munkát hagyott maga után, a *Magyarország románkori emlékei* című, anyagközlésében gazdag, irodalmi színvonalon megírt alkotása. A műemlékvédelem egész életén át foglalkoztatta, az ő nevéhez fűződik a nagyjelentőségű esztergomi leletek és Visegrád feltárása, számos vidéki városunk műemlékeinek restaurálása, az első modern műemléki topográfia kiadása. Gerevich Tibor egészen betegsége elhatalmasodásáig, a legutóbbi hónapokig, nagy szeretettel látta el egyetemi katedráját. Jelentős tudományos eredményei a nemzet közkincsét gazdagítják, méltán támaszkodhat pozitív eredményeire az új magyar művészet-történet.”²⁴

²⁴ Gerevich Tibor meghalt. *Magyar Nemzet*, 1954. június 12. 4.

12. Jeges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941. „Jeges Ernő.” Papír, ceruza, akvarell. Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

Gerevich-Kopteff Éva¹

GEREVICH TIBOR ÉS A CSALÁD²

Nehéz a családról írni. A személyes emlékeket a tényekkel párosítani. Az emlékek elhomályosulnak, átalakulnak, érthetlenné válnak, mint egy ködös táj vagy egy éjszakai kép, amit itt-ott világít meg egy-egy lámpa, ha nincs éppen kiégyve. Mi az, amit leírhatok, mint egyszer volt valóságot? A dokumentumok kínálta tényekből, a mások koncepcióiba illeszkedő értelmezésekből, a saját emlékeimből, rokoni elbeszélésekből kialakított hipotetikus valóságomat? Mennyit árulhatok el saját érzéseimből? Mi mindent tárhatok fel a családról? Mit szeretnék eltitkolni? Mennyire módosítja, mérgezi a valóságról alkotott képet a történetalkotás retorikája, a keretek közé szorítás, a jelentéssé és jelentőssé tétel?

Gyerekkorom óta rosszul lettem, ha a családomról beszéltek, hol lelkesedve, hol vádaskodóan. Mintha rajtam is múlt volna, hogy ki volt apám,³ nagyapám,⁴ Tibor

¹ Gerevich Éva 1964-től 1969-ig járt az ELTE bölcsészkarán magyar-történelem szakra, a szakdolgozatát József Attila líraelméletéről írta. Majd rövid tanítás után a Nemzeti Galériába került és 1975-ig dolgozott ott, mint muzeológus, eleinte főként adminisztratív feladatokat ellátva. 1972-től járt művészettörténet szakra, ahol 1975-ben megszakadtak a tanulmányai, amikor kiköltözött Finnországba. Ugyanis 1974 tavaszán hivatalosan kiküldték Helsinkibe, hogy onnan hazakísérjen egy, az ottani Múcsarnokban kiállított anyagot. Akkor találkozott Vladimir Kopteff konstruktív műveket alkotó képzőművésszel, és az év végén összeházasodtak. Kiköltözése után beiratkozott a Helsinki Egyetem művészettörténet szakára, egyben finnül is elkezdett tanulni. De már a következő évben magyar nyelvtanfolyamokat tartott esti iskolákban és 1978-tól a Helsinki Egyetem finnugor tanszékén is, a hivatalosan kiküldött lektorok mellett. Ott az első két évtizedben a magyar nyelv mellett főképpen művelődéstörténettel foglalkozott. Amikor megkapta a tisztikeresztet, az egyetem honlapján a következő sorokkal méltatták tevékenységét: „Gerevich-Kopteff Éva 1978-tól 2011-ig oktatta a magyar nyelvet és kultúrát a Helsinki Egyetemen. Kiváló tanáregységként sokat tett a magyar szak fejlesztéséért, népszerűvé tételéért. A két ország közötti kulturális kapcsolatok építői, alakítói az ő kurzusain sajátíthatták el a magyar nyelvet és általa kerülhettek közel a magyar kultúrához. Több mint három évtizedes oktatói munkáját számos publikáció és tudományos eredmények is kísérték. Publikációi közül kiemelkedik Madách *Az Ember tragédiájának* finn fordításait és recepcióját elemző doktori értekezése, valamint sokak által forgatott, finnek számára készített magyar nyelvkönyv-sorozata.”

² Gerevich-Kopteff Éva visszaemlékezése Markója Csilla felkérésére született, az MTA BTK MI Tudománytörténeti Kutatócsoportja a Gerevich-hagyatékkal kapcsolatos kutatásainak keretében. A lábjegyzeteket írta Bardoly István, szerkesztette Markója Csilla (MTA BTK MI).

³ Gerevich László (1911-1997), művészettörténész, régész, az MTA tagja. Gerevich Zoltán és Ladányi Ibolya gyermeke. 1935-ben doktorált nagybátyjánál Gerevich Tibornál a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1937-től a Székesfevárosi Múzeumnál, illetve utódjainál dolgozott különböző beosztásokban - osztályvezető, igazgató, főigazgató - 1967-ig, amikor az MTA Régészeti Intézetének

1. Gerevich Emil, 1890-es évek.
Gerevich László hagyatékából
© Gerevich László örökösei

veszekedések során olykor így szidalmazta párját: ti gatyás rutén parasztok! Parasztok azért nem voltak, ha szegények is. Bár Zoltán és testvérei valószínűleg nem beszéltek ruszinul, (igaz, Tiborról tudjuk, hogy értett szlovákul), de édesanyjuk, Gerevich Emilné Ilniczky Ilona⁶ tudott. (1-2. kép) Apám ezt akkor árulta el, amikor

bácsi, Ali bácsi;⁵ a hetediziglen átka. Apám, László sokat beszélt róluk gyerekkoromban, séta közben. Akkoriban nem nagyon érdekelt, inkább nem akartam volna tudni róluk, az ősökről. A tragikus, szomorú életekről akkor még azt hittem, hogy ezek kivételek voltak. Hatottak az én életemre is, hiszen apám például megtiltotta, hogy művészettörténetet tanuljak az egyetemen, tudta, milyen nyomás alá kerülhet az ember a családi háttere miatt, hogy a családi előtörténet sarokba szorítja, lebéklyózza. Előre kialakítja az ellenszenvek és rokonszenvek köreit. Én ezelől elmenekültem. Nem mintha könnyebb helyzetbe kerültem volna.

Egyetemistaként kezdett el érdekelni a családom múltja, az örök kérdés, honnan is jöttünk. Izgatta a fantáziámat a Gerevichek szláv, ruszin eredete, amiről már a nevünk is árulkodik. Apám sokszor mesélte, hogy édesanyja, Ladányi Ibolya férjével, Zoltánnal megejtett

---

igazgatója lett. Ld.: Hanny Erzsébet: Gerevich László (1911-1997). A művészettörténész, régész és múzeumigazgató. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 37. 2012. 199-204.; Marosi Ernő: Gerevich László: a művészettörténéstől a régészetig - és vissza. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 37. 2012. 205-214.

⁴ Gerevich Zoltán (1886-1932) közgazdász, miniszteri osztálytanácsos. A Statisztikai Hivatalban kezdte pályafutását, majd a Külügyminisztériumba került, ahol az 1920-as években a politikai hírszerző osztályát vezette, utóbb a külföld felé irányuló kulturális propagandát irányította. Első felesége: Ladányi Ibolya, második: Riegl Margit.

⁵ Ifj. Gerevich Aladár (1910-1991) hétszeres olimpiai aranyérmes, tizennégyszeres világbajnok, harmincnégyszeres magyar bajnok vívó.

⁶ Gerevich Emil (1854-1902) matematikatanár. Felesége Ilniczky Ilona. Gyermekai: Aladár, Tibor, Zoltán, Géza. „Középiskoláit Máramaros-Szigeten, Lőcsén és Ungvárt végezte. Szülei korán elhalván, vagyon nélkül maradt és nevelőskodással tartotta fenn magát. Budapesten mint tanárjelölt a tudományegyetemen és a műegyetemen a matematikát és a természettudományokat hallgatta.” (Szinnyei) 1876-ban az alsólendvai polgári, majd 1877-ben a máramarosszigeti felsőbb leányiskolában tanított,

2. Gerevich Emilné Ilnitzky Ilona
(Nanankó), 1940-es évek, Esztergom.
Gerevich László hagyatékából
© Gerevich László örökösei

rákérdeztem. Úgy emlékezett, hogy az első világháború végén, amikor a család már Budapesten lakott, háborúból visszatérő katonák jártak a lakásukban és a nagyanyjával, Ilonával, akit ő Nanankónak hívott, ruszinul beszéltek. Gerevich Emil egy kis Bereg megyei faluban, Kovászázón született görögkatolikus papi családba, korán elárvult, de sikerült tanulnia, és végül matematikából tanári diplomát szerzett. Felesége, Ilona is görögkatolikus papcsaládból származott, szintén kárpátaljai faluból. A hitvilág ismerős volt számomra is, hiszen az apai családban mindenki görögkatolikus volt. Apám tartotta a kapcsolatot unokatestvérével, Sztankay Andrással,⁷ a színész Sztankay István édesapjával, aki a Fő utcai görögkatolikus templom plébánosa volt. A templom előterében a falon ma is látható a támogatók neve közt nagyapám testvérének, Tibornak a neve. Templomukba évente egyszer-kétszer elmen-

tünk, és minden évben januárban eljött az egyik papjuk lakásszentelésre hozzánk, ami azt hiszem, rám tette a legnagyobb hatást. Főként azért, mert családom nem volt vallásos, ezek a kapcsolatok hagyománytiszteltből származhattak. Elsőáldozó is náluk lettem. A görögkatolikusok simán járhattak római katolikus misékre, különbség csak a liturgiában volt. Ezért nem is nagyon lepett meg, amikor Tibor 1944-ben készült származást igazoló dokumentumát nézve észrevettem, hogy „áttért” római katolikus hitre. Nincs jelölve, mikor. Hát igen, „okosabb” volt római katolikusnak lenni később az ő pozíciójában, bár semmi igazi jelentősége nem volt az „áttérésnek”.⁸ De valójában nem volt vallásos, görögkatolikus papcsalád múlttal se, ahogy apám és anyám, és valószínűleg a nagyszülők sem voltak azok. A 20. század elfordulása a vallástól őket sem hagyta érintetlenül.

1885-ben Besztercebányára, utóbb 1891-ben a kassai állami felsőbb leányiskola igazgatója volt. Kinevezték a katolikus felsőbb leányiskolák miniszteri biztosává is.

⁷ Sztankay András (1895–1978) görögkatolikus plébános, teológiai doktor, püspöki tanácsos, a Fő utcai Szent Flórián-templom parochusa. Fia, István, (1936–2014) színész.

⁸ Ezúton kérek bocsánatot Ujváry Gábertől, akit az *Európai Utas*-beli írásának (Amikor a kultúra a politika fölé emelkedett... Gerevich Tibor és a Római magyar Akadémia. *Európai Utas*, 19, 2008, 2/3. 74–82.) elolvasása után informáltam Gerevich görögkatolikusságáról, annyira biztos voltam benne. (– a szerző)

3. Gerevich Tibor, 1900 körül, Kassán. Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

Az Osztrák-Magyar Monarchia periferiájáról, szegény papcsaládból emelkedett ki Emil a diplomájával, amikor matematikatanárként Máramaroszigetre került, Máramaros megyébe, ahonnan felesége édesanyja is származott, és ahol az első két fiú, Aladár és Tibor született 1880-ban és 1882-ben. Aztán Emil családjával Besztercebányára költözött, a Felvidékre tanfelügyelőnek, és itt született Zoltán nagyapám, majd a legkisebb fiú, Géza. 1891-ben áthelyezték Kassára a főreáliskola igazgatójának,

4. A Gerevich-villa Tátralomnicon, 1916. Gerevich László hagyatékából
© Gerevich László örökösei

ahol a fiúk iskolába jártak. (3. kép) Dédapám írt középiskolai számtan- és fizika-tankönyveket is. A 20. század elején Tibor, Zoltán és Géza Budapestre jöttek tanulni. Aladár Miskolcra került.⁹ Amikor a család jövedelme megnőtt, Emil vett egy villát Tátra-Lomnicon, (4. kép) ahová apámat sok emlék fűzte, de már nagyapja nélkül, hiszen ő meghalt 1902-ben, 48 éves korában, 9 évvel apám születése előtt. A rövid ideig élvezett jobb életnek hamar vége szakadt, a villát el kellett kótyavetyélni Trianon miatt, de a család emlékeiben megmaradt elveszett paradicsomnak. Apám évtizedekkel később a háború után családotul (de nélkülem) elment megnézni a villát, és ránk hagyományozta nosztalgiáját. Talán ennek a hatása, meg a pénztelenség, hogy Tibor és édesanyja sokáig bérlakásban lakott több helyen is Budán (az első és a második kerületben), azután, hogy Kassáról is el kellett jönniük. Zoltán egy kassai lánnyal házasodott össze, a már említett Ladányi Ibolyával. Apám még emlékezett anyai nagyapja, Ladányi József kassai házára, ahol nyaralt eleinte és hatalmas fehér öreg kutyájukra. Zoltán a háború alatt tisztként szolgált a hadseregben, apám emlékei szerint ritka szép embernek tartották. A fényképek szerint is ő volt a legszebb a fiúk közül, anyjának, nőknék egyaránt kedvence. Bátor és könnyed, vidám ember, akinek vitái komoly-szomorú feleségével állandósultak, majd hosszabb katonai távollétei után váláshoz vezettek. Úgy tudom, a békeszerződés idején mint külügyminisztériumi tisztviselő Trianonban a magyar delegáció tagja volt jó francia nyelvtudása miatt. Akkoriban kerülhetett a Külügyminisztériumba a m. kir. Központi Statisztikai Hivatalból. Ő és Tibor is komoly nyelvtudással rendelkeztek, valószínűleg ez is alapozta meg karrierjüket. Már gyerekkoruk óta soknyelvű környe-

⁹ Id. Gerevich Aladár (1880–1959) vívómester, 1918-ban telepedett le Miskolcra, s 1920. április 1-én nyitotta meg a Városháza tér 20. alatt vívóiskoláját.

zetben éltek, és úgy látom, alapszabán toleránsan álltak a sokgyökerű léthez, hiszen ez saját családjukat is érintette. Gerevich Tibornak a *Mi a magyar?* c. kötetben megjelent írásából¹⁰ is kivehető ez az attitűd, bár olykor átcúsúzik a magyarság elvárt túlhangsúlyozásába. Ez az ambivalencia nagyon is jellemző a különböző nemzeti-ségek közt élőkre: mennyiben kell asszimilálódni, mennyiben különállónak maradni, tartozni valahová. Ezt az érzést én is jól ismerem.

A család nagy része Budapestre költözött, ahová a történelmi helyzet és az ambíció hozta őket. Azt hiszem, nagyon erős lehetett bennük a készletés: kitörni a perifériáról, elérni valamit, ami megerősíti helyüket a bizonytalanná, kaotikussá vált világban. A kiemelkedés útját választották. A legidősebb fiú, Aladár a katonatisztséget, majd erről házassága miatt lemondva a vívást választotta Miskolcon, de az ő házassága is zátonyra futott és három fiával egyedül maradt.¹¹ Ekkor erősödött meg az agglegény Tibor családfenntartó szerepe. Édesanyjával élt együtt és az ő háztartásába került Aladár bátyjának legidősebb fia, Ali bácsi (nekünk), és Zoltán öccsének szintén az apjánál maradó egyetlen fia, László. Érdekes, hogy a fiúk az apjuknál maradtak, de ebbe most nem megyek bele, hogy miért. Mindenesetre a nagymama is hozzájárulhatott a döntéshez, meg akarkhatta mutatni, hogyan kell a fiúkat nevelni. Így az 1910-ben született Aladár és az 1911-ben született László együtt nevelkedtek a nagymama irányítása alatt a „kedves bátyám” házában, ahogy apám nevezte Tibort. László édesanyja, Ibolya sokat panaszkodott volt anyósára, Ilonára, aki szigorú volt a menyeihez és az unokáihoz, de Mamuska a fiaieért rajongott. Jobban belegondolva sok jel mutat arra, hogy Ilona volt a család uralkodó matrónája, aki fiait kordában próbálta tartani. Tibor meg sem nősült, Zoltán felesége elmenekült, igaz, Zoltán gyors második házasságát (a titkárnőjét vette el) korai halála szakította meg 1932-ben. László részben azért kerülhetett Tiborhoz, mert mostohaanyjával nem volt hajlandó szóba állni, nem volt hajlandó engedelmeskedni se neki, se az apjának. Nem tudta nekik a válást megbocsátani, egyedül élő anyjával és annak családjával, a Ladányiakkal tartott szoros kapcsolatot. Egy időben tervezte, hogy a nevét is megváltoztatja, felveszi egyik dédanyja családnevét, a Farkast. Aladár viszont az anyjának nem tudta soha megbocsátani, hogy otthagya fiait. Azt hiszem, Tibor remek pótapa lett, aki jó viszonyba került és maradt is unokaöccseivel, nevelt fiaival. Markója Csilla írja az *Enigmában*, hogy barátainak írt leveleiből kitetszik eredendő kedvessége és segítőkészsége.¹² Ez a szeretet fokozottan érvényesült családjával való kapcsolataiban.

A Tiborról mesélt boccaccioí történetek, anekdoták életörömét, vidám természetét is mutatják és megmagyarázzák habitusának mély kötődését az olasz kultúrához. (5. kép) Az általam hallottak barátainak vastag megtréfálásáról szólnak, kamasz fiúk vagy régi korok diákjainak zaftos csínyjeihez hasonlítanak, nem

¹⁰ Gerevich Tibor: A magyar művészet szelleme. *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, 1939. 419–488.

¹¹ Id. Gerevich Aladár és felesége, Herczegh Irén.

¹² Markója Csilla: Gerevich Tibor görbe tükrökben. *Enigma*, 16. 2009. no 60. 26.

5. Gerevich Tibor a Római Magyar Akadémián, 1930-as évek eleje.
Gerevich László hagyatékából
© Gerevich László örökösei

előadását.¹³ Leginkább arra emlékszem, ahogy apám kezével mutatja, hogyan söpörte le magáról a tojásokat.

Tibor a harmincas évek elején Esztergomban, közel a Bazilikához vett egy szép városi házat főként az édesanyja számára, de ő is használta, amikor ott tartózkodott. A ház a tízes évek körüli, részben szecessziós épület.¹⁴ Ez volt az egyetlen, ami a tulajdonában volt. A ház mostani tulajdonosának az apja vette meg apáméktól a házat Tibor bácsi halála után. Amikor nemrég ott jártunk,¹⁵ mondta a hölgy, hogy sok minden eredeti állapotában maradt, de a képek a falon az övéi. Merthogy remek-

Mamuska fülének, szemének voltak szánya. Ahogy eléggé titokban tartott nőügyei sem. Úgy látszik, több rajongó hölgy vette körül, mint szép öccsét. Talán Mamuska nevelése mégsem ért cél. A tréfálkozás irritálhatott is sokakat, különösen, ha komolyan vették. A könnyed kedélyesség vonzott is embereket, meg taszítgatott is. Én úgy látom, hogy talán nem is vette olyan túl komolyan magát. Azt hiszem, hogy tudta, „színház az egész világ.” Szerepet is játszhatott elég tudatosan. Macchiavellista örökség. Ismert németellenessége ezzel is összefüggethető. A politikai diszkriminációval kapcsolatos ellenérzését mutatja az egyik történet, amit emlékezetem szerint apám mesélt róla: amikor előadást tartott az egyetemen valamikor a háború idején, bejöttek az órájára, hogy a zsidó származású diákokat távozásra szólítsák föl. A professzor úr azt mondta, hogy az ő órájáról senkit nem visznek el. Erre a nyilas diákok záptojással kezdték őt megdobálni, ő meg nyugodtan lesöpörte a tojáshegyeket magáról és folytatta az

¹³ A jelenetet Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni így írja le 1940. november 7-i naplóbejegyzésében: „Gerevich profot a katedrán záptojásokkal bombázták, mert kidobta a turistákat. Ez még nem fordult elő nálunk, de viszont előállt az a humoros helyzet, hogy az emericánások a turistákat igazoltatták belépés előtt az egyetemen, mert az Americana Gerevichet védi. Most, zsidók híján, így játsszák kis játékaikat.” Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935?1946*. I. Budapest, 2014. 577-578.

¹⁴ Esztergom, Várút 1.

¹⁵ Prokopp Mária szervezte meg a látogatást. Prokopp Mária (1939-) művészettörténész, az ELTE művészettörténet tanszékének tanára.

6. Gerevich Tibor Genthon István és Aba-Novák Vilmos társaságában Svájcban, 1936. szeptember 11-én. Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

művek reпрói díszítették a falakat korábban. És akkor eszembe jutott, hogy apám régebben sokszor megjegyezte, ne tegyünk eredeti, de középszerű műveket a falakra, inkább múzeumi remekművek reпрóit! Tibor értette a művészetet, értékelte a minőséget. A kiegyensúlyozott, klasszikus műveket érezte közel magához vagy talán ezekre függesztette a szemét, hogy ne lássa korának veszélyes örvénylését. El tudom képzelni, hitt abban, hogy a római iskola „jobbá teheti a világot.” Hogy ez elősegítette kultúrpolitikai karrierjét is, hát igen, valószínűleg ezzel is tisztában volt. (6. kép) Írásai szerint nem szerette, elítélte az avantgárd művészetet, de értette, hogy miről van szó. Úgy vélte, a kaotikus örvénylés megjelenési formáiról. Ettől ő félt és inkább egy szép illúzióba menekült. De az értékeket felismerte. Amikor 1944 elején a *Szép művészetben* Illyés Gyula írására válaszolva vitatja rossz hírünket a világban, egyik fontos érve, hogy Benedetto Croce írt József Attiláról méltatást, tehát nagyra értékelte őt.¹⁶ A 20. század elején olaszországi ösztöndíja idején avantgárd, futurista körökkel is kapcsolatba került, itt találkozhatott többek közt Giovanni Papini költővel¹⁷ és a fiatal Mussolinivel is. Ennek az ismeretségnek hasznát látta később kultúrpolitikusként. Hogy mennyire látott bele, akart beelátni a politika bugyraiba, mélységeibe, nem tudom. Valószínűleg nem akart, becsukhatta a szemét bizonyos dolgok előtt. Csak saját kultúrpolitikai szerepére koncentrált. Kezdem úgy látni,

¹⁶ Az írásra András unokaöcsém hívta föl a figyelmemet: Gerevich Tibor: magyar művészet és „hírünk” a világban. *Szép művészet*, 5, 1944, 19–21.

¹⁷ Giovanni Papini (1881–1956) író, újságíró, költő. Legismertebb műve, a magyarul is több kiadást megért: *La Storia di Cristo* (1921). Magyar kiadásához 1925-ben Fülep Lajos írt előszót.

7. Gerevich Éva Dobogókőn, 1960-ban.

Gerevich László hagyatékából

© Gerevich László örökösei

hogy a római iskola ötlete és pártolása ezt a szerepet erősítette; saját maga és a hatalom számára is elfogadható szubsztanciaként, olyan kormányrúdként, mellyel egy ideig többé-kevésbé kikerülhetők a veszélyes szirtek.

Az Eötvös-kollégium első igazgatójáról írt szövegében megemlíti, hogy sokat jártak kirándulni, többek közt a budai hegyekbe, Dobogókőre, Visegrádra.¹⁸ (7. kép) Ezt nem tudtam korábban róla, ezután valahogy úgy éreztem, hogy az örökségéből vett dobogókői telkünk ezúton is hozzáköt minket, különösen engem, aki olyan jól ismertem e helyeket, hogy éjjel se tévedtem el az ismerős ösvényeken. Csodálkoztam is annak idején, miért éppen Dobogókőn vettük a telket, mert a családból inkább csak apám és én szereztük. Apám az ideális, egészséges magasságról beszélt, később Pilisszentereszt közelsége csak tovább erősítette

ezt, a ciszter kolostor ásatásai miatt, Gertrudis sírjának helyével. Számomra a legkedvesebb magyar vidék lett, titokzatos nemzeti táj, messze a múltba nyúló látható és láthatatlan romjaival, a legkülönbözőbb népek évezredes nyomaival. Minden nép, nemzet és család múltjánál ezekről az összefonódásokról van szó.

Egy másik konkrét kapocs is összekötött vele: a gyönyörű rézágya. A halála után került hozzánk a márványlapú réz éjjeliszekrényvel együtt és az én ágyam és éjjeliszekrényem lett hosszú évekre. Úgy tudtam, hogy Olaszországból hozta őket magával. Aztán eltűntek a lakásból, az éjjeliszekrény később, hogy aztán újból megjelenjen, de egy dologra nagyon is élénken emlékszem. Amikor éjjel rosszat álmodtam, általában háborús tájban, sötétben menekültem valami fenyegető veszély elől (1945. február 8-án születtem!), és éreztem, hogy ez csak álom, de nem tudtam felébredni, viszont emlékeztem, hogyha felemelem a kezem és az ágyam mellett ütögetni kezdem az éjjeliszekrény réz oldalacskáját, a zaj felébredsz. Így történt mindig.

Nem sok személyes emlékem van róla, pedig már kilenc éves voltam, amikor meghalt. Úgy két éves koromban elvittek engem is Esztergomba, talán 47-ben, valószínűleg nem emlékszem igazából az eseményre, csak a fényképről, ahogy a kertben állok menekülésre készen Nanankó mellett, aki ül egy széken, 93 éves, közeledik a

¹⁸ Gerevich Tibor: Az Eötvös-kollégium története. Bartoniek Géza (1854-1930), *Enigma*, 16. 2009. no. 60. 53.

8. Az idős Gerevich Tibor.
 Gerevich László hagyatékából
 © Gerevich László örökösei

halála, Tibor bácsi a háttérben, ő se él sokkal tovább. Aztán arra emlékszem, hogy eljárt hozzánk vasárnap ebédre, sötét öltöny volt rajta, nagy fehér damaszt szalvéta a nyakában, és szivart tartott a kezében, remélhetőleg már az ebéd végén. Egyszer vagy talán többször is panaszkodott, hogy milyen egyedül van, én nagyon megsajnálhattam, mert elsős koromban, talán 1951-ben vagy 52-ben, egyszer iskola után – egyedül lehettem otthon, öcsém óvodában – látogatóba indultam hozzá a Fenyő utcából. Lementem az Orvos lépcsőn, átmentem a Krisztina körúton az Attila útra, emlékezhettem a házra. Mentem

föl a széles lépcsőn az első emeletre, ahol kinyílt az ajtó, megjelent a házvezetőnő és Tibor bácsi, hátuk mögött a fény, és Tibor bácsi szavai: hát miért jöttél, kicsi lány!? Én azt válaszoltam, mert azt mondtad, hogy nagyon egyedül vagy. A történeten magam is el szoktam érzékenyülni, de egy biztos, valóban magányos lehetett. Az élete teljesen megváltozott, hogyan is élhette meg ezt a változást?

Amikor néhány évvel ezelőtt végre egyik öcsém előszedte a kis bőröndöt, amiben családi papírok várták, hogy valaki érdeklődjön irántuk, előkerültek levelek is, többek közt egy Pogány Ö. Gábor által 1951-ben írt kimért, hideghangú levél,¹⁹ amelyben, mint egy kisdíáknak, utasításokat ad és beszámolásra kötelezi a folyamatban levő munkákról, kötetekről.²⁰ Hát ez kemény ütés lehetett! (8. kép) Sok ütés előzhette meg és kísérhette. És csak akkor kezdtem megérteni, hogy PÖG miért is vett föl olyan kedvesen engem a Nemzeti Galériába, amikor állásra lett szükségem, igaz, én ideiglenesnek szántam, átmeneti megoldásnak, ahogy végül az is lett belőle. Írásra ösztökélt, a művészettörténet tanulására. Így utólag arra gondolok, lelkiismeret-furdalása lehetett és így akart valamelyes kárpótlást nyújtani a családnak. Szüleim annak idején ezekről a dolgokról nem beszéltek, így boldog nem tudással evickéltem a sekély víznek gondolt mélységek fölött.

Tibor bácsinak is lett valamiféle jóvátétele, nevelő fiainak sikerei, vívó olimpikontként és elismert régészként, akik hálásak voltak neki a családi otthonért és iskoláztatásért.

¹⁹ Ld. jelen számunkban.

²⁰ Ld. jelen számunkban.

1. „Madonna del Granduca”. Raffaello Firenzében a Galleria Pitti-ben őrzött művéről készült képeslap, melyet ifj. Gerevich László megkereszteléséről hírt adva írtak a család tagjai 1947. május 10-én, előlap.
Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

Gerevich László

KI VOLT GEREVICH TIBOR?¹

SZEMÉLYES EMLÉKEK A NAGYAPÁM BÁTYJÁRÓL

Gerevich Tiborról családtagként szeretnék beszélni.

Szakmai szempontból sok kiváló legújabb kori történész-művészettörténész foglalkozott a római iskolával és Gerevich Tiborral. 2006-ban, a Római Magyar Akadémia falán elhelyezett emléktábla felavatásakor Újvári Gábor és P. Szűcs Julianna méltatták Gerevich Tibort. Újvári Gábor a Molnár-C. Pál Múterem-múzeumban is tartott előadást. Az *Enigma* folyóirat 47. számában Szakács Béla Zsolt írta a Gerevich Tiborról szóló fejezetet.² Az *Enigma* 60. száma Gerevich Tiborról szól, amelynek bevezető cikkét Markója Csilla írta. És ez a felsorolás korántsem teljes.

Markója Csillától idéznék két mondatot: „Gerevich képzőművészeti és műemléki kérdésekben a két világháború közötti időszak szürke eminenciása volt, kultuszminiszterek tanácsadója, bizottságok és delegációk elnöke, diplomata és kultúrpolitikus, saját egyetemi tanszékkal és saját folyóirattal. A legnagyobb akciórádiusszal a valaha volt magyar művészettörténészek közül kétséggkívül Gerevich Tibor rendelkezett.”³ (1. kép) Bemutatkozásként megfordítom ezt a szép képeslapot. (2. kép) A lapot Gerevich Tibor írta egy éves ösztöndíjjal Londonban tartózkodó unokaöccsének – keresztfiának – nevelt fiának, Gerevich Lászlónak, az apámnak, abból az alkalomból, hogy megkeresztelték annak elsőszülött fiát, ifj. Lászlót, vagyis engem. Most került elő ez a képeslap: 67 évet kellett várnom ahhoz, hogy megtudjam, hogy Gerevich Tibor a keresztapám. Kb. 10 éves koromig úgy tudtam, hogy nekem is, mint testvéreimnek, édesanyám nővére, Vattai Erzsébet a keresztanyám. Akkor valaki a családból elszólta magát, hogy az én keresztanyám

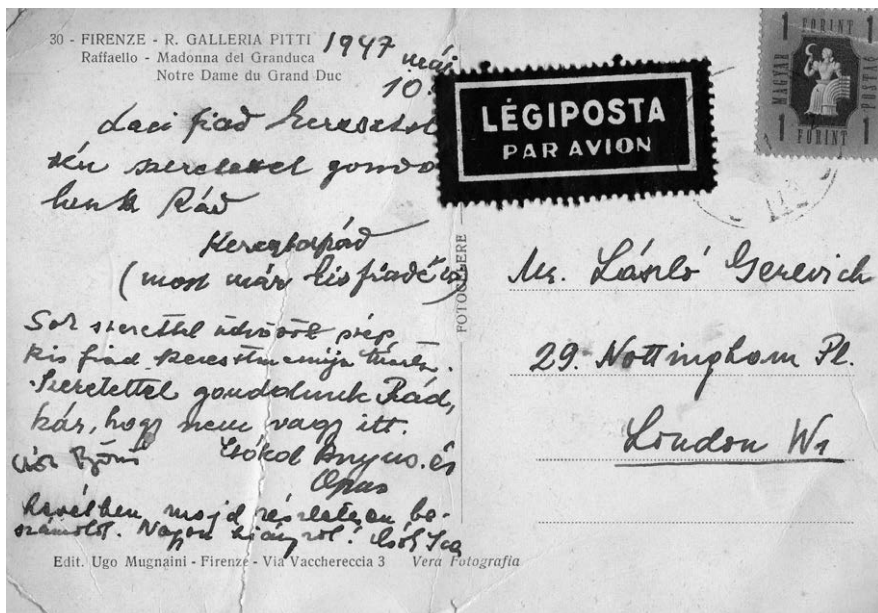
¹ Az alábbi írás egy vetített képes előadás szövege. Mindenek előtt köszönetet szeretnék mondani Csillag Péternek (Molnár-C. Pál Múterem-múzeum), hogy felkért erre az előadásra, mert így felgyorsult a nálam lévő Gerevich családi hagyaték rendezése. Molnár-C. Pál művészettörténész dédunokája, Csillag Eszter felfedezett az interneten olasz filmhíradókat, amelyekben Gerevich Tibor is szerepel:

<http://www.archivioluice.com/archivio/jsp/schede/videoPlayer.jsp?tipologia=&id=&physDoc=4400&db=cinematograficoCINEGIORNALI&findIt=false&section=/>

<http://www.archivioluice.com/archivio/jsp/schede/videoPlayer.jsp?tipologia=&id=&physDoc=4353&db=cinematograficoCINEGIORNALI&findIt=false&section=/>

² Szakács Béla Zsolt: Gerevich Tibor (1882-1954). „*Emberk, és nem frakkok*”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. I-III. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 13. 2006. I.: no 47. 179-204.

³ Markója Csilla: Gerevich Tibor görbe tükrökben. *Enigma*, 16. 2009. no 60. 7.

2. „Madonna del Granduca”. Raffaello Firenzében a Galleria Pitti-ben őrzött művéről készült képeslap, melyet ifj. Gerevich László megkereszteléséről hírt adva írtak a család tagjai 1947. május 10-én, hátoldal. Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

Rassay Márta.⁴ Édesanyám magyarázatként elmesélte a következő történetet. A háború után valamelyik éjjel fél 12-kor csöngettek náluk. Egyetemi társa, Rassay Márta volt az ajtóban, aki elmondta, hogy aznap este édesapjánál (az ellenzéki politikus Rassay Károlynál⁵) vacsorázott az igazoló bizottság elnöke és vacsora közben mellékesen megjegyezte, hogy másnap Gerevich Tibort nem fogják igazolni. Ő tudja, hogy a Rassay családot baráti szálak fűzik Gerevich Tiborhoz, de sajnos már semmit nem lehet tenni. A Rassayak nem így gondolták, hát eljöttek és figyelmeztették apámékat. A fiatalabbak számára megjegyezném, hogy a háború után igazoló bizottságok⁶ olyan ideiglenes hatóságok voltak, amelyek a közalkalmazottaknak, köztisztviselőknek, vagy az állami támogatást élvező intézmények

⁴ Rassay Márta művészettörténész, 1946-ban doktorált a Pázmány Péter Tudományegyetemen Gerevich Tibornál. Később könyvtárosként és fordítóként dolgozott.

⁵ Rassay Károly (1886–1958) ügyvéd, liberális politikus, 1921-ben megalapította a Független Kisgazda, Földműves és Polgári Pártot, majd Vázsonyi Vilmos halála után a Demokrata Párttal egyesülve a Független Nemzeti Demokrata Pártot, majd a pártban bekövetkező szakadás miatt létrehozta a Nemzeti Szabadelvű Pártot, amely 1935-ben a Polgári Szabadságpárt nevet vette fel. 1944-ben németek Mauthausenbe hurcolták. 1945 után visszavonult a politikai élettől.

⁶ <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/kislexis.htm>

munkavállalóinak háború alatti magatartását vizsgálták. Ha az ellenőrzés során kiderült, hogy a vizsgált személy tagja volt valamelyik nyilas vagy fasiszta jellegű pártnak, vagy ilyen jellegű nézeteket terjesztett, az (enyhébb vagy súlyosabb) büntetést vont maga után. Ez lehetett feddés, rövidebb-hosszabb eltiltás, kényszernyugdíjazás vagy akár elbocsátás is. Az eljárások 1945-ben kezdődtek (15/1945. és 1080/1945. sz. M. E. r.), és 1948-ig folytak (11200/1948. sz. Korm. r.). Édesapámék hamar összeírták, hogy kit kellene megkeresni és a segítségét kérni. Végül a kórházban fekvő Szekfű Gyulát⁷ sikerült elérniük, aki azonnal fogadta édesapámékat, és meghallgatva őket, elkezdett telefonálni. Másnap Gerevich Tibort igazolták, és hálaiból Rassay Márta, és szeretett és megmentett professzora lettek a keresztszüleim.

Két közvetlen személyes élmény maradt meg bennem Tibor bácsiról. Vasárnap délelőtt a házunk előtt labdázunk. 4–5 éves lehettem. Az ebédre érkező Tibor bácsi megkérdezett, tudom-e, hogy ő kicsoda. Tudtam, hogy hozzánk jön és családtag, de nem tudtam a nevét, mire ő mondta, hogy őt Gerevich Tibornak hívják. Én tiltakoztam, hogy az nem lehet, mert a Gerevichek mi vagyunk. Ő furcsálkodva-rosszalólólag csóválta a fejét, de a család jót nevetett, amikor elmesélte párbeszédünket az ebédlőasztalnál.

A másik emlék: a beteg Tibor bácsi ágyánál Géza öccse, Ali bátyám, apám és én tartottunk konzultációt. Én, a 7 éves, jobbára csak unatkoztam és nem tudtam, hogy miért kell nekem hosszan ücsörögnöm egy öregember betegágyánál. Most már tudom, hogy a teendőkről folyt a megbeszélés. Tibor bácsi pár nappal később a Kútvolgyi kórházban szívinfarktusban elhunyt.

Halála után elküldtek, hogy hozzak el valamilyen igazolást Tibor bácsi lakásából, amit megkapok a házvezetőnőjétől. Emlékszem, az idősebb hölgy (talán ötven is volt) érkezésemkor az elszabadult papagájt próbálta éppen visszacsalogatni ketrécébe, az ottlétem alatt sikertelenül. Hozzám nagyon kedves volt és megkínált egy konzerv ananászbefőttel, ami nekem nagyon nem ízlett, de nem mertem megmondani, mert hát a hölgy olyan kedves volt, és annyira a kedvemben akart járni. Ez volt az első ananász, amit kóstoltam.

10–12 éves lehettem, amikor egyszer csörgött a telefon, felvettem, beleszólt egy női hang, bemutatkozott, hogy ő Zambra XY és apámat keresi.⁸ Mire mondtam, hogy jó, majd apámnak meg fogom mondani, hogy kereste. Aztán apámtól hallottam vissza, hogy a Zambra család nagyon fel volt háborodva azon, hogy lehet, hogy egy Gerevich nem tudja, kik a Zambráék. Zambra Alajos az olasz tanszék professzora volt és állítólag illetet volna tudnom Tibor bácsi testi-lelki jó cimborájáról. Később aztán megismerkedtem velük.

---

⁷ Szekfű Gyula (1883–1955) történész, egyetemi tanár, Eötvös Collegista. Innen datálható jó barátsága Gerevich Tiborral. Szekfű akkor Magyarország moszkvai nagykövete volt és éppen gyógykezelésen Budapesten tartózkodott.

⁸ Zambra Siena (1912–1970) nyelvész, irodalomtörténészről van szó. Édesapja Zambra Alajos (1886–1947), irodalomtörténész, a Pázmány Péter Tudományegyetem olasz nyelv nyilvános rendkívüli, 1925-től nyilvános rendes tanára, az Olasz Intézet igazgatója volt.

M. KIR. VALLÁS- ÉS SZOKRATÁSI MINISZTERIUM

Származási táblázat

Név: Gerevich Tibor
 Aláír: Gerevich Tibor

<p>Házasságot kötöttek: év ..... hó ..... n. 8.</p> <p>6. Apai nagypapa.</p> <p>Név: <u>Gerevich János</u> Születési hely: <u>Budapest (Magyarország) 1878. jún. 19.</u> Vallás: <u>gör. katol.</u> Keresettség: <u>gép. kovács</u> Házasodott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott oka: <u>hűtlenség</u> Házasság felbontott bírósági ítélete: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott bírósági ítélete helye: <u>Budapest</u> Házasság felbontott bírósági ítélete dátuma: <u>1911. jún. 19.</u> Házasság felbontott bírósági ítélete helye: <u>Budapest</u> Házasság felbontott bírósági ítélete dátuma: <u>1911. jún. 19.</u></p>	<p>Házasságot kötöttek: év ..... hó ..... n. 7.</p> <p>7. Apai nagymama.</p> <p>Név: <u>Heisler Margit</u> Születési hely: <u>Budapest (Magyarország) 1878. jún. 19.</u> Vallás: <u>gör. katol.</u> Keresettség: <u>gép. kovács</u> Házasodott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott oka: <u>hűtlenség</u> Házasság felbontott bírósági ítélete: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott bírósági ítélete helye: <u>Budapest</u> Házasság felbontott bírósági ítélete dátuma: <u>1911. jún. 19.</u></p>	<p>Házasságot kötöttek: év ..... hó ..... n. 9.</p> <p>9. Anyai nagypapa.</p> <p>Név: <u>Polonay János</u> Születési hely: <u>Budapest (Magyarország) 1903. jún. 17.</u> Vallás: <u>gör. katol.</u> Keresettség: <u>gép. kovács</u> Házasodott: <u>1932.</u> Házasság felbontott: <u>1932.</u> Házasság felbontott oka: <u>hűtlenség</u> Házasság felbontott bírósági ítélete: <u>1932.</u> Házasság felbontott bírósági ítélete helye: <u>Budapest</u> Házasság felbontott bírósági ítélete dátuma: <u>1932.</u></p>	<p>Házasságot kötöttek: év ..... hó ..... n. 11.</p> <p>11. Anyai nagymama.</p> <p>Név: <u>Botó Károly Julia</u> Születési hely: <u>Budapest (Magyarország) 1878. jún. 19.</u> Vallás: <u>gör. katol.</u> Keresettség: <u>gép. kovács</u> Házasodott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott oka: <u>hűtlenség</u> Házasság felbontott bírósági ítélete: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott bírósági ítélete helye: <u>Budapest</u> Házasság felbontott bírósági ítélete dátuma: <u>1911. jún. 19.</u></p>	
<p>Házasságot kötöttek: év ..... hó ..... n. 12.</p> <p>12. Apa.</p> <p>Név: <u>Gerevich László</u> Születési hely: <u>Budapest (Magyarország) 1878. jún. 19.</u> Vallás: <u>gör. katol.</u> Keresettség: <u>gép. kovács</u> Házasodott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott oka: <u>hűtlenség</u> Házasság felbontott bírósági ítélete: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott bírósági ítélete helye: <u>Budapest</u> Házasság felbontott bírósági ítélete dátuma: <u>1911. jún. 19.</u></p>	<p>Házasságot kötöttek: év ..... hó ..... n. 5.</p> <p>5. Anya.</p> <p>Név: <u>Heisler Margit</u> Születési hely: <u>Budapest (Magyarország) 1878. jún. 19.</u> Vallás: <u>gör. katol.</u> Keresettség: <u>gép. kovács</u> Házasodott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott oka: <u>hűtlenség</u> Házasság felbontott bírósági ítélete: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott bírósági ítélete helye: <u>Budapest</u> Házasság felbontott bírósági ítélete dátuma: <u>1911. jún. 19.</u></p>	<p>A házasságot kötött személyek közötti házassági és házasság felbontási iratokban, a házasság felbontás iratában is.</p> <p><u>Gerevich Tibor</u> és <u>Gerevich László</u> közötti házasság felbontás iratának másolata.</p> <p><u>Gerevich Tibor</u> és <u>Gerevich László</u> közötti házasság felbontás iratának másolata.</p> <p><u>Gerevich Tibor</u> és <u>Gerevich László</u> közötti házasság felbontás iratának másolata.</p>		
<p>A származást igazoló.</p> <p>Név: <u>Gerevich Tibor</u> Születési hely: <u>Budapest (Magyarország) 1914. ápr. 24.</u> Vallás: <u>gör. katol.</u> Keresettség: <u>gép. kovács</u> Házasodott: <u>1934. ápr. 24. - Kelenföld</u> Házasság felbontott: <u>1934. ápr. 24. - Kelenföld</u> Házasság felbontott oka: <u>hűtlenség</u> Házasság felbontott bírósági ítélete: <u>1934. ápr. 24. - Kelenföld</u> Házasság felbontott bírósági ítélete helye: <u>Budapest</u> Házasság felbontott bírósági ítélete dátuma: <u>1934. ápr. 24.</u></p>				<p>Házasságot kötöttek: év ..... hó ..... n. 2.</p> <p>2. Anya.</p> <p>Név: <u>Heisler Margit</u> Születési hely: <u>Budapest (Magyarország) 1878. jún. 19.</u> Vallás: <u>gör. katol.</u> Keresettség: <u>gép. kovács</u> Házasodott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott oka: <u>hűtlenség</u> Házasság felbontott bírósági ítélete: <u>1911. jún. 19. - Kelenföld</u> Házasság felbontott bírósági ítélete helye: <u>Budapest</u> Házasság felbontott bírósági ítélete dátuma: <u>1911. jún. 19.</u></p>

3. 1944. április 24-én Gerevich Tibor által kitöltött származási űrlap. Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

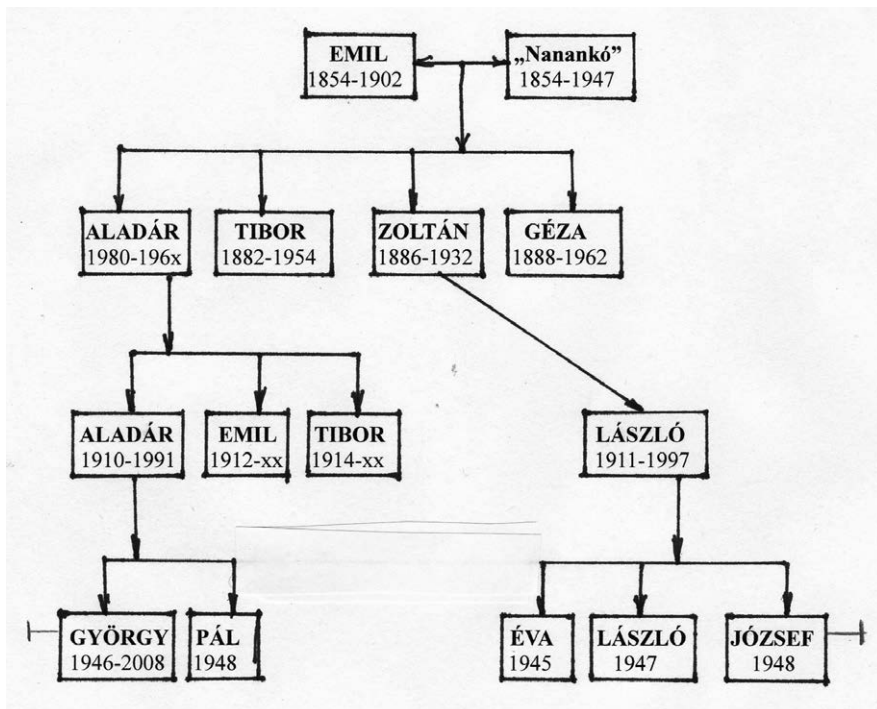
21-22 évesen moszkvai ösztöndíjként én vezettem anyám kolléganőjét - Tibor bácsi tanítványát - Katonáné Czobor Ágnes⁹ a Puskin Múzeumban és a Tretyakov Képtárban. Este beültünk egy vendéglőbe és Tibor bácsiról szóló történetekkel szórakoztatott. Az egyik történet nagyon megtetszett nekem: az egyetemen új padokat kaptak, lelkükre kötötték, hogy nagyon vigyázzanak rá és Gerevich Tibornak jelentsék, ha a padokkal valamilyen baj történne. Az egyik diák rárajzolt valamit egy padra és ezt jelenteni kellett Gerevichnek. Nagyon félték. Aztán valaki vette a bátorságot és megmondta neki. Tibor bácsi ránézett az illetőre és megkérdezte: „És legalább jó az a rajz?”

Apám is mesélt történeteket Tibor bácsiról. Egyszer megkérdezték Gerevich Tibortól, hogyan tud dolgozni a zajos kávéházakban. Elmagyarázta, hogy az extra koncentráció, amivel legyőzi a háttérzajt, szükséges ahhoz, hogy mestermű szülessen.

Sok ösztöndíjnak segítette a munkáját. Egyszer Ortutay Gyulának¹⁰ adott volna ösztöndíjat, amit az avval utasított vissza, hogy kollégáival néprajzi gyűjtésre utazzak. Tibor bácsinak ez természetesen rosszul esett. Kissé sértődötten megjegyezte: „Ja, ha téged a 'gatológia' jobban érdekel, mint az olasz művészet, akkor menj csak gyűjteni.”

⁹ Katonáné Czobor Ágnes (1914-1987) művészettörténész, Gerevich Tibor tanítványa, aki 1938-ban doktorált olasz nyelv és irodalomból. 1949-től a Szépművészeti Múzeumban dolgozott.

¹⁰ Ortutay Gyula (1910-1978) néprajzkutató, 1934-ben doktorált a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen. 1935-ben a Magyar Nemzeti Múzeum gyakornoka, majd a Magyar Rádió munkatársa lett.

4. Gerevich Tibor 4 generációs családfája,
készítette ifjabb Gerevich László.

Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

Még a háború előtt felkínáltak neki egy professzori állást a római egyetemen. A háború után nagyon sajnálta, hogy akkor nem fogadta el. Nem is elsősorban azért, mert kétszer annyi lett volna a fizetése, hanem sokkal szabadabban, határok közé nem szorítva mozoghatott volna imádott Olaszországában a háború után.

Ezek voltak a személyes mozaikképek, anekdoták, amelyeket Tibor bácsiról őrizgetek. De most ismerkedjünk meg a családi háttérével.

A származási táblázatról sokan tudják, hogy micsoda, de a fiatalabbak kedvéért elmondom, hogy a világháború alatt mindenkinek igazolnia kellett a származását.

Apám mindig azt mesélte, hogy a Gerevich család Nagyszőlősről származik, de amikor megtaláltam Tibor bácsi származási táblázatát, (3. kép) megtudtam, hogy a dédszüleim és ükszüleim mind más-más kárpátaljai, Munkács és a mai román határ közötti helységben születtek. Ennek az a magyarázata, hogy hagyományosan egy helység görögkatolikus papjának fia elvette egy másik helység görögkatolikus papjának lányát, és lett görögkatolikus pap egy harmadik helységben. Görögkatolikus papok felszentelés előtt házasodhattak és sokuk élt is ezzel a lehetőséggel. Dédapám

5. Gerevich Emil családja az 1890-es évek elején. Emil jobbán áll Aladár, az ülő Ilona (Nanankó) baloldalán Tibor. Lenn, zámolyon, karba tett kézzel Zoltán ül, felette még szoknyában a kicsi Géza. Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

szülei hamar meghaltak, és őt pap nagybátyja támogatta, amit házi tanítással szerzett jövedelemmel egészített ki. Aztán végül egyik tanítványát, Ilniczky Ilonát elvette feleségül, akit a család Nanankónak hívott és négy fiuk született: Aladár (1880), Tibor (1882), Zoltán (1886) és Géza (1888). (4. kép)

Gerevich Emil családja a 1890-es évek elején. (5. kép) Emil jobbán áll Aladár, az ülő Ilona (Nanankó) baloldalán Tibor. Lenn, zámolyon, karba tett kézzel Zoltán ül, felette még szoknyában a kicsi Géza. Gerevich Emil tankerületi igazgató volt Kassán. A négy fiú a gimnáziumi éveit Kassán töltötte, francia nevelőnőjük is volt és ezért négy nyelven beszéltek: magyarul, németül, franciául és szlovákul. Édesapjuk korán, 1902-ben meghalt. Tibor akkor 20 éves és az Eötvös Collegium hallgatója. Magyar és francia nyelvet és irodalmat, illetve művészettörténetet tanult. Akkoriban nagyon nagy évfolyamok jöttek össze az Eötvös Collegiumban. Szobatársa volt többek között Kodály Zoltán, Szabó Dezső is. Egyetemi jegyzeteiben sok rajzot fedezhetünk fel. Az alábbi oldalon például a magyar mondattan jegyzetében feltehetőleg

az előadó Simonyi Zsigmond¹¹ rajzolta le. (6. kép) Németországban is járt egyetemre és volt ösztöndíjjal Olaszországban. Bolognában ellopták fél évi ösztöndíját. A továbbiakban a pénzét mindig az inge alatt egy vászonzacskóban tartotta. Ezt a gyakorlatot apám és jómagam is átvettük.

Milánóban kávéházi társaságukban az akkor fiatal újságíró Mussolini is megfordult, személyesen ismerték egymást. Sőt, állítólag baráti kapcsolatuknak köszönhető, hogy később a Római Magyar Akadémia megkaphatta az azóta is birtokolt, páratlan szépségű Falconieri palotát.¹² Bátyja, Aladár katonai pályára lépett, Zoltán a Statisztikai Hivatalban kezdte, majd a külügyminisztériumba került, Géza épületgépész lett.

Gerevich Tibor 1908-ban a Nemzeti Múzeum alkalmazásába, 1912-ben a Szépművészeti Múzeumba került. 1913–18 között foglalkozott a krakkói képtár katalógizálásával is. 1917-ben kinevezték az Esztergomi Keresztény Múzeum igazgatójának. 1919-ben Nagyváradról Budapestre menekítette az Ipolyi Arnold gyűjteményt, amely ma az esztergomi múzeumban látható. 1922-ben az MTA levelező tagja lett. 1924-től egyetemi nyilvános és rendes tanárrá nevezték ki. 1923–26 között Gerevich Tibor Egry Aurél ügyvéddel sikeresen megvédte a gyűjtemények ügyét a világháborút követő műkincsrendezési tárgyalásokon.¹³ Apám erről azt mesélte, hogy a bizottság olasz elnökével¹⁴ nagyon hamar közös hangot talált, ami természetesen segítette az ügy rendezését. 1923-ban kinevezik a Római Magyar Akadémia igazgatójának, amelynek létrehozásában nagy szerepe volt. Ezt pozíciót 1930-ig látta el. Tibor mindhárom testvére megnősült. Zoltán Ladányi Ibolyát vette el feleségül és hamarosan megszületett a fiúk, László. (7. kép) Egy fényképen Tibor a földön ül, jellegzetes híres kalapjában. Mögötte ül öccse, Zoltán, a nagyapám, háta mögött a második sorban felesége, a nagyanyám és mindketten fogják a köztük álló kis Lászlót, apámat. Az első sorban jobb oldalt Nanankó.

Aladár egy tánckar fiatal táncosát vette el, családjának ellenkezése dacára. Ez a tisztí karrierjének végét jelentette, mert a felesége családja nem tudta a kauciót letenni. Három fiuk született: Aladár, Emil, Tibor, akik válásuk után Miskolcra, vívómesterként dolgozó apjukhoz kerültek. Így mind a három fiú a vívóteremben nőtt fel. A legidősebb fiúról, Aliról hamar kiderült, hogy rendkívüli tehetség, és nem tud Miskolcon tovább fejlődni. Apja megkérte a Tiborral együtt élő édesanyját, Nanankót, hogy Alit vegye magához, hogy a pesti vívókkal együtt a kiváló olasz edzővel, Santellivel¹⁵ dolgozhasson.

¹¹ Simonyi Zsigmond (1853–1919) nyelvész, a budapesti Tudományegyetem tanára.

¹² A Falconieri-palota Rómában a via Giulia elején áll, Francesco Borromini alkotása, 1927 óta a magyar állam tulajdona, a Római Magyar Történelmi Intézet és a Római Magyar Akadémia székhelye.

¹³ Bardoly István: „Teljes győzelem, az egész gyűjtemény a miénk”. Gerevich Tibor és az esztergomi Keresztény Múzeum. *Enigma*, 16. 2009. no 60. 59–71.

¹⁴ Arduino Colasanti (1877–1935) művészettörténész, a római egyetem tanára, abban az időben az állami gyűjtemények főfelügyelője, a szépművészeti ügyek államtitkára. 1935-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem díszdoktora lett.

¹⁵ Italo Santelli (1866–1945) olasz vívó, akit a Magyar Atlétikai Club hívott Budapestre vívómesterének.

A magyar tökérend.
 A legújabb és legújabbak.
 A leírás elhangzását a mondatszer.
 Pórnai, Preselini, G. Amath, (Magyar nyelv-
 mester, I. II. VIII. v. v.)
 Fogarasi János: Athalancumban, 1838-ban:
 "Heureka" (A tökérend.) Balogh, 1838-ban egy a
 legújabb tökérend. Fogarasi tökérend: a für-
 kanyarban no' közteljes a puzer ige után
 áll.
 Brany: Mad. l. b.: 1860. A nyelv és nyelv-
 osztály története: "A magyar mondatszer."
 1870: 2. é. 18.: "Tökérend és alcensus."
 "A mondatszer dualisumosa." Incoativum
 mondatszer (bevezető és hangzó, vs. r. b.)
 M. Ny. és l. b.: i. Miskolcban ucsat köze.
 1867: Vadnai Sándor: "A magyar nyelv-
 törté. Joannovicus György. J. Gy. M. Ny. és
 Zömüllő fizetés: "Tökérendi tanulmányok".
 Brany János: M. Ny. II. "A tökérend."
 "A magyar jelenségek mondatszer" (Hátrah.)
 Vastalca J. M. Ny. XIX-XVII Szeged, 1877.
 a 7. tökérend. történeti tanulmány.

Az ige névi mondatszer szerénye.

Molnár Béla: "A magyar nyelv történeti
 fejlődése" (1897).
 Fontos a hangzó
 Brany.
 A h. nyelv ismeretű a 18. d. l.
 H. l.: Fogarasi J.: 1860. M. l. b.: "Hang-
 zó, vagyis nyomatás a nyelvben."
 Balassi J. 1890 M. l. b. XXI. Hangzó,
 a nyelvben.
 B. J. 1886: A fonetika alapjai
 A hangzó és tökérend viszonyai.
 N. i. Fog. és Bal.
 A szöveg és jelen önkéntes, h. l. (H. l. b.)

és név-
 + név-
 más munkán, e után
 más d. i. b. l.
 Fotóporró fényképezés (a)

6. Egy lap Gerevich Tibor egyetemi jegyzeteiből. Feltehetően az előadót, Simonyi Zsigmondot rajzolta le. Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

7. Gerevich Tibor a földön ül, mögötte ül öccse, Zoltán, háta mögött a második sorban felesége, közrefogják a kis Lászlót. Az első sorban jobb oldalt Nanankó. Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

8. Nanankót körbeveszik fiai balról jobbra: Tibor, Zoltán, Géza és Aladár.
Gerevich László hagyatéka, © Gerevich László örökösei

9. Gerevich Zoltán temetésén 1932-ben a család tagjai:
a magas Tibor előtt megy Gerevich László és Tibor mögött Ali.
Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

Zoltán házassága is hamar megromlott, váláskor a fiukat neki ítélték. Másodszor is megházasodott, de apám nem jött ki a mostohaanyjával, és végül a család úgy döntött, hogy Lászlót a nagyanya neveli tovább. Így bár Tibor bácsi nem nősült meg, mégis fiaként nevelhette két unokaöccsét. Ali hatására lett a vívósport rajongója, megnézve unokaöccsét számtalan versenyen. Utazásai során a határőrök gyakran megkérdezték, hogy ismeri-e Gerevich Aladárt. Végül bosszút forralt, azt tervezte, hogy lefizeti a határőröket, kérdezzék meg Gerevich Aladárt, hogy ismeri-e Gerevich Tibort.

A legkisebb öccse, Géza házassága gyerektelen maradt.

Van egy fénykép, itt még együtt a négy fiú. Nanankót körbeveszik balról jobbra: Tibor, Zoltán, Géza és Aladár. Négyük közül Zoltán, a nagyapám távozott el először 1932-ben. A díszes temetésen látjuk a család tagjait. A középtájon kimagasló Tibor előtt megy édesapám és Tibor mögött Ali. (8-9. kép)

1934-ben Gerevich Tibort kinevezték a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) élére. Amikor 1936-ban megalakult a Berlin-Róma tengely, Tibor bácsi csalódásában minden Mussolinival kapcsolatos dokumentumot (leveleket és kitüntetések) megsemmisített. Németellenes volt és gyűlölt minden erőszakot és szélsőséget.

Ennek jó példája a következő történet: egyetemi órája közben fasiszta fiatalok zaklatni akarták a tanítványait, ő kiutasította őket a teremből, mire megdobálták tőjással. Lesöpörte a vállát és zavartalanul folytatta az előadását.

A frontot Ausztriában, Ybbsben vészelte át.

Édesanyja, Nanankó 1947-ben halt meg, pár héttel a születésem után.

Tibor bácsi élete utolsó éveit az Attila út 41-ben töltötte, az unokaöccse, Ali melletti házban.

Ösztöndíjsaival tartotta a kapcsolatot. Amíg lehetősége volt, segítette és támogatta őket. Erről sokat megtudhatunk történészek és művészettörténészek Gerevich Tiborral foglalkozó munkáiból. Én az érdekesség kedvéért, illusztrációként, megmutatok egy Aba-Novák levelet, amelyet egyik rajzának a *Corvinában*¹⁶ történő megjelenésével kapcsolatban írt Tibor bácsinak. (10. kép)

Jellegzetes alakját, gesztusait sokszor ábrázolták karikatúrákon. A családi hagyományokban találtunk ilyen művekről fényképeket. (11. kép) Két kép a művészek farsangi báljának ideiglenes díszletét ábrázolja. Az első közepén látjuk Gerevich Tibort, körülvéve különböző művészcsoportokkal, soraikban valószínűleg valóságos személyek portréit is megtaláljuk. (12. kép) A másodikon Gerevich Tibor az Aba-Novákot is tőgyével tápláló tehénen terpeszkedik. Jobboldalt az előtérben Hóman Bálint kultuszminiszter Buddha-szobor alakjában hirdeti derűsen az ígét. (Ld. 44. oldal) A harmadik képen Gerevich Tibor kártyaszenvedélyéjének hódol partnerei társaságában. (13. kép) A negyvenes években három emlékkönyvet kapott a kollégáitól és tanítványaitól. 1941 Mikulására ismét karikatúrákkal lepték meg, az első lapon magának a megajándékozottnak a portréjával. (I. tábla) A készítőik csak arcukat adták aláírás helyett. (II. tábla) Néhány oldal, amin Tibor bácsi is szerepel. (14-15. kép)

¹⁶ Ld. jelen számunkban.

I. Jeges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941. „Gerevich Tibor.” Papír, ceruza, akvarell. Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

Profnak **47** Mikulás'án
Szeretettel adjuk e könyvet
Azzal a hittel, hogy ez estein –
Feledve gondot – mulst, nevet.

II. Jeges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941. „A könyvecske szerzői”. Papír, ceruza, akvarell.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

Nincs is már legény a régi hadból,
Mind elesetek - Gyurkának hőle -
Sorsuk betelken, aki kacag:
Egy restli van eir az - Huszárka.

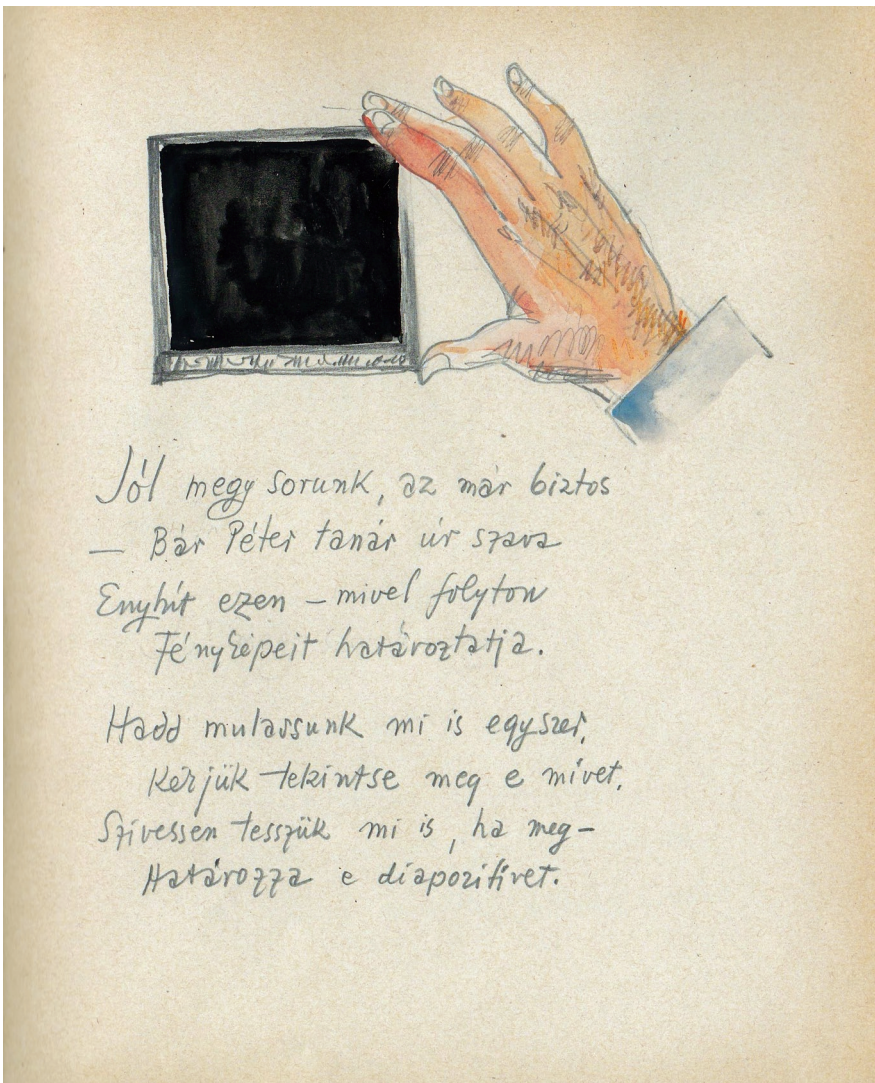
III. Jéges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941. „Huszár Lajos.” Papír, ceruza, akvarell. Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

Lázító példa – túrhetetlen!
Profunknak egyetlen vetke ő,
Megkérjük gyorsan intézkedjék:
Farsangkor legyen az esküvő.

IV. Jeges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941. „Huszár Lajos, Gerevich Tibor.” Papír, ceruza, akvarell. Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

V. Jeges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941. „Péter András.” Papír, ceruza, akvarell. Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

Es vélo van az elvélhatatlan,
Az öreg barát, a nagy ivató

Mióta túr, Árpád sírjának
Örök nyugalma bizony várható.

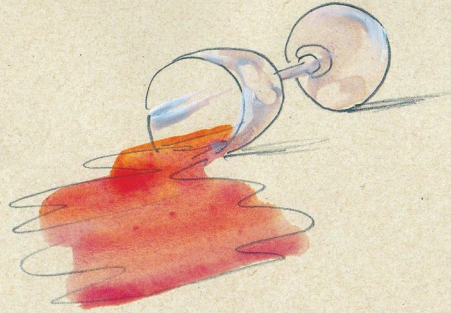

VI. Jeges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941. „Gerevich László.” Papír, ceruza, akvarell.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

VII. Jéges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941. „Gerevich Girl-Boy Gyűjteményegyetem.” (Gerevich női tanítványait nevezték tréfásan Gerevich-görlöknek.) Papír, ceruza, akvarell. Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

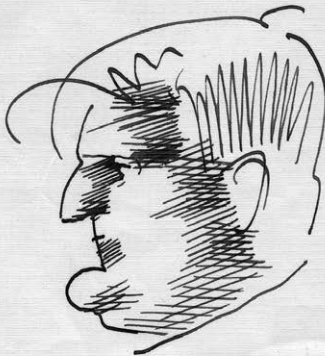
Férsdt a toll, bágyadt az ötlet,
Eltogyott a hely - nincs több papír -
Hölgyek, urak, ki megnehextelt:
A tüzes porban jöjjön az ír.....!!

VIII. Jeges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941. A 36 oldalas könyvecske záró oldala. Papír, ceruza, akvarell.

Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

Excelencia!

Műveltség a lovina része
 a kívánt rajzok. Itt műveltség
 létezik, ez nem is "grafikai fragment"
 hanem a "szöveges képielt"
 ötlet meg tan inkább fájra lumen
 felhívatalandó. Póru Lová? -
 Kötészet a megjelöltet
 meg a lovinaiban megjelöltet
 megjelöltet a "holai"
 tisztelettel köszöntöm
 Excelencia!

v. Aba-Novák

Bp. 1938. máj. 28.

!! A rajzok felül papírra
 .. Kell bizonyos hárszínű papírra! mert
 a papír némiképp átlátszó!

11. Lányi Dezső (?): A farsangi Fészek-művészbál enteriőrjéből Gerevich Tibor papírmasé büsztje, 1936. Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

Az apám is a bandába tartozott. (VI. tábla) 1942-ben, hatvanadik születésnapjára a tanítványai tanulmányaiból a Franklin-Társulat adott ki egy emlékkönyvet, ajánlással.¹⁷ (16. kép) A műemlékvédelemmel kapcsolatban két emlékkönyvet is kapott: a hatvanadik születésnapjára a Műemlékek Országos Bizottsága tisztviselői is készí-

¹⁷ *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára.* Írták tanítványai. Budapest, Franklin-Társulat, 1942.

12. Jeges Ernő: Művészfelvonulás. A farsangi Fészek-művészbál enteriőrjéből, 1936.
Középen Gerevich Tibor kézenfogva a „művészettörténészek hadát” vezeti.
Fotográfia. Gerevich László hagyatéka,
© Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

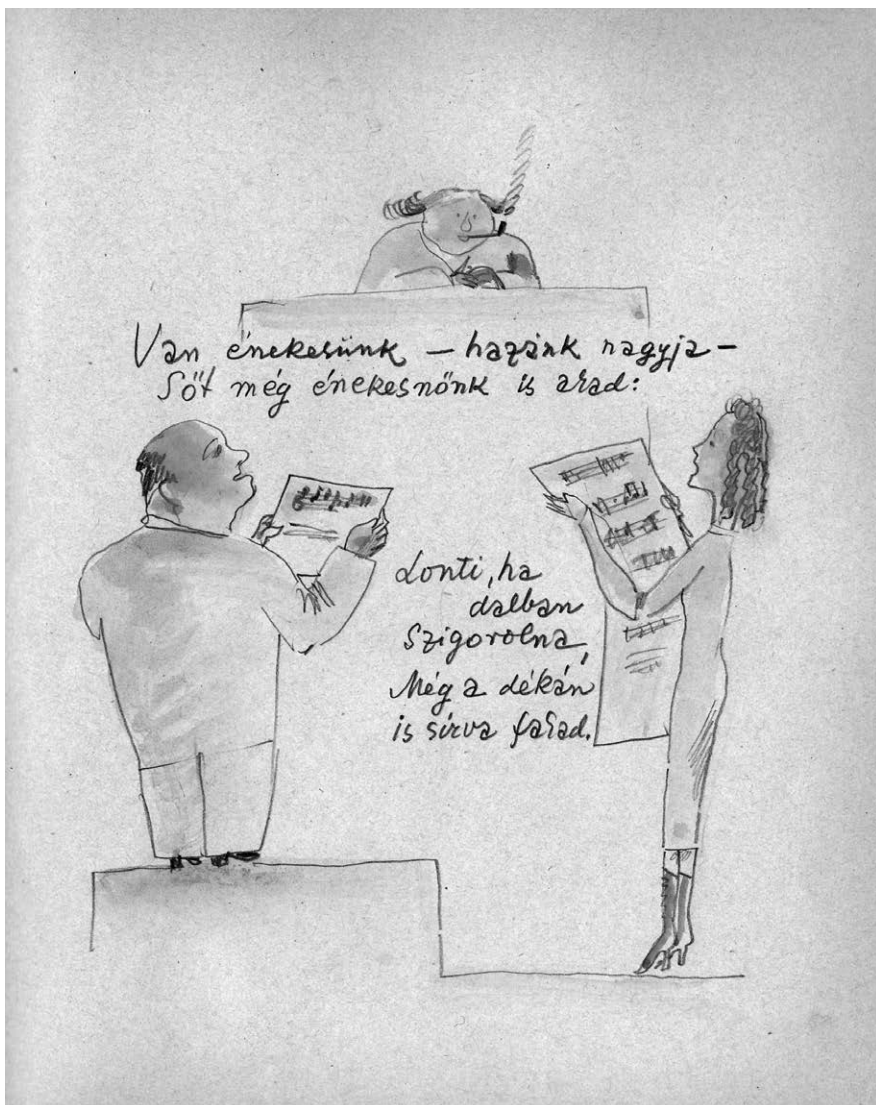
tettek egy emlékkönyvet (17. kép), 1949-ben pedig az elnöksége tizenötödik évfordulójára ismét a Műemlékek Országos Bizottsága munkatársai lepték meg. (18. kép) De nem csak karikatúrák készültek róla. (19. kép)

2006-ban a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma úgy döntött, hogy Gerevich Tibor emléktábláját elhelyezi a Római Magyar Akadémia kollégiuma falán, amelynek létrehozásánál bábáskodott, és első, alapító igazgatója volt. Családunk ezt kiegészítette egy Csíkszentmihályi Róbert által készített portré-plakettel. (20. kép) Engem ért az a megtiszteltetés, hogy ezt az emléktáblát dr. Csorba László, a Római Magyar Akadémia akkori igazgatója jelenlétében felavathattam.

13. Jeges Ernő (?): Gerevich Tibor kártyázik.
Gerevich László hagyatéka
© Gerevich László örökösei

14. Jeges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941.

„Gerevich Tibor, Hubay Ilona, azaz Lonti.” Papír, ceruza, akvarell.
Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

15. Jéges Ernő: A tanszéki Mikulás-ünnep alkalmából Gerevich Tibornak készített karikatúra-albumból, 1941.

„Gerevich Tibor.” Papír, ceruza, akvarell.

Gerevich László hagyatéka © Gerevich László örökösei

© HUNGART, 2018

TARTALOM

KÁDÁR ZOLTÁN: Pannonia keresztény emlékeinek kapcsolatai az ókor és a középkor triumfális művészetéhez	I
LÁSZLÓ GYULA: Adatok az avarság néprajzához IV.	16
DERCSÉNYI DEZSŐ: A székesfehérvári bazilika kőfaragványai	25
GEREVICH LÁSZLÓ: A garamszentbenedeki Úrkoporsó	43
CSÁNKY MIKLÓS: Régi magyar szobrászrajzok	60
BERKOVITS ILONA: A Kassai-Graduale és a XVI. századi kassai festészet	64
KALMÁR JÁNOS: Dobzse László pápai díszkardja	87
PÁSZTORYNÉ ALCSUTI KATALIN: Michele Ungaro	104
VOIT PÁL: Adatok a magyar festő asztalosok munkásságának bibliográfiájához	III
CSERNYÁNSZKY MÁRIA: Magyar úrihímzésű miseruháink	139
MOLNÁR ERNŐ: A pápai pálos templom	152
CSABAI ISTVÁN: Három maroszéki rokokó templom	160
BÍRÓ JÓZSEF: A zsibói kastély	171
HUSZÁR LAJOS: Fusz János viaszképmása	191
PÁLINKÁS LÁSZLÓ: Pietro Nobile tervei az esztergomi székesegyházhoz az Albertinában	196
MIHALIK SÁNDOR: A regézi porcellán	200
KOPP JENŐ: Markó Károly ismeretlen levelei	210
B. BAKAY MARGIT: Györgyi Alajos ismeretlen festményei	226
RADOCSEY DÉNES: Adatok Kelety Gusztáv művészetéhez	229
GENTHON ISTVÁN: Az olaszországi magyar emlékek leltárához	241
PÉTER ANDRÁS: A «Très riches heures» tájképei	248
BALÁS-PIRI LÁSZLÓ: Leonardo da Vinci festménye a Szépművészeti Múzeumban	260
HEINCZ KATALIN: Sebastiano Ricci ismeretlen festménye.....	275
Gerevich Tibor irodalmi munkássága	279
A budapesti kir. magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészet-történeti és Keresztény Régészeti Intézetének dolgozatai.....	293
Képek jegyzéke	296

16. Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60. fordulójára. Írták: tanítványai.

A következő ajánlással: „Szeretett mesterüknek Gerevich Tibornak tiszteletük és ragaszkodásuk jeléül ajánlják hálás tanítványai.”

Franklin-Társulat, 1942. Tartalomjegyzék.

GEREVICH
TIBORNAK,
SZERETETT
ELNÖKÜNKNEK
HATVANADIK
SZÜLETÉSNAJÁRA
A MÜEMLÉKEK
ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA
TISZTVISELŐI

17. Gerevich Tibornak, szeretett elnökünknek hatvanadik születésnapjára.
A Műemlékek Országos Bizottsága tisztviselői, 1942. Címoldal.

GEREVICH TIBOR
vezetése alatt
az 1934-1949 években
végzett műemléki munkálatok

Elnöksége tizenötödik évfordulójára
összeállították
a Műemlékek Orsz. Bizottsága alkalmazottai

18. Gerevich Tibor vezetése alatt az 1934-1949 években végzett műemléki munkálatok. Elnöksége 15. éve alkalmából összeállították a MOB alkalmazottai.

Az album címlapja, 1949. Gerevich László hagyatékából

© Gerevich László örökösei

19. Gerevich Tibor mellszobra. Fotográfia.
Gerevich László hagyatékából
© Gerevich László örökösei

20. Gerevich Tibor emléktáblája a Római Magyar Akadémián,
Csíkszentmihályi Róbert plakettjével, 2006.

Gerevich László hagyatékából

© Gerevich László örökösei © HUNGART, 2018

Gerevich-Kopteff Éva

GEREVICH LÁSZLÓ AZ ÉN SZEMEMBEN¹

Apámról gyönyörű történeteket tudok. Legtöbbjüket ő mesélte, sokat közülük mások is megerősítettek. Mindegyikben pozitív szerepet játszik, büszkén is mondta el őket, van, amelyikben hősi magasságokba emelkedik. De mindegyikben erős, energikus élni akarása győzedelmeskedik.

A történetek egy részét továbbadtam, először a finn diákjaimnak, már ha érdekesnek tartottam őket erre az őszinteségre, aztán később a finnül is tudó, norvég anyanyelvű unokáimnak. Sikerem volt velük. Persze mindig egy kicsit variáltam a történeteken, a hallgatósághoz alakítottam, méregettem az illendőség határait. Számukra az időpontok, nevek, események kötötték Magyarországhoz az izgalmas kalandokat.

Azt hiszem, apámat nem nagyon érdekelte az iskola, kisiskolás korában a nagy létszámú osztályban ő is szenvedhetett. Az iskola valahol a Városmajor, Batthyányi utca és Vérmező közötti háromszögben lehetett, Zoltán unokaöcsém szerint az Attila út 135. szám alatti régi Attila utcai Általános Iskola volt. Utána a Toldyba járt és egyik tanára örömmel emlékezett. Azt mondta, Németh László édesapja volt a legjobb tanára,² és az ő hatására szerette meg a földrajzot. Apám mindig készen állt képviselni az „igazságot”, és mozgékony, lobbanékony gyerekként a szünetben nem ijedt meg a verekedésektől. Visszatérő története, hogy egy kisebb fiút sikeresen megvédett nagyobb fiúk molesztálásától. Ez valószínűleg nagyon látványosan történhetett, és lett az iskolában erejének és ügyességének bizonyítéka. Mindenesetre hittük is, nem is, de valamikor hatodikos koromban új lány jött az osztályomba, és pár hét múlva tudakolta, hogy ki az apám, mert egy Gerevich László az ő apját védve verte meg az erős fiúkat annak idején, és még most is hálás neki, mert aztán békén hagyták.

Körülbelül kilenc-tíz éves koráig, szülei válásáig sokat találkozott a Ladányi rokonsággal, (1–2. kép) Kassán, majd Miskolcon, anyja szüleivel és testvéreivel, akikkel életük végéig tartotta a kapcsolatot. A legidősebb lány, Ladányi Blanka férje körorvos volt, és egyik lánya, Densz Éva, apám legkedvesebb unokatestvére sokszor

---

¹ Gerevich-Kopteff Éva visszaemlékezése Markója Csilla felkérésére született, az MTA BTK MI Tudománytörténeti Kutatócsoportja a Gerevich-hagyatékkal kapcsolatos kutatásainak keretében. A lábjegyzeteket írta Bardoly István, szerkesztette Markója Csilla (MTA BTK MI).

² Németh József (1873–1946) a Toldy Ferenc Főreáliskolában tanított. Gerevich László I. osztályos tanuló és érdemjegyeit ld.: *A Budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Toldy Ferenc Főreáliskola Értesítője* [...] az 1921/22. iskolai évről. Budapest, 1922. 18.

1. Gerevich László édesapja, Gerevich Zoltán az 1910-es években.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

járt nálunk, még én is emlékszem rá. Nemrég Blanka egyik unokája, Sárvári Imre írt nekünk Kanadából, ahová az ötvenes években disszidáltak. Gyerekkorában ő is járt nálunk. Nagyanyámnak, Ibolyának egy másik leánytestvére (talán Irma volt vagy Ida) öngyilkos lett szerelmi bánatában, mintha pisztolyt használt volna, de róla nem tudok többet. Nagyanyám édesanyja Cholnoky Vilma volt, bárónő anyával, büszke asszony, tőle hallhatta Ibolya a ruténok szidását. Apai nagyatyja, József pedig Geringerből lett Ladányi. A másik két lány, Angéla és Aranka és ifjabb József, a fiú nem tudott a háború után magához térni, a szülők már korábban meghaltak.

2. Gerevich László édesanyja, született Ladányi Ibolya, 1910 körül.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

Miután nagybátyjához, Tiborhoz költözött apám, megjelent az életében unokatestvére, Gerevich Aladár, és a két majdnem egyidős fiú, olyan kilenc- tízévesek lehettek, testvérként éltek. Teljesen más érdeklődési körrel rendelkeztek, de apám mindig is nagyra értékelte a mozgást. Testvéri kapcsolatuk birkózásokban, verekedésekben erősödött, apám szerint ő volt a gyorsabb, amire később Ali bácsi megértően elmosolyodott, amikor meghallotta. Megengedhette magának.

Úgy gondolom, apám nem rajongott a középiskoláért sem, de sokat olvasott, főként francia szépirodalmat, és el is küldte a család Franciaországba nyelvet tanulni, ahogy már korábban több nyarat Ausztriában töltött Lily néni családjánál, hogy a nyelvet gyakorolja. Vele haláláig levelezett, sőt anyám is összebarátkozott vele, és a hetvenes években meg is látogatott minket a Fenyő utcában. Lily néni valahogy rokon kapcsolatban állt Melocco Miklóssal, már nem emlékszem, hogyan. Erről apám akkor beszélt, amikor felállították Melocco Léda szobrát a Pálya utca sarkán.³

Azt hiszem, apám a szíve szerint irodalmárnak ment volna, azt is tanult az egyetemen, ahogy Tibor nagybátyja is tanult. Rengeteg francia nyelvű regény volt a könyvtárában, Balzacért, Maupassant-ért, Stendhal-ért rajongott, de emlékszem, amikor hosszan beszélt Camus regényeiről, részben saját érzéseinek visszhangját találva meg bennük. Olvasta, szerette a kínai regényeket is, sok fordítás jelent meg a hatvanas években. Az amerikai irodalom is érdekelte, Thornton Wilder volt az egyik kedvence, rajta keresztül ismertem meg én is a *Szent Lajos király hídját*. A modern angol irodalom képviselőjének, Aldous Huxleynak *Szép új világából* gyakran idézett és beszélt viccelődve és egyben borúlátóan a jövőről. Gyerekkoromban gyakran szavalt Ady-verseket, élete végéig odavolt Adyért. Írogatott verseket is, egy-egy mélyebb gondolat köré építette őket, de ezek aztán patetikus túlzásokban értek véget. Végül egyikük sem lett irodalmár, lehet, hogy apám egy kicsit belesodródott a szakmájába. A húszas éveinek elején halt meg apja és imádott édesanyja is, akkoriban, amikor valószínűleg döntenie kellett, mit is válasszon. Tibor bácsi hatására választhatta a művészettörténetet, (3. kép) a kassai Szent Erzsébet-templomot,⁴ és tőle kaphatott sok tanácsot és segítséget. Úgy tudom, a háború után került érdeklődése középpontjába a régészet. Egyszer úgy magyarázta, hogy a régészetben kell legkevésbé figyelembe venni a kor ideológiáit, ott a tények döntenek.

A harmincas évek közepén hosszabb időre Olaszországba utazott ösztöndíjas-ként,⁵ de nem tanult meg jól olaszul, majd 1947-ben már nős emberként Londonba kapott tíz hónapra ösztöndíjat, ahol angol nyelvtanulásra használta ideje nagy részét. Ekkor támadt óriási lehetőség a család számára és komoly választás elé kerültek: emigráljanak-e Angliába. Anyám ekkor már második gyermekével, László öcsémmel

³ Kilus-kút (Léda a hattyúval), amely 1987-ben került felállításra a Mészáros u. - Pálya u. - Kosciuszko Tádé utca által körülhatárolt kis téren.

⁴ Gerevich László doktori disszertációja volt: *A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata a XIV-XVI. században*. Budapest, 1935. (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai, 29.)

⁵ 1936-1937-ben volt a Római Magyar Akadémia ösztöndíjasa.

3. Gerevich Tibor Velencében a tanítványaival, hátul, közepén Gerevich László.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

volt terhes, szülei maradásra biztatták, és maga sem mert volna nekiindulni a bizonytalan útnak. Így apám hazatért szép feleségéhez, Vattai Ilonához⁶ és növekvő családjához. Ilona tíz évvel volt fiatalabb apámnál, és nővérel, Vattai Erzsébettel művészettörténetet tanult az egyetemen. Félénk volt és hallgatag, nagyon elegáns. Apám Palma nevű volt barátnője hívta fel rá figyelmét, és ő hallgatott a tanácsra. A művészettörténet hallgatók és tanáraik együtt jártak szórakozni. Apám egyszer úgy írta le a társaság érzéseit és hangulatát: úgy éltek, mintha érezték volna, hogy közel a világvége, és ők nem tudják megakadályozni; a most már minden mindegy hangulat uralkodott rajtuk. Tudok egy, a képzeletemet hosszan foglalkoztató asztaltáncoltatásról apám Naphegy utcai bérlakásában, ahol valószínűleg úgy be voltak csípve, hogy nem jöttek rá, ki is mozgatta az asztalt. Sokat mentek evezni is. Anyám egyszer nagy titokban elővette és megmutatta apám levelét, amelyet egy dunai hajókirándulás után írt, és amelyben ez az egy szó állt: szeretem. Ez megpecsételte sorsukat. 1944. június végén kötöttek házasságot, a templomból sietve távozniuk kellett a bombázások miatt, és a bombázások nehezítették nászútjukat is. Lilla-füredre utaztak, és a cél előtt pár kilométerrel a vonatot bombázni kezdték, úgy,

⁶ Vattai Ilona (1921-1988), 1942-1946 között olasz irodalomtörténetet és művészettörténetet tanult a Pázmány Péter Tudományegyetemen, ahol 1952-ben szerzett művészettörténész oklevelet. Előbb a Szépművészeti Múzeumban, majd a Magyar Nemzeti Galériában dolgozott, ahol létrehozta a Régi Magyar Osztályt, melynek 1976-ig vezetője volt.

hogy le kellett szállniuk csomagostul, és apámnak kellett cipelnie a szép ruhákkal, könyvekkel megpakolt súlyos bőröndöket, mert anyámnak már nem volt szabad cipekednie. Azt hiszem, ekkor hallotta anyám először dühödten kiabálni apámat. Akkor még gazdag nagyapám, Vattai József⁷ vett számukra lakást a Somlói úton, ahonnan anyám visszaköltözött a szüleihez az Orlay utcába, amikor apámnak valamikor novemberben be kellett vonulnia.

Innen kezdődtek a nagy történetek. Alakulatát decemberben nyugatra parancsolták, elindultak, de tudták, mi vár rájuk. Apám és Kőmíves Sándor színész⁸ megszerezte az alakulat pecsétjét és mindenkinek, maguknak is adtak szabadságlevelet, és mindenki ment, amerre látott. Amikor kiderült a dolog, mindkettőjüket halálra ítélték. De akkor már messze jártak. Úgy emlékszem, erről Kőmíves Sándor is beszélt. Közel voltak Győrhez, és apám mindenképpen vissza akart kerülni Budapestre, még az ostrom előtt. Várta felesége és születendő gyermeke, remélhetőleg fiú. Utolsó lehetősége maradt a hazautazásra Győr főterén pár teherautó, óriás tömeggel körülvéve, mindenki fel akart jutni rá. Apám keresztülvergődött a tömegen, és próbált feljutni a teherautóra, könyökét, öklét használva. Aki feljutott, azt visszahúzták és a helyére törekedtek. Többszöri kísérlet után apámnak sikerült fennmaradnia. Elgondolkoztattott, amikor Tüskés Tibor könyvében olvastam a Pilinszkyvel készült interjút arról, hogy az ostrom előtti napokban Győrben szökni akart a fegyver nélkül nyugatra irányított tüézér alakulatától, de nem tudott. Azt mondta, „nincs képességem a szökésre, inkább sodródtam tovább.”⁹ Ott volt apám is, és neki sikerült erejének, ügyességének és elszántságának köszönhetően. Tudta, hogy a családjának szüksége lesz rá.

Budapest határában a budaörsi kopasz mézskődombok közelében lebombázták az utat, és le kellett szállni a teherautóról, éjjel volt, telehold, jól lehetett látni a havas tájat, és apám kikerülve az utakat az erdőn át ment a város felé, közben szétbombáztott házakat és halottakat látott. A város már körül volt kerítve, mire odaért, de apám csak ment előre és egyszer csak látta, már Budán, hogy egy szélesebb út egyik oldalán német katonák, a másikon oroszok puskával kezükben, lövésre készen várnak, és ő csak ment előre üres kézzel az út közepén. Senki nem lőtt rá, így érkezett az Orlay utca 8. elé és sokáig kellett kiabálni, amíg végre kinyitották az ajtót, először megdöbbenéssel majd kitörő örömmel fogadták. Karácsony éjjele volt.

A következő esemény születésem (1945. február 8.) utáni napokban történt. A ház lakói az óvóhelyen tanyáztak, de az én családom a mosókonyhában szorongott. Anyám még ágyban feküdt, mellette én pólóban, matraca alatt a családi ezüst. Zsákmányt kereső, részeg orosz (szovjet) katonák nyomultak be a helyiségbe, és akkor az a ritka, különleges helyzet jött létre, amikor a jelenlévők mindannyian ösztönösen, a célnak megfelelően, tökéletesen együttműködve reagáltak. Az egyik katona anyám ágya elé lépett, erre apám az ágy és a katona közé ugrott, abban a

⁷ Cementáru-gyáros és építőanyag kereskedő, illetve építési vállalkozó volt.

⁸ Kőmíves Sándor (1897–1980) színész.

⁹ Tüskés Tibor: *Pilinszky János*. Budapest, 1986. 80.

pillanatban a katona felemelte pisztolyát, hogy lőjön. Erre nagyanyám elfújta a gyertyát, anyám nővére észteszejtően sikítani kezdett. A katona lőtt, de apám egy másodperccel a lövés előtt leguggolt, és a sötétben négykézláb kimászott a szobából. A lövés anyám feje fölött vágódott a falba. A katonák szerencsére megzavarodtak, kibotorkáltak a sötétben és eltűntek. Azt hiszem, nagyapám volt az egyetlen, aki az egész jelenet alatt dermedten állt. És mit érezhetett mindebből egy csecsemő?! A képet soha nem felejttem el, apám mesélte százszor és minden résztvevő megerősítette, kivéve engem, aki mégis sokadszor továbbmondom. Néha tanáraink beszéltek arról, hogy a mi korosztályunk érezhetően nyugtalanabb volt a többinél, nem csoda, ilyen és ehhez hasonló érzésekkel a zsigereinkben.

Apám szerezte nekem a fürdővizet, míg a többiek fölolvastották a havat, apám a Gellért Szállóba járt tisztább vízért két vödörrel, ahol a pincébe zsúfolódott a környék lakóinak nagy része. Az első napokban a két vödör (amelyeknek természetesen nem hiányzott az alja) igazolta úticélját. Nem véletlen, hogy Tabi László *Mit tud egy vödör?* c. kabarészáma olyan nagy hatást tett mindannyiunkra.

A következő eset is születésem utóregzéseihez fűződik. Valami oknál fogva a messze lakó orvosnak, aki csak néhány nappal a szülés után vizsgálhatott meg anyámat és engem, a családom csak utólag tudott természetben fizetni. Úgy gondolták, hogy egy bödön petróleumlámpába való olajat ajándékoznak neki. Elhatározták, hogy apám viszi el, mert nagyapámat nem merték ilyen bizonytalan útra küldeni, amikor még nem volt közlekedés. Apám később szidta családját, hogy is küldhettek egy katonaköteles korban lévő embert hosszabb útra, amikor a megszálló hadsereg gyűjtötte az ilyen korú férfiakat, és elhurcolta őket. Valahol aztán el is kapták apámat, és másokkal együtt behajtották egy ház belső udvarába, ahová a megszálló hadsereg egyik hadiszállását költöztették. Apám törte a fejét, hogyan is szökhette meg. A ház lakóit éppen akkor terelték ki, többek közt egy koffereit cipelő öregasszonyt is. Apám szerencséjére az örök nem vették észre, amikor oda ment hozzá, már korábban letette a bödönt valahová, és segített a koffereket kicipelni az utcára. Aztán nyugodt, határozott lépésekkel hazafelé vette útját, ahol fel se fogták, mi történt, csak keresték rajta az olajat. De már megint megmenekült!

Hamarosan átköltöztünk a Szent Imre herceg útja egyik nagyapám építette házába, majd 1948 telén a Fenyő utcába, a Naphegyre, nagyapámékkal és nagynémmelem egyetemben, akik sokat vigyáztak rám meg az öcsémre, József öcsém már ott született. Nagyapám megdermedése igazából már nem szűnt meg többé, ha örült is, hogy a legkisebb gyerek az ő nevét kapta. Elvesztette mindenét, házait, pénzét, életkedvét. 14 éves korában jött el Topolyáról, egy szegény családból Budapestre, még az első világháború előtt, hogy építómesternek tanuljon, még láttam sok gyönyörű rajzát, amikre büszke volt. Szorgalma, s céltudatossága sikerrel járt, és a húszas-harmincas években saját vállalatával egyre több házat épített először Erzsébeten, ahol eleinte laktak, majd Lágymányoson és Óbudán. A háború mindennek véget vetett. Az ötvenes években a metróépítkezésekhez került szakmai ellenőrnek, de lassan depresszióba hullott, orvosi félreértések sorozata okozta a hatvanas évek közepén halálát. Az egyetlen, ami felvillanyozta, amikor apámmal politikáról beszél-

hetett. Ezeket a beszélgetéseket valamelyest figyelemmel kísérhettük, mert különben „nicht vor den Kindern!”¹⁰ fedte el előlünk az egyre nehezebbé váló életet. Egyszer anyám elszóltta magát, amikor már dolgozni járt a Szépművészeti Múzeumba, és munka után bevásárolt, majd szatyrokkal a kezében indult volna neki az Ág utcának, hirtelen észrevette Pálmát, aki elegánsan lejtett el előtte, és anyám hirtelen behúzódtott egy kapualjba, hogy Pálma ne hogy meglássa fáradtan, kimerülten, cipekedve. Pálma sorsát is elárulta apám később, megrendülten, a kép egész életemben rettenetes belső látványként maradt meg, férjével öngyilkos lett, napokig nem vették őket észre, és a lakásban élő számi macskák beléjük kóstoltak.

Apámat egyre kevesebbet láttuk, rengeteget dolgozott, fáradtan jött haza. De a vasárnapi finom ebédekre összegyűlt a család, lazább volt a hangulat, anyám és nagyanyám kitettek magukért. Az ötvenes évek eleje egyre nyomasztóbb lett, apám szakmai sikerei (a budai vár feltárása, a Kossuth-díj) ellenére félelmek telepedtek mindannyiunkra. Megtanultam, hogy vigyázni kell, mit mondok az iskolában, és hogy a telefontól is félni kell. Apám ellen valami eljárást indítottak akkoriban, ezt csak később tudtam meg, mert 1953 őszén hosszú ideig tartó torokgyulladás után szívbelhártyagyulladásal a Tűzoltó utcai gyereklinikára vittek mentővel, ahonnan csak két hónap után engedtek haza. Az első napok egyikén apám késő este megjelent néhány percre szomorúan, könnyes szemekkel, látogatási időre nem ért oda és csak nagy nehezen engedték be. Az utolsó hetekben pedig már egyáltalában nem jöhettek látogatók az influenzajárvány miatt. Emlékszem, hogy várni kellett a penicillinre, mert Angliából hozták, az első injekcióadás pillanata élesen megmaradt bennem, mert a híres angol-magyar meccs rádióközvetítése idején történt november 25-én. Egyedül voltam a lányok kórtermében, mert a fiúkban volt a rádió és mindenki azt hallgatta nagyokat üvöltözve. Otthon is hónapokig kellett feküdnöm, néha apám a hátán vitt át a szomszéd házba játszani. Különben a tiltás ellenére sokszor titokban lemásztam az ágyról, hogy elpüföljem öcséimet.¹¹ Jót tett a kis mozgás, jobban is megfelel a mai orvosi utasításoknak. A rokonok, barátok persze mind nagyon sajnáltak, de egy dologra élénken emlékszem, anyám egyik, nem is közeli kollegája, Szilágyi János György¹² küldött ajándékba télen a szegény beteg kislánynak egy szatyor narancsot, életem első narancsait. Az 1953-as, 54-es évek nagyon nehezek voltak az egész család számára, a külső nyomások belső szorongásokká, betegségekkel majd halállá alakultak.

József öcsémtől hallottam egy anekdotát, mely apám ügyes egyensúlyozását volt hivatva bizonyítani. A történet szerint Sztálin látogatását várták Budapestre, és egy párthivatalnok a pártközpontból meglátogatta apámat, és azt az ajánlatot tette, hogy mivel a Duna-partról templomtornyokat is lehet látni a várban, le kellene azokat bontani. Apám azt mondta, hogy hát ilyen nagy munkálatokra már nincs idő, ezért

¹⁰ Ne a gyerekek előtt.

¹¹ Gerevich József, orvos, pszichiáter (1948?) és László (1947?).

¹² Szilágyi János György (1918–2016) ókortörténész. A Szépművészeti Múzeumban dolgoztak együtt. Ld. az *Enigma* Szilágyi János Györggyel foglalkozó számaint.

elég lenne csak felállványozni a tornyokat, és ha a nagy hatalmú úr kérdezősködne, azt kell mondani, hogy a lebontás már folyamatban van, hiszen látni az állványokat. Lezajlott a látogatás, és utána kérdezték, hogy most mi legyen. Apám válasza az volt, hogy érdemes lenne felhasználni az állványokat, restauráljuk hát a templomokat!¹³

Apám természetében keveredhetett nagyapám vidámsága, viccelődése és nagyanyám melankóliára való hajlama. Hol az egyik, hol a másik oldal volt az erősebb, a körülményektől függően. Anyám barátnője mesélte, mennyire szórakoztató tudott apám lenni társaságban, és én is emlékszem nagy, vasárnap reggeli bolondozásokra vagy kirándulások vadulásaira. Anyám azt mondta néhányszor, apámmal nem könnyű az élet, de fontos dolgokban lehet rá számítani, éppen az erős élni akarása miatt. Azonban a munkájával járó feszültségek felerősítették gyomrának érzékenységét, savtúltengést okozva, gyomorfekélyről is beszéltek meg epebántalmakról, amit ő részben családja befolyásolására is felhasznált. Régi barátok szűk csapata most is körülvette és támogatta, Bertalan Vilmos, Patek Erzsébet, Kornél bácsi,¹⁴ akik gyakran hazakísérték őt a munkából, sokszor még az utcán, a ház előtt is hosszan beszélgettek. Aztán Katona Ágnes és Jenő, majd Radocsay Dénesék, Garas Klára.¹⁵ Emlékszem, hogy még az ötvenes években néha este összegyűlt nálunk a társaság, jó vacsorára, pezsgőzésre, a régi időket felidézve próbáltak meg elfelejtkezni a valóságról. Mivel én éberem aludtam, fel-felriadtam, ha valaki bekukucskált a gyerekszobába megnézni, felébresztették-e a gyerekeket. Hallottam az olykor fergetegessé váló vidámságukat, és egyszer nagy megrökönyödésemre egyikük pezsgőt ivott az egyik hölgy cipőjéből. Aztán később filmekben láttam hasonlót. A nagyobb baráti körbe tartoztak Gerő László és felesége, Babsi néni, Entz Gézáék, Vayerék, a feleség, Ágnes (Morzsi néni)¹⁶ lett a bérmakeresztanyám a római katolikusoknál, mert akkoriban én is „áttértem” hozzájuk, ha nem is hivatalosan. Különbösen is a pálosok kereszteltek meg gyorsan születésem után egy nappal a közeli sziklatemplomban, az ostrom utolsó napjai alatt, attól félve, hogy nem éljük túl az ostromot.

A bátor, ügyes apám energiáit felőrölte a túlélési harc, gyomorproblémái mellett tériszonya lett, néha nevetséges formában jelentkezett és egyre romlott. Nekem is van, és tudom, mikor romlik. Nem mert sziklára mászni többet, gangos házakba menni, egyre kevesebbet mozgott, bár az ásatások adtak neki mozgásteret. Majd csak 1959 után kezd nyaranta rendszeresen fát vágni Dobogókőn. Ezt a munkát sportnak fogta fel, és ezzel ellensúlyozta másik kedvtelését, amikor a nyugágyban feküdt a telek erdei tisztásán, valami szakkönyvvel vagy regénnyel a kezében, olvasgatva, el-

¹³ Ez egy vándoranekdota, ld. a tényleges történetet: Proisinger Livia: A Batthyány téri barokk műemlékegyüttes tervezett lebontása és sikeres megmenekülése. *Urbs*, 6. 2011. 235-259.

¹⁴ Bertalan Vilmos (1911-1985) régész; Patek Erzsébet (1918-1995) régész; Seitl Kornél (1910-1967) térképész.

¹⁵ Katonáné Czobor Ágnes (1914-1987) művészettörténész; Radocsay Dénes (1918-1974) művészettörténész; Garas Klára (1919-2017) művészettörténész.

¹⁶ Gerő László (1909-1995) építész; Entz Géza (1913-1993) művészettörténész; Vayer Lajos (1913-2001) és felesége Zibolen Ágnes (1919-1999) művészettörténészek.

elbóbiskolva, a fákat nézve. Így várta a délutáni vagy az esti sétát. Az ötvenes évek végén a sok kinti feszültség mellett lassan kialakult egy családon belüli is, amely anyámat nagyon megviselte: az időnkénti titkárnövesztély. Erről persze én akkor nem tudtam, csak egy kicsit csodálkoztam, miért is kell néha apámmal mennem az ásatási körútjaira. Kicsit untam a sok felnőttet, a sokszor nagyon is szakmai beszélgetéseket, a hosszú autózásokat. Viszont érdekes helyeken jártunk, természetesen gyakran a közeli Pilisszentkereszten, ahol sokszor elhangzott Villard de Honnecourt¹⁷ neve, azt később a francia úton is hallottam. Majd felkerestük Genthonék¹⁸ nyaralóját meg a pilismaróti ásatás sírjait, azokra aztán nagyon odafigyeltem, innen egyszer késő este érkeztünk meg a dömösi prépostság romjaihoz, ami teljesen lenyűgözött, ott csapott meg először a szent hely és az erdő misztikuma. És rengeteg románkori és gótikus faragott követ láttam, néha úgy tűnik, hogy Magyarországon és majd aztán Franciaországban az összes létezőt, teljesen beléjük szerettem, később a természetes kövekbe is, igazi kőbolond lettem. Mindegyik díszített kőhöz csatolt apám magyarázatot. Lendületesen tudott magyarázni, rá-rábillantott a nagy összefüggésekre, gesztikulált és ide-oda ugrált. A kis hallgatóság felelt meg neki a legjobban. Azt hiszem, a nagyobb közönség zavarta, velük már nem találta meg a kapcsolatot. De igényelte a hallgatóságot. Amikor kérdeztem anyámat, mit segítsen a konyhában, a válasz mindig az volt, beszéljess apáddal, vidd sétálni. Sétáltunk, beszélgettünk, vagyis hát főként ő beszélt, a család múltjáról, történelemről, földrajzról, de soha se pillanatnyi problémákról. Még kis tizenéves koromban el-elvitt néha a Ladányi rokonokhoz, de ők lassan eltűntek, összeroppantak a súlyok alatt, apámnak meg elég volt akkoriban a maga súlya. Apám és anyám kapcsolata a hatvanas évek vége felé megint megingott egy kicsit, bár már nem nagyon figyeltem rájuk, de rákényszerültem, amikor apám egy hónapos ösztöndíjjal Rómába készült utazni 1968-ban, és anyám hosszas könyörgésére belementem, hogy vele utazzam. Akkoriban már véget ért intenzív lázadásom időszaka, könnyebb volt így kerülni a konfrontálódást, de különben a sűrű program és a júliusi hőség nem is adott rá lehetőséget. Apám úgy nagyjából kijelölte a napi útvonalat, aztán én fogtam a régi útikönyvet és előre pontosan megnéztem a legfontosabb helyeket, épületeket és történetüket, és mire másnap rájuk került a sor, már jöhettek apám lelkes elemzései. Végül már az útvonalat is én határoztam meg, hosszan tanulmányozva a térképek rejtelmét. De az utolsó múzeumnál megálltam és csak a parkba voltam hajlandó bemenni. Apám szó nélkül csatlakozott hozzám. Az út vége felé néhány napot töltöttünk Firenzében, Sienában és Ravennában. Az ezalatt a hónap alatt látottak, hallottak mélyen megmaradtak bennem, és újból feltámadt bennem a vágy, hogy mégiscsak tanuljak művészettörténetet. Már apám ellenkezése is csökkenőfélben volt.

A szűkebb család adta apámnak az erőt a továbbéléshez, ha ezzel talán nem is volt mindig tisztában. A közös nyaralások, kirándulások, a vasárnapi ebédek, a közös

---

¹⁷ Villard de Honnecourt, 12. századi építész. Magyarországi személyes jelenlétét az újabb kutatások kétségbe vonták.

¹⁸ Genthon István (1903–1969) művészettörténész.

vacsorák, az esti vagy vasárnapi séták. A közös hétfő esti kabaréműsor hallgatások majd közös mozizások. Sokat járt moziba együtt a család a hatvanas években, láttuk együtt a legtöbb említésre érdemes filmet, főként olaszokat, Felliniket, de Hitchcockokat is, anyám persze azokat nem jött megnézni, nem bírta a túl izgalmas történeteket. Aztán beszélgettünk róluk. Színházba, hangversenyre akkoriban nem járt a család rajtam kívül, de aztán a hetvenes években apáméknak bérletük lett a Katona József színházba. A számomra utolsó emlékezetes utazásunk 1974 nyarán volt, amikor a családdal, József öcsém kivételével, hat hét alatt bejártuk Franciaországot, Észak-Olaszországot és Ausztria középső részét apám ösztöndíja segítségével. László öcsém vezette a világoskék Zsigulinkat, és felkerestük apám programjában szereplő 80-90 város és falu középkori templomait és múzeumait, természetesen Párizsban, Milánóban és Velencében bővült a repertoár. Ezt a hat hetet is szakmai választások irányították, olyan kis falvakban is jártunk, melyeknek se előtte, se utána nem hallottam a nevét. A strasbourg-i indulás után Colmar, Dijon és Cluny, majd például Autun, Avallon, Vézelay és a többiek Párizs előtt, és így tovább, aztán egy ideig a Loire mentén le Toulouse-on át Carcassonne-ig és onnét vissza kelet felé Avignonon át. Hosszú esszét írhatnék az út kínálta látványokról. Most anyámnál és öcsémnél volt a térkép és az irányítás. Az útiterv minden pontját be kellett tartani, ki kellett pipálni, az esti sétákon kívül semmi más lazítás, majd a negyedik hét után kikönyörögtem egy rendes ebédet egy tengerparti strand vendéglőjében, a siker nyitja apám támogató szavazata volt.

Hasonlítottam apámhoz, ahogy azt sokszor mondták nekem gyerekkoromban, aztán néha később is. Egyszer a Nemzeti Galériában, amikor ott dolgoztam, Supka Manna, Manna néni¹⁹ állított meg egy felkiáltással: hogy hasonlítasz az apádra! Meglátva elsápadó arcomat, hozzátette, de te azért szebb vagy... nem nagyon hittem neki. Belső tulajdonságaim egy része is örökség, de talán még több vonásom emlékeztetne rá, ha fiúnak születtem volna, lányként megtanultam jobban figyelembe venni környezetemet, és hát anyámtól is örököltem, példának okáért hallgatagságot és félnékeséget, mely tulajdonságoktól nehezen tudtam később megszabadulni. Tizenéves lázadó koromban lassan szembefordultam apámmal, ő is ingerlékenyebb lett, könnyen kiosztott mindenkit, anyámat is, aki csöndben tűrte, a veszekedést vulgáris dolognak tartotta, ártalmasnak a gyerekek számára, valójában nem viselte el a konfliktusokat, és nem tudta védeni magát. Így aztán én kényszerültem arra, hogy válaszoljak apámnak, sokszor anyám védelmezőjének mezében büszkélkedtem. Apám egyre patriarchálisabb lett, egyre konzervatívabb, úgy látszik, a család feje szerepére volt szüksége. Életkorával járt-e ez együtt, vagy szüksége volt netán e védő keretekre? Szembefordulásom egyik okának azt az akkori érzésemet látom, hogy az ő és a nagyszülők nemzedékét tartottam akkor vétkesnek a 20. század ismert alakulásában azzal, hogy elvesztették az Istent. Nem jöttem rá akkor, hogy bizony ez sokkal hosszabb és törvényszerű folyamat volt. Lázadozásom egyik eszköze így a vallás lett, egy kicsiny közösséghez tartoztam gimnazista koromban, akikkel titokban találkoztunk és akkor tiltott, transzcendentális dolgokról beszélgettünk, egy ellenőrzés

---

¹⁹ Bényiné Supka Manna (1914–2005) művészettörténész.

„megrenekült”. Körösök minden romba dől, de én hamarosan két munkásal elkezdtem kibontani a budai Vár házából a középkori maradványokat. Végül Városliget környékén dolgoztam, hiszen a leomlott falak mutatták mi a régi, mit építettek később. 1945 és 1947 között vagy hatvan középkori házat bontottunk ki ilyen „mozog uram, ha szolgád nincsen” módszerrel. 1945 augusztusában különben polgármesteri határozat született, mely elrendelte, hogy a volt budai városháza Szentháromság utcai épületét helyre kell állítani, s ez a Székesfővárosi Középkori Múzeum (később: Múvelődéstörténeti, majd Vármúzeum) elhelyezését szolgálja. Ugyanakkor megbízást kaptam az intézmény irányítására. Nagyrányú városkutatást folytattunk ezekben az években. E munka összefoglalásaképpen írtam meg az ún. Középkori házak. Budán című tanulmányt. Ennek elfogadása után lettem egyetemi magántanár.

6. **Úgy tudom, már 1946-ban megindultak, s kivált 1948-tól folytak erdélyesen a budavári ásatások. Noha nagy, beszeferáló monográfiát is közzétett értelem, a tásasabb közvélemény keveset tud a események és, H. zikalag is sok megröbáltatásal járó, hatalmas munkáról...**

— 1946-tól 1963-ig tartott ez a feltáró munka. Nagy Lajos elhunytá után, 1948 novemberétől lettem a fővárosi múzeumok központi igazgatója, s akkortól a középkori kutatásokat is én irányítottam. Idővel már vagy száz emberrel dolgoztunk, s a Fővárosi Tanács javaslatára a Terhivataltól megkaptuk az ehhez szükséges pénzt is. Igen összetett kutatómunkát folytattunk: természetesen nem előpöbítettük meg a feltárással, írott és íratlan forrásoknak sokaságát használtuk munkánkhoz. Az ásatások során nemcsak tizenegyedik-tizenötödik századi rétegeket találtunk, hanem tizenharmadik, sőt, tizenkettedik századunkat is. Hosszú, sokrétű történet ez, e hasálokban nem térhetünk ki a részletekre. A lényeg: egyértelművé vált, hogy a középkori vár hatalmas, régépből építészeti maradványokra épült. A tizenkilencedik századi közélet fogás szerint Zsigmond építette a királyi várat. Mi viszont olyan rétegeket találtunk, amelyek a tizenötödik századi vár alatt helyezkedtek el, s egészen más építészeti, kőfaragó technikai készültek. Megállapíthatunk azt is, hogy olyan kora, talán tizenharmadik századi oszlopok, pillérek azok, amelyek gigantikus építményt tartották valamikor. Végülirtam Eurógiát, s több helyütt a miénkhez igen hasonló pillérekre találtam. Perem-Bizánc-

ban például ezek már a hatodik században megjelentek, Franciaországban a tizenkettedik század elejéig építettek ilyeneket. Nagy vita keletkezett következtetéseimből, némely számomra fájdalmas tanulsággal. Elhangzottak olyan vélemények is, amelyek nem támaszkodtak megfelelő tudományos vizsgálatokra, komoly bizonyítékokra. Tudósított a nézeteltéréseiről a sajtó is. Nem mindig tárgyilagosan.

7. **1958-ban, tudomásom szerint professzor úr kezdeményezésére megalakult a Magyar Tudományos Akadémia régészeti kutatócsoportja, ez 1971-től az MTA Régészeti Intézeteként működik. Ön ennek létrejöttéig 1981-ig irányította az ott folyó kutatásokat. Milyen szándékkal s eredményekkel?**

— Molnár Eriknek is szíveské volt ez az intézet, én szintén szorgalmaztam az akadémiai régészeti kutatócsoport felföldítését. Erdélig csak középkori kutatással, csupán magyarországi témákkal foglalkoztunk volna, ám végül győzött a gyakorlatiasabb szemlélet: tásasabb kutatási arculatot kapott intézményünk, talán, mert — némi rosszmájúsággal — föltaláltam római vagy más „külföldi” témával könnyebben ki lehetett jutni Olaszországba, vagy akár Amerikába, a világ kongresszusaira. Én viszont úgy gondoltam: nekünk elsősorban azazt kell foglalkozunk, amivel más nem foglalkozhat: a hazai feltárásokkal. S itt is bőségesen lehet kutatni: elől. A rendszeres hazai ásatások egyébként századunk elején indultak meg, s már a múlt században születtek tudományos értékű művek. (Az első régészeti leletismertetést Jenkovich Miklós adta közre, 1834-ben; Römer Fülöp 1866-ban jelentte meg Műregészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra című könyvét; 1968-ban indult a Magyar Régészeti és Múvészettörténeti Társaság folyóirata, az Archaológiai Értesítő; Pulszky Ferenc 1897–98-ban jelentette meg Magyarország archeológiáját, két kötetben); a régészeti oktatásnak, a feltárásnak, földgöszárnak, a tudományos munkának számos műhelye volt 1945-ig, azután pedig országos intézmények fogták össze az egyetemen és a múzeumokban folyó kutatást.)

A tudományos munkának intézményünk létrejöttéig nem volt önálló műhelye. A Régészeti Intézet végül az ismert közgyűteményi tagoldás szerint működött: ókori, római kori, népvándorlási és középkori osztályal. Egyébként még 1968-ban is csupán kilenc kutató dolgozott nálunk. S egy további adat: az első esztendőben mindössze tizenhat ezer forint

Fotó: Vohl Ottó

jutott ásatásra. Jó néhány esztendőre volt szükség az intézmény „nagykorúsításához”, habár kezdetül fogva kitűnő szakemberekkel dolgoztunk, s maradóan ásatási és elméleti eredményekre jutottunk.

8. **A régészet, gondolom, nem állhat meg a maga lábán a társadalomnak s a természettudományok kiegészítő, kiegészítő kutatással nélkül. Mőd nyílt-e arra, hogy elfajla „ársulás”, tudományközi foglalkodás érvényesülésén?**

— Kezdetül arra törekedtünk, hogy megtartsuk az ilyen kutatás feltételeit. Megszerveztük a műszaki és a fotóesportot, létrehoztuk a restauráló műhelyt, adattár létesítettünk. Szándékunk szerint nemcsak régészeket, hanem más természettudományok szakképzésű munkatársakat — például paleontológust, zoológust, kémikusot stb. is alkalmaznunk kellett volna. Nélkülözhetetlenül fontos lett volna kémiai laboratóriumot felállítanunk. Erre eleinte nem nyílt alkalom, ám már a hatvanas évek közepétől elkezdhetük a különböző társintézmények közreműködésével — a természettudományok vizsgálatok. (Ma már az intézet huszonhárom főállású kutatója közül, tudomásom szerint, három természettudós: kettő archeológus, egy antropológus; de rendszeresen dolgozik az intézetben mineralógus, geohidromorfológus és botanikus is, s számos természettudományos intézet működik közre a különböző munkálatokban.) Elégedett ugyan nem lehetnem eredményekkel, a komplex szemlélet s a tudományközi gondolkodás magvát azonban talán sikerült annak idején elhintenünk. A nyolcvanas évek fordulóján mindenesetre már e jeyben dolgoztunk Magyarország régészeti topográfiáján, a magyarországi és az egyetemes régészet különböző területein. Akkoriban így jelöltük meg munkánk jellegét: ember- s gazdaságközpontú kutatásokat vég-

zőnk. Társadalom- és gazdaságtörténeli rekonstrukcióit végzőtunk tehát.

9. **A társadalomtudományok művelése — gondolom, még a sok tárgyi bizonyítékkal dolgozó régészeknek is — gyakorlatilag a komoly munkásságuk jórését találgatásokra, következtésekre épít, kutatásai közfelfedések kevés a cáfolhatatlan bizonyosság. Hogyan vélekedik erről?**

— A bizonyító eljárás szükségességét nem lehet elvitálni, kiválti manapság, amikor sokan hallgatnak arra, hogy erről újra megelégedezzenek. A klasszikusan képzett hernán tudósok — különösen a történészek — olykor még vállalkoznak a komoly bizonyításra, de mind ritkábban tapasztalom az elfújta gondolkodást, módszerességet. Pedig a társadalomtudományok má mászer tana sem nélkülözheti a komoly, pontos levezetéseket. Meggyőződésem: a legelvonatb társadalomtudományi létekezéshez is csupán egyrati bizonyítási eljárással lehet eljutni. Ami bizonyíthatatlan, vagy bizonyítatlan bizonyítható: az kétséges, sőt, valószínűleg nem igaz. Érvénytelen. A mi tudományágunk feltárásokon, leleteken alapozk. szigorú logikájával, összetett vizsgálattal, eljuthatunk a múlt cáfolhatatlan, vagy legalábbis nagyon valószínűsíthető „visztaállítására”. A tárgyias szakmákban is előbb-utóbb lelepleződnek megsemmisítésk.

10. **És esetleg szakaszban halmozva olvasható megkérdezésben tobzódd, gazdasági, erkölcsi és megannyi más gondolat küszködő világunkban mi haszna, értelme annak, ha — mondjuk valahol kétférel erődítményre lelek, vagy — tegyük fel — módosítják a korábbi budavári történeli kronológiát?**

— Kérvetlen haszna nincs a mi munkánknak, egy-egy régészeti lelettel, felismeréssel nem lehet apró- vagy nagy pénzre váltani. A human műveltség háttérbe szorítása azonban mérhetően nagy károkat okozhat. S nemcsak a lelki elszárgnyás, elszűkülés, beszűkítés révén. Még a real tudás — a kémia, a csillagszázak, a fizika, a biológia, a matematika stb. — is csupán a human tudomány segítségével, az általa teremtett erkölcsi szemlélet „jövedelméből” lehet a miénk, válhat csakugyan verünké. A human műveltség ad lehetőséget arra, hogy igazán szélt régészeti zafia, a filozófia, az irodalom, a történelem, a régészet tudomány; ember tudomány. Ezért is valamennyi, noha mindig vonzódtam a természettudomány adatait, képleteit, törvényszerűségeit ismerő emberekhez, tudósok: ők sem nélkülözhetik a mi tudásunkat, következtéseinket, bizonyításainkat. Ez ember- s gazdaságközpontú tudomány.

Nádor Tamás

4. Gerevich László 1987-ben. Repr. Magyar Ifjúság, 1987. 3. 431.

alatt álló, nyitott szellemű, karizmatikus pap vezetésével. „Avantgárd”, elit csoportnak láttam magunkat. Reménykedtem abban is, hogy olyan útmutatást kaphatok a gyakorlati élethez, amit nem kaptam az előző nemzedékektől, sem privát, sem nyilvános szférában. Apám halálra izgulta értem magát, és mintha egy kicsit irigykedett volna rám a hitem, a kalandvágyam miatt. Azt hiszem, hogy az „emigrálásom” is e lázadás késői formája. Úgy hallottam, Vayerné Morzsi néni mesélte kollégáinak, jó, hogy kikerültem a család szorításából. De ahogy a mondás tartja, szembekerülsz azzal, ami elől futsz.

Anyám súlyos betegségét követő korai halála 1988-ban egy hosszú szimbiózist szakított meg, apámat depresszióba lökte, egyedüllétre ítélte és egy lassú leépülést gyorsított fel nála. (4. kép) Néha azt hiszem, hogy az öregkori leépülés csak védekezés, hogy ne kelljen a valósággal szembenézni, de a depresszió jelzi, hogy azért valamilyen szinten tudjuk, hogy mi történt, mi történik. Apám nem akart a halálra gondolni, anyám temetése napján nagy botrányt csapott a rosszul sikerült ebéd miatt, hogy elterelje a figyelmét az eseményről. Emlékszem, hogy Ali bácsi temetésére el se ment, valami betegséget talált ki magának, csak ne kelljen belegondolnia abba, hogy az élet véges. Így az energikus élniakarása megmaradt, de irreálissá vált, a tények elhomályosodtak, a körülmények nehezen felismerhetővé váltak. Anyám hiányára panaszkodott állandóan, de elszántan keresett új társaságot magának. Végül is senki nem felelt meg azoknak a követelményeknek, amelyeket a partnerrel szemben támasztott. Egy kicsit mindenkit ellenségnek látott, minket, gyerekeit is. Egyedül nagy könyvtára, az ismerős könyvek adtak biztonságot neki, az utolsó pillanatig vásárolt könyveket, mintha azok megvédték volna őt a közelgő ismeretlentől. A falakra már korábban régi fényképeket tett ki édesanyjáról. Se apámmal, se anyámmal nem lehetett a halálról, se az ahhoz kapcsolódó konkrét tennivalókról beszélni, mintha becsukták volna a szemüket, hogy ne lássanak, mert akkor talán elkerüli őket a közelítő.

De tudjuk a történet végét.

BARTÓK, DÉSI-HUBER, ABA-NOVÁK ÉS SCHÖPFLIN LEVELEI GEREVICH TIBORNAK¹

Dési-Huber István - Gerevich Tibornak²

Méltóságos Uram!

Az, akihez alanti kéréssel fordultam, tudomásomra hozta, hogy kérdésemre Méltóságod adhat felvilágosítást.

Két éve élünk itt, magam és a barátom, mindketten magyar fiatal művészek, akik rézkarccal is foglalkozunk, s régen keressük az alkalmat, hogy végre munkáink egy részével megjelenhessünk a nyilvánosság előtt, kérve a kritikát. Kapóra jött most az újságokban olvasott hír, amelyből megtudtuk, hogy Firenzében, a fenti társaság nemzetközi rézkarckiállítását rendez.

Nagy hála kötelezne Méltóságod rövid közlésével, hogy módunkban állna-e itt, hazánktól távol is részt venni a kiállításon, s mik lennének annak módjai, hova kellene benyújtanunk a munkánkat. Talán még fél évet szeretnénk Olaszországban tölteni, hogy ezt az időt a művészetünk érdekében jól kihasználhassuk, s még

¹ Gerevich László hagyatékából, illetve budapesti magántulajdonból (Dési-Huber) közreadja Bardoly István, Markója Csilla (MTA BTK MI). © Gerevich László örökösei

² Írógéppel írt levél másolata. Címzés: Méltóságos Gerevich Tibor Tanár Úrnak, az Istituto Storico Ungherese Igazgatója - Róma - Viale del Policlinico 139. - Magántulajdon. - Dési Huber István (1895-1944) és felesége (1897-1987) 1924-ben részben a gazdasági válság elől, de elsősorban tanulni Milánóba költözött sógorával és barátjával Sugár Andor (1903-1944) festővel, ahol mindketten egy ezüstműves műhelyben helyezkedtek el. A levél akkor íródott, amikor tudomásukra jutott, hogy Torinóban megrendezik a Quadriennale kiállítást és Firenzében nemzetközi rézkarckiállítás lesz. A magyar anyag zsűrizését a Collegium Hungaricum végezte. Választ Dési Huber nem kapott, de ennek ellenére mindkét helyre beküldte rézkarcait, s azokat - kettőt Torinóban, egyet Firenzében - ki is állították. Ld.: Dési Huber Istvánné: *Dési Huber István*. Budapest, 1964. 32-33.; Horváth György: *Dési Huber István*. Budapest, 1976. 46-48. - 1941-ben Detre Lorándnak írt levelében - beszámolva az Ernst Múzeumban Barcsay Jenővel, Domanovszky Endrével, Gadányi Jenővel és Ferenczy Bénivel rendezett kiállításáról - ismét felbukkan Gerevich Tibor: „A megnyitón ott volt mindenki, aki számít, sőt, már előbb is kint jártak, hümmögtek, igen-igen, hisz nem mondom, de hol a korszerűség!, a közérthetőség! és így tovább. Gerevich meg egyenesen kijelentette, ha ilyen a modern magyar művészet, úgy kétségbe kell essen hazája sorsán.” Tímár Árpád: Dési Huber István levelei Detre Lorándnak. *Művészet*, 26, 1985, 5. 6.

1. Gerevich Tibor, 30-as évek eleje.

Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

2. Gerevich Tibor Itáliában, 30-as évek.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei

láthassunk, s szeretttük volna magunkkal vinni egy már itt rendezett kiállítás hírére is.
Előre is sok köszönetet mondok Méltóságodnak, s vagyok mély tisztelettel

Milano, 1927. február 5.

Címem: Stefano Huber, Milano (139), Via Cesare Abba 57/a

*Bartók Béla - Gerevich Tibornak*³

Budapest, 1933. márc. 7., II. Csalán u. 27.

Méltóságos Uram!

Szíves elnézését kérem, hogy levelemmel zavarom. Arra szeretném kérni, méltóztassék unokaöcsémnek, Voit Pálnak segítségére lenni abban, hogy külföldi tanulmányi ösztöndíjat kaphasson. Természetesen csak akkor, ha teljesítményével ezt kiérdemli. Annyi bizonyos, hogy a fiú nagyon szegénysorsú és hogy ennek következtében nem állna módjában tanulmányait más módon kibővíteni.

Kiváló tisztelettel igaz híve

Bartók Béla

---

³ Kézirat. - Magántulajdon. - Voit Pál (1909-1988) művészettörténész, aki Bartók Béla édesanyja, Voit Paula révén állt rokonságban a zeneszerzővel. „A napsugaras gyermekkor Apám életében a keservebb iskolaévek követték. Nagyváradot a család kénytelen volt elhagyni, mert az édesapja, Voit Ottó állami hivatalnokként nem volt hajlandó fölesküdni az új impériumra. A vagonlakók sorsára jutott volna ő is, ha a népes rokonság nem fogadja be őket. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy megfelelő álláshoz is ilyen egyszerűen lehetett jutni. Amikor pedig ez már biztosítva volt, számolni kellett az állomáshelyek gyakori változásával. A sok-sok költözködés - nagyszüleim házasságuk alatt nyolc alkalommal hurcolkodtak az ország különböző helyeire - állandó iskolaváltoztatással járt.” - írta ifjúsága éveiről leánya, Voit Krisztina. (Édesapámról, Voit Pálról. *Magyar Műemlékvédelem*, 11. 2002. 106.). Tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetében végezte Gerevich Tibor irányításával, s 1934-ben doktorált. Voit Gerevich egyik legkedvesebb tanítványa volt, akit mindig támogatott, amíg tehetett. Nemcsak demonstrátornak vette maga mellé 1933-1936 között, de 1933-1935-ben a Római Magyar Történeti Intézetbe, 1936-1938-ban pedig 400 pengős belföldi kutatási ösztöndíjhoz segítette, mint az Országos Magyar Gyűjteményegyetem és az Ösztöndíjtanács tagja, illetve a római Collegium Hungaricum kurátora. Ő segítette álláshoz az Iparművészeti Múzeumban is 1936-ban, amelynek utóbb főigazgatója lett.

**3. Gerevich Tibor, 30-as évek eleje.
Gerevich László hagyatékából © Gerevich László örökösei**

*Aba-Novák Vilmos - Gerevich Tibornak*⁴

Excellenza!

Mellékelem a *Corvina* részére a kívánt rajzot. Mint méltóztatol látni, az nem egy grafikai fragment, hanem a helyszínen készült ötlet, mely tán inkább falra lenne felhasználható. Persze hová?

Köszönöm a megtiszteltetést, hogy a *Corvinában* megjelenhetek.

Megkülönböztetett hálás tisztelettel köszöntelek Excellenza!

V. Aba-Novák

Bpest 1938 nov. 28.

!! A rajzot fehér papírra kell dolgozni, ha fényképezik! mert a papír némileg áttetsző!

---

⁴ Kézirat. - Gerevich László hagyatéka. - Gerevich Tibor sokat tett és hatékonyan közreműködött a magyar-olasz kapcsolatok elmélyítésében felhasználva még egyetemista korában kialakított jó személyes kapcsolatait az olasz kulturális és politikai élet prominens személyeivel. A kapcsolatteremtés egyik eszköze volt az 1920-ban alapított Korvin Mátyás Magyar-Olasz Egyesület és 1921-1944 között kiadott olasz nyelvű folyóirata: *Corvina, Rivista di Scienze, Lettere, ed Arti della Società ungherese-italiana Mattia Corvino*. A névleges főszerkesztő a társaság s egyben a Magyar Tudományos Akadémia elnöke Berzeviczy Albert volt, a tényleges szerkesztői munkát azonban Gerevich Tibor és Zambra Alajos végezte. A kor egyik reprezentatív művészeinek, Aba-Novák Vilmosnak (1894-1941) levelében említett rajza azonban nem került közlésre a *Corvina* lapjain.

Schöpflin Aladár – Gerevich Tibornak, Budapest, 1940. október 9.⁵

Kedves jó Tiborkám,

nagy örömmel közlöm veled, hogy az az ügy, amelyben hétfőn nálad jártam, tárgyalanná vált: a fiam tegnap váratlanul, meglepetésképpen leszerelt, s estére már haza is érkezett. Azt az iratot, amelyet aláírtál, most már természetesen nem fogom semmire felhasználni, de elteszem emlékül, mint baráti jóindulatodnak tanúbizonyságát. Magától értetődőnek tekintem, hogy jószágodért épp olyan hálás vagyok és maradok, mintha kénytelen lettem volna aláírásodat felhasználni.

Szeretettel ölel igaz barátod

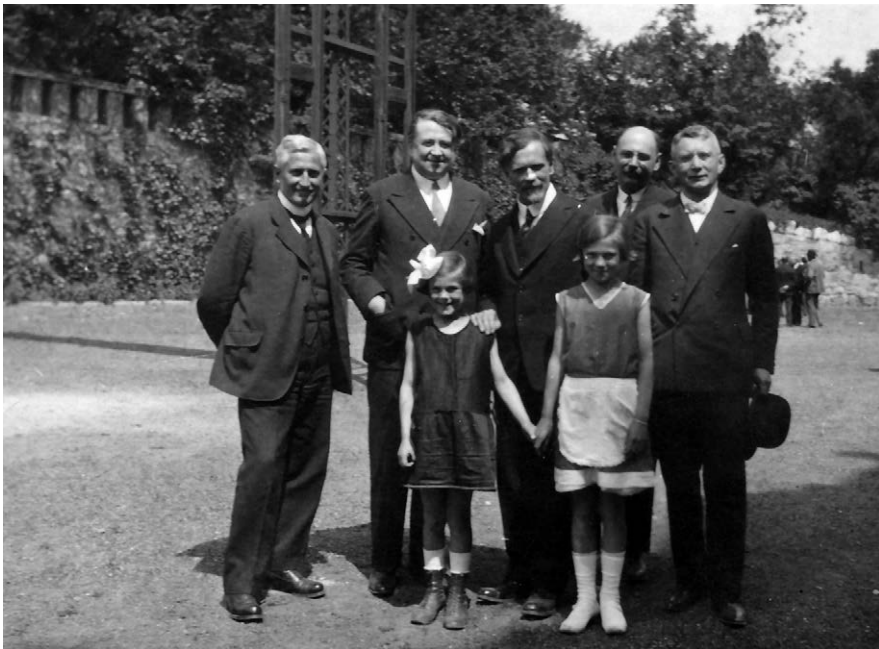
Schöpflin Aladár

---

⁵ Kézzelel írt levél. – Magántulajdon – Schöpflin Aladár (1872–1950) író, kritikus fiát Schöpflin Gyula (1910–2004) író, Eötvös Collegistát, 1932. június 13-án a politikai rendőrség több társával egyetemben (pl. Fejtő Ferenc, Mód Péter, Rajk László – egy agent provocateur jelentései nyomán – letartóztatta s négy hónap vizsgálati fogság után a Szemák-tanács ugyanennyi idejű elzárásra ítélte, az ügybe nemcsak kollégistákat keverték bele, így lett sokadrangú vádlott pl. Szántó Piroska festő is. Ld. részletesen: Tombor András: Az 1932-es kommunista szervezkedés a Collegiumban. *Szabadon szolgál a szellem*. Szerk. Kósa László. Budapest, 1995. 127–137. Schöpflin szülei természetesen minden szálát megmozgattak fiuk érdekében, aki ettől az időtől „rovott múltúnak” számított és többet nem került ki a politikai rendőrség látóköréből. Ld.: Schöpflin Gyula: *Szélkiáltó. Emlékezések*. Párizs, 1983. 22–29., 39. „1940 nyarán, Erdély visszacsatolása idején, újra behívták katonának, nem az ezredemhez, csak egy tartalékszázadhoz, Alsódabasra. Ez volt a kezdete a munkaszolgálatos osztagok megszervezésének; eleinte irodai munkát végeztem, míg egy szép nap utasítás nem jött: jelentkezzem a különleges századba – magyarán büntetőszázad volt ez, s a kezdeti zűrzavarra jellemző, hogy voltak benne kommunisták és cigányok, nyilasok és betörők, zsidók és svábok.” Schöpflin 1983. i. m. 40–41. Ebben a helyzetben fordult aggódo édesapja többek között Gerevich Tiborhoz segítségét kérve fia leszereléséhez. Hogy Schöpflin és Gerevich honnan és mikortól ismerte egymást, erről nem tudunk közelebbit, de a Central Kávéház baráti köreitől a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőségéig, illetve a Franklin Társulatig, ahol Gerevich igazgatósági tag volt, széles a választék. Azonban az, hogy politikailag kompromittált fia érdekében megkérhette Gerevichet (is) a közbelépésre, bensőségesebb kapcsolatra enged következtetni. „Aztán egy októberi nap, mintegy varázsütésre, legtöbbünket leszerelték. A szerencsétlen zsidófiúkat hozzácsapták egy közönséges munkaszolgálatos századhoz; bennünket, nem-zsidókat, szélnek eresztettek.” Schöpflin 1983. i. m. 41.

4. Gerevich Tibor Rómában Serédi Jusztinián hercegprímással,
1930-as évek második fele. Gerevich László hagyatékából
© Gerevich László örökösei

5. Gerevich Tibor Kodály Zoltánnal és Szekfű Gyulával
a 30-as években. Gerevich László hagyatékából
© Gerevich László örökösei

6. Gerevich Tibor a Palazzo Falconieri teraszán római ösztöndíjasokkal
(balra a második Jeges Ernő), 30-as évek.

Gerevich László hagyatékából

© Gerevich László örökösei

7. Gerevich Tibor előad, 1940-es évek.

Gerevich László hagyatékából

© Gerevich László örökösei

GEREVICH TIBOR, HEKLER ANTAL ÉS A NYÍRBÁTORI STALLUM¹

A Báthoriak nyírbátori templomaiból származó, 1511-ben készült stallumokat a református egyházzal folytatott sokévi tárgyalás után – a templom helyreállításának állami támogatása fejében – 1933-ban szerezte meg a Magyar Nemzeti Múzeum, ahol restaurálásuk szinte azonnal megkezdődött: „A Nemzeti Múzeum asztalosműhelyében gondos, hozzáértő kezek itatják, gondozzák, tisztítják a szüette, porladó fatáblákat, szegélyeket és oldalfalakat. Hamarosan kiállításra kerül a Nemzeti Múzeumnak ez az értékes szerzeménye is.”² A restaurált emlék bemutatására az átrendezett történeti kiállítás keretében került sor 1937 májusában, s az új kiállítás építése természetesen javában folyt még áprilisban is, amikor a műtárgy legjobb ismerője, első monográfusa,³ 1933 óta a múzeum munkatársa s nem mellékesen Hekler Antal tanítványa, Oberschall Magda (1904–1985) nyilatkozott az új kiállításról.⁴ Természetesen a múzeum főigazgatójának jogában áll megtagadni egy rendezés alatt álló kiállítás megtekintését, de erre írott szabályok nincsenek. Az előadói ív bejegyzése szerint 1936. szeptember 16-án a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kar dékányi hivatala 573 szám 1935/1936. sz. alatt dr. Gerevich Tibor ny. rendes tanárnak előadói jelentésre kiadta az ügydarabot. Gerevich – aki ugyan mindig részrehajló volt a Nemzeti Múzeumot illetően, hiszen ott töltötte ifjúsága legszebb éveit – bölcsen nem vállalta fel az igazságosztó szerepét, hanem elsüllyesztette az aktát egyszer s mindenkorra, Hekler könyve pedig hamarosan megjelent Berlinben⁵, s Lyka Károlytól Csabai Istvánig, Mihályi Ernőtől Domanovszky Sándorig a kiemelkedő műnek járó elismeréssel öveztek.

*A Budapesti kir. m. Pázmány Péter tudományegyetem
Művészettörténeti és Class. Arch. Intézete
Hekler-tanszék*

Tekintetes Egyetemi Tanács, tavaszi berlini egyetemi vendégelőadásaim kapcsán a legtekintélyesebb kiadók egyike (Gebrüder Mann) felkért egy német nyelvű magyar

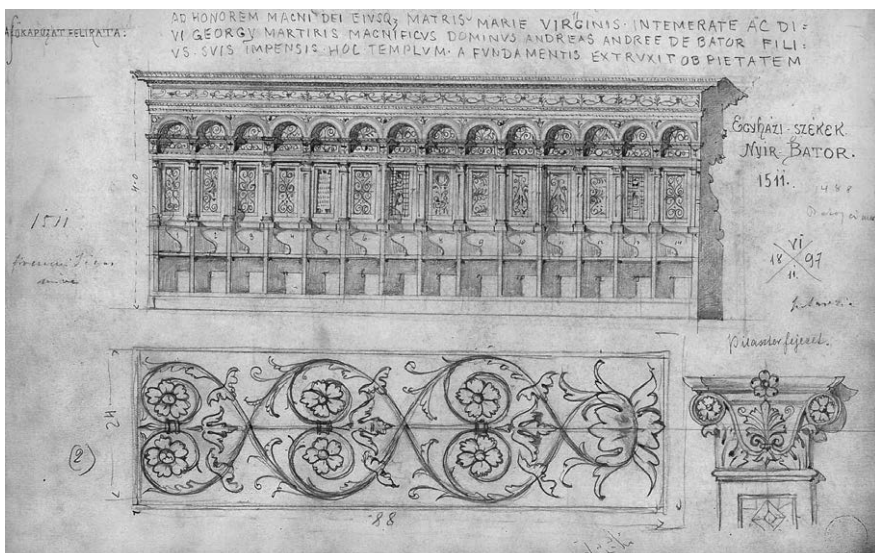
¹ Közreadja Gerevich László hagyatékából Bardoly István, Markója Csilla (MTA BTK MI). © Gerevich László örökösei. Mikó Árpád: A nyírbátori stallum (1511). *Művészettörténeti Értesítő*, 64, 2015, 2. 269–295.

² *Pesti Hírlap*, 1933. június 22. 6.

³ *A nyírbátori stallumok*. Budapest, 1937.

⁴ Ld.: Májusban nyílik meg a teljesen átrendezett Nemzeti Múzeum. *Pesti Napló*, 1937. április 11. 33.

⁵ Anton Hekler: *Ungarische Kunstgeschichte*. Berlin, Gebr. Mann, 1937.

1. Myskovszky Viktor: Nyírbátor, református templom, stallum (1511).
Papír, ceruza, 1897. Múemléki Gyűjtemények, Tervtár, ltsz.: K-24, no. 20–26.

művészettörténet megírására. A kötet, mely régi tartozása a magyar művészettörténeti kutatásnak s melyre művészetünk európai helyzetének tisztázása szempontjából fontos hivatás vár, a jövő tavasz folyamán fog megjelenni.

Méltán elvárhattam volna, hogy ennek a nemzeti szempontból is fontos és felelősségteljes feladatnak a teljesítésében anyaggyűjtés- és feldolgozás terén az összes illetékes tényezőök a legmesszebbmenőleg támogassanak. Sajnos azonban a Nemzeti Múzeum vezetősége részéről éppen az ellenkezőt tapasztaltam. Zichy István gróf magántanár, főigazgató úr a pompás, európai nyilvánosság elé kívánczó nyírbátori stallumok megtekintésére vonatkozólag előszóval és írásban előterjesztett kérésemet diktátori önkénnyel megtagadta. Ezzel az eltúrással súlyos sérelem érte a tudomány érdekeit s a múzeumi kutatás szabadságának nemzetközi gyakorlattal szentesített elvét. Külföldi tanulmányutaim során hozzászóktam ahhoz, hogy a múzeumok vezetőségei nemcsak a rendezés alatt álló termeket, hanem még a legrejtettebb rak-tárakat is megnyissák előttem. Annál megdöbbenőbb és elszomorítóbb, hogy a nagy hagyományokkal rendelkező Nemzeti Múzeum jelenlegi vezetősége részéről mást kellett tapasztalnom.

Miután a Nemzeti Múzeum főigazgatója Zichy István gróf úr egyetemünk magántanára, akit ez a minősége a tudományos szempontok tiszteletben tartására kötelez, kötelességemnek tartottam, hogy állásfoglalását, mellyel a tudományos kutatás szabadságának elvét megsértette, a Tek. Tanács tudomására hozzam.

Mély tisztelettel

Budapest, 1936. aug. 15.

Hekler Antal ny. r. tanár

Zichy gróf úrral folytatott levélváltásunk két legfontosabb darabjának másolatát tájékoztatás végett mellékelem.

Másolat
Magyar Történeti Múzeum

Méltóságos Dr. Hekler Antal
egyet. ny. r. tanár úrnak
Budapest

Kedves Barátom!

Ma délelőtti találkozásunkkor folytatott megbeszélésünkre visszatérve van szerencsém tudomásodra hozni, hogy azt az elvet, hogy a Magyar Történeti Múzeum rendezés alatt álló osztályaiba való belépést csakis a Magyar Történeti Múzeum szakembereinek engedélyezem, Veled szemben is kénytelen leszek fenntartani.

Budapest, 1936. augusztus 2-án.

Kiváló tisztelettel

Gr. Zichy István s. k.
főigazgató

Másolat
A MT.I. : 99/1936

Kedves Barátom,

Csak ma vettem kézhez a nyírbátori stallum megtekintésére vonatkozó, elsőször előszóval, utóbb pedig hivatalos átiratban is előterjesztett kérésemre vonatkozó választ, mely szerint „azt az elvet, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum rendezés alatt álló osztályaiba való belépést csakis a Magyar Történeti Múzeum szakembereinek engedélyezem, Veled szemben is kénytelen leszek fenntartani.”

E pillanatban nem tehetek mást, mint hogy ezt a választ, mely engem egy nagy nemzeti célokat szolgáló külföldi tudományos megbízatás teljesítésében igyekszik gátolni, őszinte sajnálkozással és a legnagyobb megdöbbenéssel tudomásul veszem, ne méltóztassál azonban azt hinni, hogy az ügy ezzel el van intézve. Minthogy állásfoglalásod súlyosan sérti a tudomány s múzeumi kutatás szabadságának érdekeit és miután mint ezt más esetben is tapasztaltuk, a Múzeum hivatását s a főigazgató jogkörét – az általános európai gyakorlattól eltérőleg egészen tévesen értelmezed, – nem veheted rossz néven, ha direktori elparancsolásodba nem nyugszom belé, hanem állásfoglalásodat az összes illetékes tudományos és hivatalos fórumokkal

közölve az ügynek a legközelebbi szaktanácsai ülés napirendjére való tűzését is kérni fogom. Külföldi tanulmányaim során hozzászóltam ahhoz, hogy a múzeumok vezetőségei nemcsak a rendezés alatt álló termeket, hanem még a legrejtettebb raktárakat is megnyissák előttem. Annál elszomorítóbb és megdöbbentőbb, hogy az Intézet nagy tudományos hagyományai iránti hűségre kötelezett Nemzeti Múzeum jelenlegi vezetősége részéről mást kell tapasztalnom.

A személyes sérelem azonban, mely engem ért, egészen mellékes. Itt nagyfontosságú, a tudományos munka szabadságát érintő elvi kérdéstről van szó, melyek megnyugtató tisztázását professzori lelkiismeretem parancsát követve, követelnem kell.

Kiváló tisztelettel
Budapest, 1936. augusztus hó 6-án.

Hekler Antal s. k.

*Budapesti királyi magyar
Pázmány Péter tudományegyetem*

Kivonat

Az Egyetemi Tanács 1936. évi augusztus hó 31-én tartott XI. rendes ülésének jegyzőkönyvéből

9724/1935/1936.

Tárgy: *Dr. Hekler Antal ny. r. tanár beadványa a Magyar Nemzeti Múzeum rendezés alatt álló osztályaiba való belépés engedélyezése ügyében.*

Előadó: *Dr. vitéz Moór Gyula jog- és államtudománykar Dékán.*

Előadó bemutatja dr. Hekler Antal nyilvános rendes tanárnak az Egyetemi Tanácshoz intézett beadványát, melyben nevezett professzor panaszolja, hogy gróf Zichy István, a Nemzeti Múzeum főigazgatója, a nyírbátori stallumok megtekintésére irányuló kérelmét megtagadta. Hekler professzor szerint ezzel az eltiltással súlyos sérelem érte a tudomány érdekeit s a múzeumi kutatás szabadságának nemzetközi gyakorlattal szentesített elvét.

Mínthogy a Nemzeti Múzeum jelenlegi főigazgatója egyben Egyetemünk magántanára is, javasolja előadó, hogy az Egyetemi Tanács vegye tudomásul a Hekler professzor beadványában foglaltakat s az ügydarabot tudomásulvétel, valamint az esetleg szükségesnek látszó lépések megtételére vonatkozó javaslattétel végett adja ki a bölcsészettudományi Karnak.

Az Egyetemi Tanács az előadói javaslatot egyhangúlag elfogadja.

Láttam:

Pataky
rector

*Budapesti királyi magyar
Pázmány Péter tudományegyetem
9724/1935/1936.*

Dr. Hekler Antal nyilvános rendes tanár ./.. alatt mellékelt panaszíratot intézte Egyetemünk Tanácsához. Az Egyetemi Tanács folyó év augusztus hó 31-én tartott XI. rendes ülésében foglalkozott a szóban forgó panaszírral és a 2. ./.. alatti jegyzőkönyvi kivonat szerint tárgyalta és határozott.

A tanácshatározat végrehajtásában Hekler professzor említett beadványát tudomásvétel, valamint az esetleg szükségesnek látszó lépések megtételére vonatkozó javaslat végéig a tekintetes bölcsészettudományi Karnak megküldte.

Budapesten 1936. szeptember 7.

Pataky
Rector

A tekintetes bölcsészettudományi Karnak.

Zrinyifalvi Gábor

AZ UNIVERZUMUNK KELETKEZÉSÉT MEGELŐZŐ PILLANAT

AVAGY A SEMMI LÉTMÓDJAI

I.

1913-at írtunk, amikor is Kazimir Malevics „szuprematizmusként” meghirdetett, csak négyzetekre és körökre redukált művészeti koncepciójának megfelelően *Fekete négyzet fehér alapon* címen elkészítette azóta igencsak elhíresült festményét. Egy évvel álltunk az első világháború előtt, s ez a fekete négyzet sötét árnyékot vetett a jövőre. Lehet, hogy ezt az árnyékot csak mi látjuk bele e műbe annak tudatában, ami történt, de a történelmi gondolkodás is képes a maga szimbólumainak a megalkotására. Azt mindenesetre nehéz lenne megállapítani, hogy gondolt-e valóban Malevics konkrétan bármire is, amikor létrehozta ezt a művét, hiszen absztrakciója a megjelenítő művészet ellenében született meg.¹ Ha a fehér az a szín, amelyben minden más szín feloldódik (*Fehér négyzet fehér alapon*), akkor a malevicsi logika alapján a fekete nyilván azon fényhiány, amely ebből adódóan semmilyen színt nem tartalmaz és amivel megvalósult az abszolút redukció. A fekete ugyanis olyannyira elvonatkoztat a képek feltételét alkotó fény jelenlététől, hogy annak már nincs az alkotásban helye. Ezért e művének az elkészítésekor bármire gondolhatott, ami a világban szuprematista, azaz felsőbbrendű. A szupremácia eredeti jelentése ugyanis felsőség, főhatalom, fennhatóság, fölény, vezető szerep. Malevics szeretett volna megszabadulni minden korábbi „tárgyiasságot” eredményező ideológiai befolyástól, ezért – paradox módon – maga is előállt egy ilyen művészetre vonatkozó ideológiával. A szuprematista „izmus” azonban irányzatként folytathatatlanak bizonyult, nem volt hova fejlődnie, hiszen a végső fejlődési szintet maga Malevics érte el *Fekete négyzetével*. Innen már csak valami egészen más irányba lehet fordulni, azaz egyetlen lehetőségként ki kell hátrálni ebből a fajta végleges absztrakcióból. Ugyanez az ellentmondás fedezhető fel a többi XX. század elején felbukkant művészeti irányzatban is.

---

¹ Malevics így kommentálta művét: „Az, amit én kiállítottam, nem egy üres négyzet volt, hanem a tárgyiatlanság felfogása. A fehér alapon fekete négyszög a nem-objektív érzékenység első formája volt: négyszög = érzékenység, fehér alap = a 'Nulla', mindaz, ami túl van a szenzibilitáson. [...] Az emberek többsége mégis úgy ítélte meg a tárgyak hiányát, mint a művészet végét, és nem ismerte fel azt a nyilvánvaló tény, hogy az érzékenység lett formává.” (Rácz József: *A fekete négyzet története*. https://www.researchgate.net/publication/290168991_A_Fekete_negyzet_tortenetei)

(Malevics „filozófiájára” és a baktériumokkal kapcsolatos véleményére nem kívánunk reflektálni.)

A fekete színtelensége és üressége (óskáosz, héberül: *tehóm*) engem is megihletett.² Az általam előállított fekete négyzet azonban nem követi Malevicset. Ezt a címet viseli: *Az univerzumunk keletkezését megelőző pillanat*. A cím azt szeretné sugallni, hogy amit e képen látni lehet, az éppenséggel előtte van világunknak, illetve mindennek, ami létezik, létezett és létezni fog. E gondolat igazi előzménye a vallásos világteremtés gondolata volt, amelyben Isten a semmiből akaratával és szavával („Legyen!”) létrehozta a világot. Ez tehát egy ismeretlen állapot. Mondhatnánk, e meghatározatlan kiterjedésű, mesterséges kivágással körülkerített fekete folt a téridőbeli dimenzióit megelőző univerzum egy másféle létállapota volt. De egy fekete lyukat is reprezentálhat, amelyben az anyag és a világunkat alkotó természeti törvények eltűnnek. Minden általunk ismert létmódot és létösszefüggést megelőzni nem egyszerű vállalkozás, hiszen a „minden” fogalma, feltéve, hogy komolyan vesszük, „mindent” jelent és jelöl, ami a világegyetemünkben valaha volt, van és lesz. Ezért nem kapott keretet vagy paszpartut sem képünk, mint Malevics festménye.

Ám Malevics festményéhez hasonlóan a „minden” fogalma, szintén nem tartalmazza a továbbfejlődés lehetőségét. Nincs olyan, hogy „mindenebb”, ahogyan például a szupert felül lehet múlni a hiper-szuperrel. A „minden”, akárcsak a „semmi” olyan szó, amely nyelvilleg fokozhatatlan, s legfeljebb azon vonatkozások szabják meg kiterjedését, amelyekben aktuálisan alkalmazásra kerül. Az alkalmazás egyben alkalmat is jelent, amely kizárja, hogy az ilyen szituációban megjelenő dolgok vagy fogalmak valóban abszolút érvényűek lehessenek. Kivéve a mi esetünket, amelyben a minden létező létezése előtti állapotra való utalással egy olyan nullpontot jelöltünk ki, amelynek nincs mérhető kiterjedése.

A létezés abszolút voltát kifejező fogalmak csak meghatározott korlátok között lehetnek érvényesek. Malevics *Fekete négyzete* tehát, amely műalkotás és a festészet történetének egy jelentős fordulópontját jelöli, ugyancsak rendelkezik korlátokkal. Az ő festménye a festészet területén belül érvényes igazságot hordoz. Ez azonban nem akadályozza meg, hogy valaki, aki e festményt nézi, Malevics akaratával ellentétben valami másra asszociáljon vagy gondoljon. Például az univerzumot kitöltő,

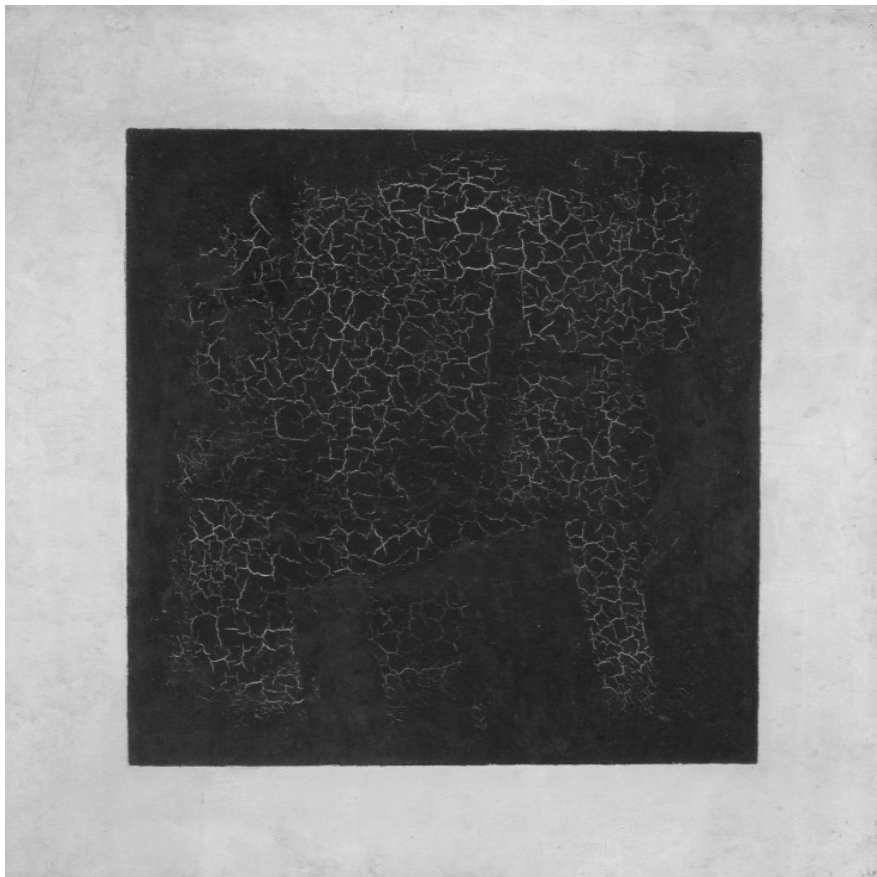
² Az azonosság, a különbség és a történelmi ismétlés kérdésében lásd Arthur C. Danto: *Művészet a művészet vége után* (In: *Kép fenomen valóság*. Szerk. Bacsó Béla. Kijárat Kiadó, 1997.) c. írását. Danto Hegelnek, Marxnak a történelmi ismétlésről vallott, valamint Wittgensteinnek a nyelvről kifejtett gondolatára reflektálva mondja, hogy: „...egy mondat jelentése nagyon gyakran annak a szerepnek a függvénye, amelyet az az általa nyelvjátéknak nevezett folyamatban betölt, úgyhogy ugyanannak a mondatnak különböző előfordulásainál más és más értelme van.” (371. o.) Esetünkben nem mondatról, hanem jelenségről van szó, ám azt szeretném bizonyítani, hogy a jelenségek esetében sem más a helyzet. Az idő az „ugyanazt” mássá formálja, mivel más közegben és tartalommal egy jelenség maga is mássá válik. Gondolatmenetét Danto így folytatja: „...noha úgy tűnik, a filozófusok a különböző korszakokban külsőre ugyanazt mondták, annak a diskusszióknak a kitöltése után, melyben a mondatot kiejtették, az azonosság eltűnik. [...] Számomra úgy tűnik, hogy az a felismerés, hogy valaki ezt már egyszer megcsinálta, gyakran vakká teszi az embert azzal szemben, amit a másik művész csinált, »másodjára«.”

bár egyáltalán nem üres űr sötéttségére vagy a teljesen zárt és világítással nem rendelkező helyiségek vaksötét terére, netán a csillagtalan éjszakák félelmet keltő, háborzongató vakságára. A fizika történetéből tudjuk, hogy nem is olyan régen az univerzumot még egyenesen végtelennek gondolták. Amennyiben a végtelen fogalmát komolyan vesszük, akkor feltételezhetjük, hogy amit evvel a jelzővel illetek, annak nem lehet sem kezdete, sem vége, azaz e létmódnak nem lehet a „végére járni”. A végtelenbe nyúló félegyeneset ugyan a geometriában az egyik végén meghatározhatóvá tették, s ezzel legalább részben megbontották végtelenségét, ám ez nem jelentette azt, hogy az ilyen egyik végén lezárt félegyenes rövidebb lenne a mindkét végén a végtelenbe futó egyenesnél. Amikor valamit a végtelen fogalmával jellemeztek, mint amilyenek a párhuzamosok találkozását gondolták, azzal lényegében a problémának vagy a feladatnak a megoldhatatlanságára utaltak. Ma már e szót csak metaforikus, szimbolikus értelemben használjuk. Emberi mércével mérve, végtelensége ellenére, univerzumunk kiterjedését soha nem látott méretei miatt jóval nagyobbra saccoljuk, mint korábban bármit, amit a végtelen fogalmába beleképzeltünk. Mégis tudjuk, világunk és univerzumunk térbeli kiterjedésének van vége, miként időbeli kezdete is volt.

Ha valamit meg szeretnénk érteni, két lehetőség áll előttünk. Vagy a genezisére próbálunk meg fényt deríteni, vagy a struktúráját igyekszünk feltárni. Az univerzum keletkezésére az európai kultúrkörben két egymással vetekedő elgondolás létezik. Az egyik a vallási hagyományban gyökerezik, s hordozója és megőrzője elsősorban Mózes öt könyve, illetve a Tanakh (Tóra, Neviim, Ketuvim), a kereszténységben pedig a Biblia. A másik egy újkori fejleménynek, a tudományak a pillanatnyi állását reprezentálja, olyan ismereteket és tudást tükröz, amely a hagyománnyal és a régiek tudásával szemben a jelen gondolkodását juttatja érvényre. Ez sem alkot egységes rendszert, a tudományban az univerzumnak nincs pontos és örök érvényű leírása, mivel napról napra változó ismeretekből rakják össze újra és újra a tudósok, amit éppen ezért, e változékonysága, képlékenysége, folytonos át meg átformálása miatt nem lehet egységesíteni vagy akár egyetlen írásban megszerkeszteni. Amennyiben geneziszről beszélünk, ebbe mindent bele kell értenünk, ami a jelen állapotot megelőzte. A tegnap a ma előzetese és egyben genezise is, ahogyan a ma a holnapé. A genezis ugyanis nem egy pillanatnyi állapotot jelent, hanem mindazon folyamatokat, amelyek keletkezésként és elmúlásként egy pillanatra sem állnak le, s amelyeknek mi is a részei vagyunk. Ennél a folyton önmagát korrigáló megértésnél azonban egyszerűbbnek tűnik a többezer éves Mózes által lejegyzett szövegnek az értelmezése, minthogy az maga nem, legföljebb az értelmezése, a magyarázata változik.

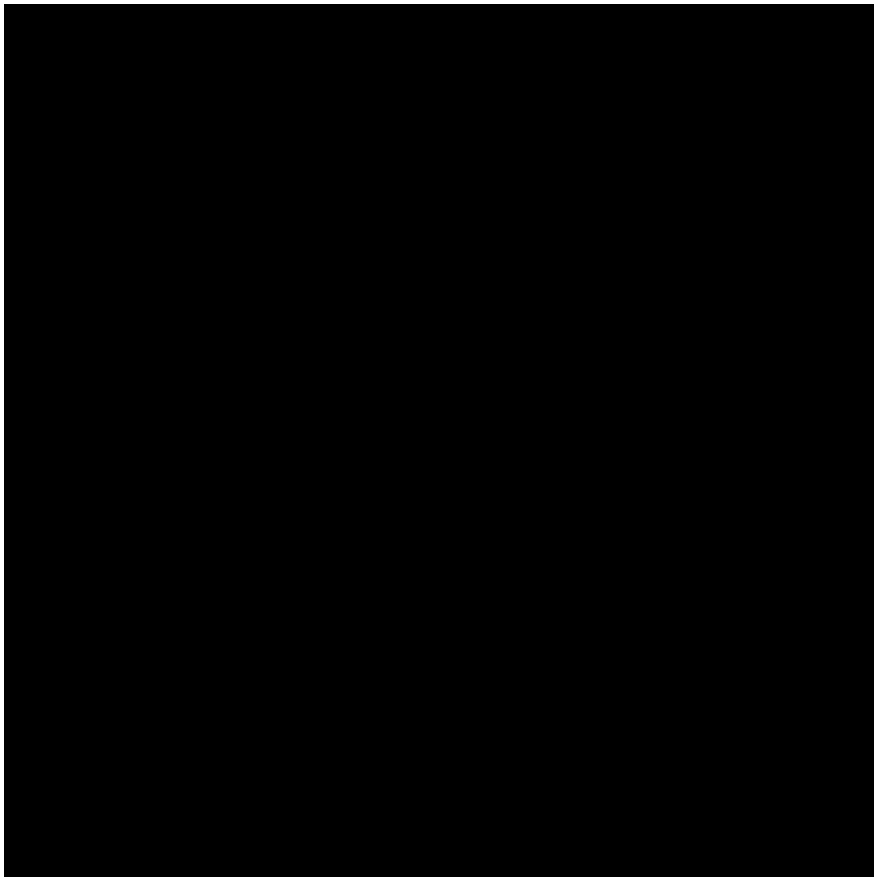
Az európai kulturális hagyományban Mózes könyvei tartalmazzák a világ (valójában csak az univerzum) keletkezésére vonatkozó képzeteket. A többezer éves elképzelés szerint a földi élet és az emberek világa is Istennek köszönhető, akiről köztudott, hogy azt hat nap alatt alkotta meg. A világ azonban nem állt meg keletkezése szintjén, hanem a történelemben leírtak szerint folyamatosan változik. Istennek ezt is bele kellett kódolnia a világba. Ha tovább kérdezzük, hogy miként keletkezett mindaz, ami követte *Az univerzumunk keletkezését megelőző pillanatot*,

1. Kazimir Malevics: *Fekete négyzet* című 1915-ös festményéről készült fotó internetes változatának reprodukciója

Isten felé kell fordulnunk, az ő univerzum keletkezésében játszott szerepét kell elsőként megértenünk. Amikor Isten nagyságát szeretnénk kifejezni, szintén a végtelen fogalmát alkalmazzuk. Istent nem lehet földi mércével megmérni: nincs magassága, hossza és mélysége, ahogyan időbelisége sincs. Isten tehát végtelen, s ezért egyben megismerhetetlen is. Az antik korban a zsidók azért gondolták úgy, hogy a neve kimondhatatlan, mert minden név, azaz megnevezés a kimondásban foglalt tartalmakra redukálja tárgyát. A név annak a jele, hogy a megnevezett más megnevezettektől (dolgoktól és jelenségektől) különbözik. A névnek tehát csak akkor van értelme, ha más nevek is vannak, amelyek személyeket jelölnek, s ezek együttesen események, történetek sokaságát hozzák létre. Márpedig egy efféle redukció Istennel szemben megengedhetetlen lenne. Isten tehát kívül esik a megismerhetőségen, azaz a folytonos változásban, átalakulásban, megújulásban lévő világon, amely megnevezhető dolgokból áll, és ezzel minden olyan dolgon, amely mérhető, azaz létében

2. Zrinyifalvi Gábor: Az univerzumunk keletkezését megelőző pillanat, 2017.

behatárolható. De létezik ezzel éppen ellentétes gondolat is, amely szerint a világ és Isten nem ellentétes egymással, mert Isten mindenben fellelhető.

A vallással konkuráló tudásmód, amelyet tudományosnak hívunk, azt állítja, hogy a világegyetem kiszolgáltatott az entrópiának. Ezt magunk is érzékelhetjük mindennapjainkban, hiszen bármi, amit emberi kéz alkotott, elromlik, lebomlik, elpusztul, semmivé válik, s magunkon is érzékeljük az idő múlását. Csak az Örökkévaló (El Olam) végtelen idejű, ha ugyan vonatkoztatható rá az időbeliség dimenziója. De nem csak az általunk előállított dolgok pusztulnak el. Minden, ami keletkezik, lassan vagy gyorsan elenyészik, felbomlik, semmivé válik, ahogyan az ember megszületik, felnő, majd megöregszik, s végül meghal, s valami/valaki másnak adja át a helyét. Vagyis az Isten által alkotott valóság is ki van téve a megsemmisülésnek. De éppen ezért gondolják sokan úgy, hogy az Örökkévalót mindenképpen fel kell tételeznünk, mert hiányában a világ az entrópiának köszönhetően hamar megsemmisülne, és mindenképpen léteznie kell valaminek/valakinek, amiben/akiben

megbízhatunk, ami/aki tartós, mindent kibír és túlél, mivel minden változáson és elmúláson túl helyezkedik el. Így alakult, hogy Isten vált az emberi gondolkodás és hit egyetlen stabil pontjává, ami reményt adhat a halállal szemben is, de aki megismerhetetlensége miatt mindent, amit még nem tudunk és nem ismerünk, magába zárva megőriz a későbbi korok számára. Isten feltételezése egy fix pontot jelent a létezők keletkezésében és semmivé válásának végtelen folyamatában. Valamit, ami múlhatatlanságának köszönhetően mérceként szolgál minden mulandónak.

Az univerzumunk keletkezését megelőző pillanat azonban nem az egyébként is megismerhetetlen Istenről szól, hanem arról a keletkező és elmúló esendő világról, amelynek mi is a részei vagyunk. Pontosabban mondva, éppenséggel nem a világról szól, hanem az annak létrejöttét megelőző állapotot szeretné érzékletesen bemutatni, ha ugyan van mit megmutatni a nemlét állapotáról vagy egy ismeretlen és soha nem megismerhető egykori „létmódról”. A tudomány logikájának a fonalát követve képem címe némileg pontatlan, hiszen hogyan is jeleníthetnénk meg képileg ezt a „világot megelőző állapotot”, amikor az még nem tartalmazta sem a teret, sem az időt? Ebben az esetben tehát ez a „világunk keletkezését megelőző pillanat” csak metaforikusan értelmezhető kifejezés és megjelenítés egy olyan létmódra (a még-nem-létre) alkalmazva, amelyben a jelzők használata semmire sem, illetve éppenséggel a semmire utal. Ha viszont minden egykori állapot a genesis részét képezi, akkor minden valamikor létezett, de már nem létező világállapot a semmibe tér vissza. Ezért szóhasználatunk sem lehet pontos, hiszen a jelzők a jelzettek hiányában csak holt szavak. A logika szerint csak akkor lehet kifejező szavunk arra a szituációra, amely megelőzte univerzum keletkezését, ha univerzumunkban valamiként helyet kap. Miután a kozmosz keletkezését megelőző minden állapot – elsősorban az őállapot – a maga egészét tekintve számunkra ismeretlen és sohasem alkotta világunk részét, arról sem lehet tudásunk, hogy szavaink alkalmasak lehetnek-e az ezen keletkezést megelőző állapot kifejezésére. Ám valamit mégis mondhatunk erről a létezés előtti (nem)létről. Mindaddig, amíg a világegyetem egy pontból továbbterjedve – akár egy külső akaratnak, például Isten akaratának engedelmességgel, akár csak saját önfejlődésének köszönhetően –, ki nem alakul, meg nem valósul, a benne mozgatóerőként működő törvények, szabályok és a velük ellentétes pólust alkotó káosz kimeríthetetlen variációinak megfelelően, meghatározatlan számú alternatívának ad helyet. Már az első pillanatot megelőzően megnevezhetetlen mennyiségű variáció rejtett benne. Világegyetemünk ontogenezeise épp oly kivételes, mint bármely más 5, 6, 8, 10 vagy akár 11 dimenzióban kiterjedő univerzumé lenne. Nem tudjuk, milyen lehetett volna még, ha belső szerveződése másként alakult volna. Benne rejtett-e már potenciálisan a mi létezésünk is abban az akkor még tulajdonságok nélküli pontban, amelyet áttörve, teret és időt teremtve magának az univerzum kivált a semmilétezőből, hogy azzá fejlődjön, aminek ma ismerjük?

A tér és az idő az univerzummal együtt növekedett s terjedt ki saját lehetőségei szerint. Addig létezik tér, ameddig a világegyetem kiterjed, s persze a kora is annyi, amennyit a mi mérceinkkel mérni tudunk. Ennél nagyobb térbeli és időbeli kiterjedésre csak a fantáziánk képes, ahogyan olyan dolgoknak is csak a képzeletünk ad

létet, amelyek hamisak vagy tévedésen alapulnak. Az entrópiának köszönhetően azonban nem kizárt, hogy az univerzum lehetőségei végesek, hogy megszámlálhatatlanul sok idő elteltével minden most létező objektuma elolvad, elpárolog, elbomlik, talán még a fekete lyukak is megsemmisülnek, s nem marad vissza belőle semmi sem, ami jelen világunkra emlékeztetne. Nem kizárt, hogy ez végül is azt fogja eredményezni, hogy visszatér a kezdetet megelőző nemlét „állapota”, hacsak a tudomány másféle megállapítást nem tesz univerzumunk jövőjét illetően. Istenről sem tudjuk, mik a tervei a világra vonatkozóan, hiszen ha ő megismerhetetlen, akkor elsősorban a „gondolatai” és a „tervei” azok, bár ebben az esetben az kétséges, hogy élhetünk-e az ilyen emberre jellemző fogalmakkal vele kapcsolatban. Csak talál-gathatjuk, elkezdődik-e ez a folyamat előlről, hogy valóban a semmiből lesz valami, illetve Isten hajlandó lesz-e még egyszer teremteni egy újabb univerzumot és benne új embereket vagy hogy a fekete lyukak képesek-e elemészteni galaxisaikat, hogy a folyamat valamiként mégiscsak előlről kezdődjön. Arról sincs tudomásunk, hogy a mi univerzumunk hányadik a sorban, hiszen miért kellene feltételeznünk, hogy az első és egyben az utolsó is? Az efféle találgatások újra oda vezetnek, hogy átlépve saját világunk határán, olyanról beszélünk, ami annak nem része. Illetve miután beszélünk róla és számolunk vele, valamilyen értelemben mégiscsak a részévé válik, s ezáltal megint azt tettük, hogy megpróbáltuk kitágítani a meglévő világunk határait, hiszen amiről tudomásunk van vagy amit elképzelünk, s persze amit hiszünk és valunk, az azonnal világunk részét fogja alkotni. Mi több még az is, amit tagadunk, mivel valaminek a tagadása, vagyis a vele való foglalkozás már bizonyos értelemben a tagadottnak a saját világunkban való elhelyezését is jelenti. Ha tehát egy világegyetemünkön túli létezését gondolunk el, akkor az szellemi világunk részeként már meghaladja fizikai univerzumunkat, s egy új, tágabb univerzumképet (multiverzum) állít a helyébe.

Ha viszont az univerzum fogalmát úgy képzeljük el, mint ami mindent magába foglal, ami volt, ami van és ami lesz, s azt is, amit elképzelünk, elképzelhetnénk vagy el fognak későbbi korok képzelni és még a tévedéseink is beleférnek, akkor e két határ – az univerzumunké és világunké – újra egybe fog esni. Miután azonban a nyelv e fogalmakat metafizikai adottságként, vagyis a tárgyát nem időbeliként, kifejlődésében és lehetőségeiben, a létezését fokozatosan feltáró és reprezentáló képződményként állítja elénk, e szavak olyan teljességet reprezentálnak, amely sok tekintetben hasonló az univerzum keletkezését megelőző állapothoz, amennyiben a teljes egyidejűség egyben mozdulatlanságot, változatlanságot és időn kívüliséget is jelent. Ha a nyelv a mozgásban és az időbeliségben rejlő lehetőségeket a megragadhatósága érdekében a fogalomban egyszerre adottként kizárja, akkor tárgyunkat létezőként megfosztottuk a folyamatos képződés lehetőségétől, a genesis és a szerveződés nyitottságától. Így azután már nehezen megállapítható, hogy mit kapunk eredményként. Ha a világegyetem minden egymást követő állapotát a fogalom által adott egyetlen pillanatba tömörítünk bele, akkor megszűnik az idő dimenziója. A lényegi szerkezetét illetően mozdulatlan és a tulajdonképpeni változás lehetőségét nem tartalmazó világegyetem képzete azonban magának a létezésnek a lehetőségét

zárja ki. Hacsak nem tömörítésként fogjuk fel az univerzum fogalmát, amely egy nem látható zárójelbe zárja az időbeliséget. Ám a nyelv használata során erről a feltételezett zárójelbe zárt időbeliségről könnyű megfeledkezni, különösen, ha a jelet sohasem bontjuk fel.

Térjünk most vissza Malevicznek az első műalkotásként jegyzett *Fekete négyzet*éhez. Ezt a geometrikus formát műalkotásként kétségtelenül ő alkotta meg. Nem ő volt az első, aki egy fekete négyzetet hozott létre, de ő volt az első, aki ezt a szintelen és szabályos geometrikus formát műalkotásként aposztrofálta. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy e mű azon nyelv alkotása, amely kimondta ezt az ítéletet. De ennek a fekete négyzetnek a története ezzel még közel sem nyert befejezést. Ahány szakértő művészettörténész csak magyarázta e művet, ha értelmezése eltért a többiek értelmezésétől, akkor egyben újra is alkotta. Ugyanazon kinézetű fekete négyzetnek egészen más jelentése és tartalma van a matematikában, mint a művészetben vagy az építészetben, illetve a színtanban. Amennyiben azonban feltételezzük, hogy minden képi és művészi jelenséget a mű értelme, tartalma, jelentése tesz azzá, ami, akkor e jelentések annak ellenére is mindig egy másik *Fekete négyzetet* fognak elénk állítani, ha mindegyik esetben Malevics képéről beszél az értelmező. Minden szerző egyértelműen ugyanarra a perceptuális jelenségre utal vissza szövegében, azzal azonosítja saját gondolatát, képzetét, de ezek tartalmuknak köszönhetően mégis különbözni fognak egymástól. Egy fekete négyzet annak ellenére, hogy minden más fekete négyzetet reprezentál, csak a kontextusában válik megragadhatóvá. Mondhatnánk, az örök érvényűnek kikiáltott művészetet is elérheti a végzete, vagy az entrópia, ami ebben az esetben nem a mű tárgyi hordozójának és érzéki jelenség voltának az elvesztését, hanem az értelmezések sokaságába való belevesztését és azokban való feloldódását jelenti. Minden magát komolyan vevő értelmezés magának követeli a művet, még az is, amely azt hirdeti, hogy a képi jelenbeállításal együtt lemond az értelmezésekről. Ebből az következik, hogy a kép ura a nyelv.

A képek reprezentáló képességének köszönhetően lehetőségünk van reprodukciókat használni Malevics festményének megértéséhez. Amíg Malevics festménye nem lehet kép, mert semmi konkrét „tárgyat”, valaminek a formáját nem jeleníti meg önmagán és minden általa prezentált fekete négyzeten kívül, amelyek azonban maguk vannak jelen, s nem képi megmutatkozásaikban, addig a róla készült reprodukciók a reprodukciós technikáknak köszönhetően már nagyon is képek. Vagyis a Malevics festményéről készült reprodukciók azért lehetnek képek, mert konkrétan ezt a festményt jelenítik meg. A *Fekete négyzetről* készült reprodukciók azonban úgy tűnik, hogy a festményt éppen a lényegétől fosztják meg, attól a lehetőségtől, hogy Malevics akaratának megfelelően, egy „tárgy nélküli valóságot” jelenítsen meg, minthogy a kép lényege szerint mindig valami mást állít az érzékelés elé, valami olyat, amely térben és/vagy időben máshol lelhető fel vagy érzékelhető. A Malevics *Fekete négyzetéről* készült reprodukciók tehát ettől a tárgyiatlanságától fosztják meg e festményt azáltal, hogy azt immár képként állítják elénk. Amint azonban elkezdjük a reprodukciókat összevetni az eredeti alkotással, észre vesszük, hogy ha a reprodukció hűséges Malevics festményéhez, akkor

nem hűséges sem önmagához, sem mindazokhoz a fekete négyzetekhez, amelyeket *A fekete négyzet* a maguk valóságában, azaz szintén fekete négyzetként megidézik. Csak Malevics alkotásának valamely hibája, egyedi jellegzetessége képes arra, hogy a reprodukció számára lehetővé tegye, hogy valóban képként működjön és megkülönböztesse minden más fekete négyzettől, amelyek gond nélkül felcserélhetők egymással.

Érdemes elméláznunk azon is, hogy gondolhatta-e Malevics azt a saját művéről, amit valaki más gondolt róla, s ha igen, akkor az a nyelvi megfelelések mellett és ellenére lehetett-e valóban ugyanaz a gondolat? Feltételezte-e a festő, hogy egy fekete négyzet mások számára más jelentést hordozhat? Ugyanis hagyományosan az egyértelműség a kritériuma minden tárgy, jelenség, dolog vagy műalkotás identitásának. Ha ez a feltétel nem teljesül, akkor Malevics fekete négyzete eltérő műalkotásokká válik, illetve mint említettük, különböző tartalmakat hordozó jelenségek sokaságára esik szét. Ám korunkban már nehezen képzelhető el, hogy két személy ugyanúgy gondolkodik és minden tekintetben ugyanúgy is értelméz és értékél egy jelenséget.

Az idő azonban emberi segédlet nélkül is szétrombolja a művészetet. Elég csak arra gondolnunk, hogy XX. század elején a modern kor technikai eszközeinek a használatában az asztronómia még igencsak gyermekcipőben járt. Különösen kitűnik ez, ha a mai csillagászati ismeretekkel vetjük össze a XX. század első felének kozmológiáról alkotott tudását. Az univerzumot még Einstein is minden belső mozgása ellenére állandónak, lényegét illetően változatlanak gondolta. Egyenletét ($E=mc^2$) egy úgynevezett *univerzális állandóval* egészítette ki, hogy egy nem dinamikusan változó, hanem lényegét és a szerkezetét illetően változatlan világegyetemet kaphasson. Mára viszont a tudománynak köszönhetően a világ kimozdult korábbi statikus és egyben metafizikus állapotából, hirtelen minden, amit állandónak gondoltunk, elveszítette tartását, öröknek vélt tulajdonságait, s úgy tűnik, lassan az identitását is. Ez utóbbiról már tudjuk, hogy mi adjuk a dolgoknak és a jelenségeknek. Vagyis az nem a dolgok, tárgyak, jelenségek sajátja, nem az objektivitásuk része vagy feltétele, hanem a mi ítéletünknek köszönhetően tesznek rá szert. Ma, a XXI. század első felében az asztronómusok és a fizikusok úgy tartják, hogy a világegyetem az időben tágul, azaz a térbeli kiterjedése sem változatlan. Amilyen mértékben nőnek dimenziói, olyan mértékben hígul fel és üresedik ki. De talán még ez sincs teljesen így, hiszen a kvantummechanikából tudjuk, hogy az üresnek gondolt térben az egyik pillanatban még semmi sincs, majd a következőben felbukkan egy részecske, ami azután újra eltűnik, s ugyanúgy semmivé válik, ahogyan a keletkezését megelőzően volt. De persze nem kizárt az sem, hogy egészen másként válik semmivé, vagy hogy éppenséggel a semmi fogalmának a tartalmát kell megváltoztatnunk. Ez esetben a semmi, akár a létező valóság dolgai, nem homogén, egynemű, abszolút jelentést hordozó, hanem többféle értelemben használható, eltérő minőségekre alkalmazható fogalom.

A feketeség és a geometrikus forma tehát nem jogosít fel senkit arra, hogy kisajátítsa a színhiányt vagy a szabályos, tovább nem egyszerűsíthető alapformákat. Ám, hogy mi is történt akkor, amikor Malevics rögzítette az azóta igencsak meg-

rongálódott (entrópia!) és ezért a tökéletességtől eltávolodott művét, egyre nehezebb megmondani. Ha a világ valóban változik, akkor azok az események, amelyeket a művészet és a művészettörténet jelentősnek tart, meddig maradhatnak érvényben? Vajon valóban azt a történelmet írjuk, amit azután a következő generációk írnak majd tovább? Vagy lehetséges, hogy amit történelemként magunknak írunk, csupán a mi történetünk, saját használatunkra, amit elkövetkező korok tudományai és kulturái majd megmosolyognak? Elegendő-e a mi hitünk, hogy a következő generációk is átvegyék és magukévá tegyék?

A megfestés aktusa e képeknek a geneziseként azt jelenti-e, hogy e műveletben a mű végső formát nyert és létrejött, vagy ezzel ellentétben azt, hogy ezzel a gesztussal még csak a létrehozás soha véget nem érő eseménye, mindig újat hozó folyamata vette kezdetét? Állíthatjuk-e azt, hogy az esztétikai és a művészettörténeti értelmezések, valamint az, hogy minden, amit ekként megragadunk, egy egyre szélesedő-táguló, de lényegét illetően változatlan történetben kerül elhelyezésre, ami már a műveknek a tulajdonképpeni, azaz örök létét jelenti?

E kérdésekre akkor tudunk adekvátan válaszolni, ha a történelmet és az időbeliséget változásként, alakulásként, mássá levésként fogjuk fel, s nem az antikok módjára pusztá ismétlődésként. Ez nem jelenti azt, hogy az idő ritmusának már nincs helye történelmünkben, hogy a napok, az évek, a generációk nem változtatják egymást, hogy semmiféle rendet és ritmust nem lehet az időben ismétlődésként felfedezni. A mi dolgunk az, hogy megeljük az ilyen ritmusokat, s amennyiben érvényesnek találjuk őket, magunkra is alkalmazzuk azokat. Ez azonban nem jelentheti egyben azt is, hogy korunk a létezés ritmusának elismerésével az önmagába visszatérő, önmagát ismétlő idő foglya maradt.

Mármost azt látjuk, hogy adott az univerzumunk, amelyben egyszer a művészet címszó alatt megjelent egy fekete négyzet, amely négyzethez mindenki, aki találkozott vele, így vagy úgy viszonyul. De mert az időnek Malevics is kiszolgáltatott, létezik a fekete négyzetnek olyan értelmezése is, amely semmiképpen sem férhet bele Malevics gondolkodásába, művészetről és világról vallott elképzeléseibe, habár bárki számára elfogadhatóan jelenít meg egy fekete négyzetet. Az eltérő értelmezéseket azonban kizárta Malevics korának még sok tekintetben metafizikus hatások alatt álló szemlélete, holott maga a művész is élt a fekete „szín” és a négyzet újraértelmezésének lehetőségével. A geometriai formák egyik jellegzetessége, hogy statikusságuknak köszönhetően maguk is erősen metafizikus karakterűek. Egy geometrikus forma nem változik meg, vagy ha mégis, akkor már más névvel illetjük. A végső, egyszerűbbekre vissza nem vezethető geometrikus formák a korai magaskultúrákban jelentek meg, és elkísérték az emberi társadalmakat egészen korunkig, s érvényességük feltehetőleg a későbbiekben is fennmarad. Ugyanakkor a hagyományos euklidészi geometriát felváltotta egy újfajta, a Bolyai-Lobacsevszkij-féle geometria, amelyben az előbbinek az egyenesre és a 360 fokra vonatkozó előfeltevései már nem érvényesek. Ennek ellenére nem kell a korábbi geometriára vonatkozó ismereteinket feladnunk, de azt látnunk kell, hogy jelentésük, alkalmazhatóságuk az élet meghatározott területeire korlátozódik. A hagyományos geometria ezen alternatíva megjelenésével elveszítette univerzális jelentőségét.

Gondolatmenetemnek ezen a pontján újra emlékeztetnék arra, hogy amint egy társadalmi forma, jelenség, megoldás erőre kap és növekedésnek indul, az már előrevetíti annak a lehetőségét, hogy az ekkor beinduló folyamat az entrópia törvényének engedelmeskedve, előbb vagy utóbb hanyatlásba, káoszba, megsemmisülésbe csap át. Ismerjük a folyamatot, amely elkerülhetetlenül vezetni univerzumunkat is a végső felbomlás és semmivé válás felé, miként azt is, hogy léteznek hitek, gondolatok, életformák, amelyek az évszázadok, évezredek erózióját is kibírták és úgy tűnik, ma is élnék, bár érvényességük lejártának az idejét nem ismerjük.

A hitek, gondolatok és az életformák azonban ma már nem mindig közösségi, hanem gyakran az egyének adománya. Sok mindenben lehet hinni és sokféleképpen lehet élni. Lehet a hagyományban, Istenben, a művészetben, s lehet a különböző új elméletekben rögzített valóságképekben és igazságokban is hinni és ezek szerint élni. A *hit*, a *valóság* és az *igazság* azonossága megint csak hit kérdése. Senki nem gondolja, hogy ő téved, hogy a hite hamis, mert tévedésen, helytelen premisszákon és következtetéseken alapul. Ezért a hitéért mindenki harcol, hiszen az ő maga. Hitünk határait mások hite jelöli ki. Ezen azt értjük, hogy addig mehetünk el az érvényesítésében, amíg mások identitását és személyiségét nem sértjük meg vagy nem veszélyeztetjük. A valódi hit önbizalomra épül. Azok kényszerülnek hitük erősítése érdekében másokat elnyomni és mindenkire ráerőszakolni, akik nem bíznak önmagukban, akik számára a hívők nyája jelenti a szellemi-lelki biztonságot. Mindazonáltal és mindenekelőtt pedig hiszünk a szavakban, a szavak erejében, amelyek segítenek bennünket abban, hogy gondolatainkat megfogalmazzuk és azt mások megértsék, amely nélkül nem létezne a világunk és nem lennének gondolataink, miként a *Másik* sem létezne, akinek reflexióiban és véleményében megmérhetjük a sajátjainkat.

Ne gondoljuk azonban, hogy csak nagy világgalkotó hiteink vannak, hogy kizárólag a Mindenhatóban, a tudományban, zsenialitásunkban vagy valami más nagy-szabású dologban lehet hinni. Kicsiny, mindennapi hiteink a feltételei annak, hogy a fekete négyzetet értelmes jelenségnek tartsuk. Az értelem úgy keletkezik, hogy a szavak jelentései tartalommal töltik ki a különböző formákat és a dolgokat. A dolgok és jelenségek önmagunkhoz igazításában tehát a szavak sietnek a segítségünkre, de ez nem jelenti azt, hogy a nyelv objektív tartalmak előállítására képes. A bizánci hitvitákat megelőzően a szavakban, azok jelentésében kellett a korabeli embereknek hinniük. Bár nem beszélnek, az állatok is bíznak magukban, azaz van nem tudatos „hitük”, hiszen amikor vadásznak vagy menekülnek, kénytelenek megbízni a képességeikben és a tapasztalataikban. Ehhez megvannak az ismereteik is, amelyre döntéseiket alapozhatják, miközben kiértékelik és értelmezik viszonyaikat és pillanatnyi helyzetüket, cselekedeteket, összefüggéseket, különböző lehetőségeket latolgatnak, csak éppen a nyelv hiányában nem tudják, hogy ezt teszik, amiért is nincs világuk.

Vajon, amikor Isten azt mondta, hogy „legyen...”, akkor beszélt, kommunikált valakivel, vagy csak arról van szó, hogy a korabeli zsidóság felismerte a szavak erejét, világgalkotó képességét? Amikor azonban a teremtés előtti állapotról kellett beszélni, a korabeli kommentárok és maga Mózes is, akinek a szájába adták szavait, csak meta-

forikus képekhez tudott visszanyúlni. A *Teremtés könyve*, azaz görögül a *Genezis* úgy beszél a teremtés mozzanatairól és körülményeiről, mint ami már feltételezi valaminek a meglétét.

„Kezdetben teremté Isten az eget és a földet.

A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett.”

(Mózes 1.)

Amennyiben a kereszténység megkülönböztette Istent (Atyát) a Lelkétől (Szentlélek), akkor ezt azért tehette meg, mert Isten anyagi természetű, míg a Lelke szellemi szubsztanciájának hordozója? A teremtés folyamatát aligha írhatta le az ember, csak Isten volt jelen ennél az eseménynél, minthogy ember ekkor még nem létezett és e folyamatot nem ismerhette, nem tapasztalhatta meg. A keresztények számára Krisztus testet öltése is azt bizonyítja, hogy át lehet lépni az anyagi és a szellemi létezés határát. De bizonyítja a szavak és a nyelv erejét is, hiszen nem érzéki tapasztalat, hanem a nyelv segítségével közvetített dolgok találhatóak meg a Bibliában.

De hogyan állunk e kérdést illetően korunk tudományával? A tudósok miként képesek áthidalni azt, hogy az univerzum keletkezését nem láthatják? Miként olvasnak a jelekből, s az eljük kerülő múlt emlékekből? Azt leszögezhetjük, hogy bármit is olvasnak ki az idő itt felejtett jeleiből, az a saját értelmezésük, s nem maga a múlt.

Ha e fekete négyzetet nézzük, rá kell jönnünk, hogy a geometrikus befoglaló formának semmi jelentősége nincs a kép tartalmára vonatkozóan. Ez a fekete felület lehetne kör alakú vagy többszög alakú is. Vagyis Malevics azon formája, amelyben a képjelenséget elhelyezte, valamint az erről a formáról kifejtett szimbolikus tartalmú képzetei fölösleges többletértelmet igyekeznek e formába belegyömöszölni. Ez egyszerű túlmagyarázás volt a részéről, mivel a geometrikus formáknak elsősorban a geometriában és e szabályos formáknak a gyakorlati alkalmazásában jelenik meg az értelmük. Amit azon kívül jelenthetnek, teljes mértékben szubjektív. Malevics a négyzet jelentését önkényesen határozta meg, amit senki nem köteles elfogadni. Mindenkinek lehetősége van e jelentést más jelentésre felcserélni. Nem is Malevicsnek az önértelmező magyarázatai a meggyőzőek, hanem az a forradalminak minősülő lépés, amivel azt a képi jelenbe állítást, amelyet a technika a fotó és a film létrehozásával jóformán teljesen kisajátított, felcserélte egy színtelen négyzetre, kijelölve egy másik kezdetet és utat, az absztrakciót, amelyet sokan követtek. Ám az mégiscsak elgondolkodtató, hogy egy dinamikussá váló korszakban a metafizikának ez a fajta félig-meddig vallásos misztikán alapuló formája nem hat-e anakronizmusként?

Annak köszönhetően, hogy Malevics alkotásán az egyetlen megragadható motívum, amely az értelmezés számára adódik, ez az üres, semmilyen részlettel ki nem töltött négyzetes forma, egyfajta mediális eszközként átirányítja a néző figyelmét saját megfigyelésére és gondolataira. *Az univerzumunk keletkezését megelőző pillanat* esetében ezért a négyzettől, mint befoglaló formától meg kell szabadulnunk. Ezzel a gesztussal egyben a bennünket kísértő malevicsi *Fekete négyzettől* is megszabadulunk. Képünk téridőbeli kiterjedését ettől kezdve meghatározatlannak tekintjük.

E kép tehát részlete egy nem megmérhető és megjeleníthető „Egésznek”. A képet körülvevő keret csupán kiszakít egy részletet ebből a meghatározatlan egészből, ha ugyan használhatók a rész és az egész fogalmai a létezés előtti nemlét állapotára. Hogyan is lehetne megállapítani a végtelen Semmi kiterjedését, hiszen mint említettük, ekkor még nem létezett sem az idő, sem a tér, sem a mérést végző személy, ami korlátozhatta vagy mérhetővé tehetné volna. Az *univerzum keletkezését megelőző pillanatot* egyedül a létezés korlátozhatja.

A négyzetes formának a leváltása azonban ennek ellenére is problematikus, hiszen ahhoz, hogy képünket elválasszuk a világ más jelenségeitől, a hagyományoknak megfelelően a befoglalására valamilyen geometrikus formát kell választanunk, esetleg egy szabálytalan formát, vagy azt, hogy elmoszuk az alkotás kiterjedésének a határát. Ám ez utóbbival azon különválását szüntetnénk meg, amely sajátos minőségét, azaz a „vizuális tulajdonságait” hordozza. A *semmit* azonban csak *valami* korlátozhatja, ami ezáltal határfelületet képez számára. Ez a határjáték abszurditáshoz vezet, hiszen éppen a nemlét létet megelőző végtelenségét állítjuk, amit a lét ekkor még nem határolhatott, viszont kizárólag a létezés eszközeivel vagyunk képesek érzékletesen megjeleníteni.

Akad azonban egy a képi jelenbeállítás perceptuális formájától eltérő tapasztalat, amely összehasonlíthatatlanul pontosabban képes elénk állítani a semmit. Ezzel a „tapasztalati” lehetőséggel szinte mindenki rendelkezik. Nem másról, mint a mély álomról és annak „emlékéről” van szó. A mély alvás alkalmával az agyunkban keletkező NREM fázisok alfahullámai teljes mértékben kioltják érzékelésünket és vele önérzékelésünket, öntudatunkat, s általában a tudatunkat is. Ezek az igen lassú hullámok olyan állapotba hozzák az alvót, hogy az semmit sem érzékel, semmit sem képes megtapasztalni, vagy ha mégis, akkor erre ébredése után nem emlékszik. Ennél az állapotnál, amely majdhogynem megfelel a halott „érzékelésének” és „tapasztalatának”, nincs ami pontosabban közvetítené a nemlétet egy személy számára. Ha nincs tapasztalás, nincs mire emlékezni. Ebben az esetben a megismerés és a megértés is adekvát a tárgyával, hiszen a nemlétet csak ezen a módon lehet megtapasztalni. Az emlékezés ugyanis, akárcsak a tudás és a tapasztalat, a létezés pusztá jelenének a téridőben történő kiterjesztését jelenti. Mindig valamire emlékezünk. Az emlékezés kitágítja a jelenlétet, hogy kapcsolatba léphessünk a múlttal és terveinken keresztül a jövővel, s azt beilleszthessük jelenvaló létünkbe.

Annak ellenére, hogy igyekeztünk túllépni rajta, egy pár mondat erejéig térjünk vissza Malevics *Fekete négyzetéhez*, amelyről már tudjuk, hogy vele kapcsolatban két dolog állítható biztosan: hogy négyzet és hogy fekete. Minden más vele kapcsolatos állítás e vizuális jelenségnek a nyelvi melléklete. De ezúttal még csak nem is ahhoz az alkotáshoz viszonyulunk nyelviileg, amelyet Malevics egykor létrehozott, hanem ahhoz, amelyet ma láthatunk. E képnek a felülete megrepedezett és a zsiráfok bőréhez hasonló mintázatot vett fel. A festők körében jól ismert jelenségről van szó, arról, hogy a festék a száradás következtében összehúzóódik. Először átélhetjük, amint a tiszta fekete felület monokrómiája az alkotás belső ürességéből fakadóan saját peremére, kontúrájára és formájára tereli a figyelmünket, amely ebben az esetben

egy négyzet. Majd e figyelem annak nyomán, hogy megszűnt a festmény korábbi monokróniája, visszavándorolhat a műalkotás közepébe. Annak következtében, hogy a festék összehúzódott, hirtelen belső mintázatra tett szert az alkotás. Szerkezetet nem mernék mondani, mert azt tudatosan hozza létre minden műalkotás alkotója. E szándékoltalan mintázat azonban, a neki tulajdonított nyelvi tartalomhoz hasonlóan, az alkotás lényegét támadta meg. Ez a négyzet már nem az a négyzet, amelyet Malevics egykor elképzelt és megfestett. A festmény, engedve az időnek, öntagadóvá vált. Immár olyat fejez ki és mutat meg, amely éppenséggel egyáltalán nem állt Malevics szándékában. Itt válik számunkra igazán érdekessé az entropia.

A tiszta fekete folt azért tűnik feketének, mert fényhiányos. A látható fény tartományában színekként érzékelt hullámokat a fekete elnyeli. Tudjuk, hogy ennek ellenére sokféle fekete létezik. Akad pajzsként élénk álló kemény és áttörhetetlen fekete. De van lágy és szenzibilis, szinte puha is, amilyen a bársony, s amelybe szinte beleereszkedhetünk. Azután ismerünk érdeset, magába záródót, elutasítót és merev kékes vagy hideg ibolyaszínbe játszó feketét is, amely ellenáll közeledésünknek. Mélyet, amely a végtelenbe vezet bennünket, és játékosat, amelynek más színek társaságában ugyancsak nagy jelentősége van. De Malevics festményének a feketéje a mai állapotában egy megtört, önmagáról lemondó, identitását feladó, ráncossá vált fekete. Ez a fekete belenyugszik a saját ellentétébe fordulásába, a monokróm felületét megtörő fehér fénylő sugárzásába, amely kivillan alóla, hogy fokozatosan felemesse ellenállását. Mintha csak a teremtés egy lehetséges módját látnánk működni, amely áttörve az érzékelhetlenség falán, az alkotó akarata ellenére érvényesíti magát. Ez a mintázatra szert tett fekete felület feloldotta az eredeti fényhiányos állapotot. Úgy teremtett érzéki létet, ahogyan erre az alkotója egyáltalán nem lett volna képes. Kéretlen társalkotója támadt a festőnek, az idő, amely tovább festette művét.

Mivel a képpé formálásával belevetettük az időbe és a létezés terébe ezt az eredetileg időtlen és kiterjedés nélküli létmódot, ezért *Az univerzumunk keletkezését megelőző pillanat* feketéjének modelljével („megmutatóközójával”) is megtörtént ez a kivételes esemény, mégpedig a létezés önteremtésének a pillanatában, az idők kezdetén. Eredetileg ez a fekete is – ahogyan a fekete lyukak sötétsége, minden fényt elnyelő képessége is bizonyítja – tökéletes volt. De akárcsak Malevics festménye esetében, mint mindennek, a fekete színnek is fényre van szükség az érzékeléséhez. A feketét ugyanis minden máshoz hasonlóan – még ha negatívan is, de – érzékelnünk kell ahhoz, hogy tudjunk róla.

Miként érzékeljük a fényt elnyelő felületet? Az ilyen felület önmagát vágja ki abból a környezővilágból – ebben az esetben a létezésből –, amelyben helyet foglal. Malevics képén a négyzet és a fehér körítés feladata formát adni, s ezzel kijelölni a helyét egy semmit konkrétan („tárgyként”) meg nem jelenítő kivágottságnak. Azonban megállapítottuk, hogy a múlt időnek köszönhetően ez a mű többé nem azonos korábbi önmagával. Mondhatnánk, ebben a formában ez az alkotás már nem autentikus. E logika alapján ez igaz is lenne, ha nem létezne a művészetben az a gondolkodásmód, amely akárcsak a középkori ereklyék esetében, az „anyagot”, amely ebben az esetben a művészi alkotás, egyfajta mágikus tulajdonsággal ruházza

fel. Hasonló ez, mint az elégetett holttest maradványának az urnába gyűjtése, amely szintén abból a gondolatból táplálkozik, amely szerint ez a por valamiként még mindig azonos az elhunyt testi maradványával. Nem azonos. Sokkal inkább azonos korábban kihunyt és felrobbant csillagok maradványaival vagy az Isten által teremtett anyaggal. Bárki, aki e képet rekonstrukció címén újraalkotja, közelebb kerül Málevics eredeti céljához és eredeti alkotásához, mint a most identikusként elismert, az ő keze nyomát viselő alkotás.

Az univerzumunk keletkezését megelőző pillanat címet viselő kép még egy jelentős tekintetben különbözik Malevics *Fekete négyzetétől*. Mégpedig abban, hogy egy üveglap került eléje, ami a mögötte elhelyezett fekete felület miatt erősen tükröződik. Üveget általában a kép védelme érdekében szokás a kép elé helyezni, én azonban más célból jártam el így. Ugyanis az üveglap tükröződése belejátszik a fekete felület vizuális érzetébe. Ennek következtében mi magunk, a kép nézői is megjelenünk benne. Amint szemben állunk tükörképünkkel, egyben részévé válunk ennek a feketeségnek. Bizonyos tekintetben ezzel is a még meg nem született univerzumot reprezentáljuk. Nélkülünk, nézők nélkül ugyanis nem létezne sem e képjelenség, sem annak megjelenítettje, az univerzumot megelőző semmi. Az üveglapnak köszönhetően a még-nem-lét és a már létrejött univerzum, egymás jelenvaló létét nem tagadva, hogy úgy mondjam, egyszerre érzékelhető. Ez normális, hiszen univerzumból, miként annak létezését megelőző állapotról is csak azért beszélhetünk, mert mi, akik számára létezik az univerzum, szintén létezők. Csak mi állíthatjuk, hogy létezett egy azt megelőző semmi vagy nemlét állapot, mert kizárólag az ember képes saját születését megelőző időbeliségek megismerésére és megértésére.

Éjszaka, ha felnézünk az égboltra, a csillagokat, a ködöket és a galaxisokat is egy fekete háttér előtt látjuk kibontakozni. Ekkor a fizikai valóság képe jelenik meg előttünk, s nem a világunké, középpontjában önmagunkkal. Az univerzum nagy ellentmondása a nemlét és benne a lét, a vákuum és az anyag áramlása, a sötét semmi és a fény villanása és hullámszerű terjedése, s mindegyik csak a másik által az, ami. Isten szinte kitapinthatóan őrizte meg számunkra azt a teremtés előtti lét-ürességet, amelyből a teremtés pillanatában önmagát is kiszabadította s amelyben saját arcára alkotta meg az embert. Az üresség teszi lehetővé a mozgást, a változást, a mássá levést, magát az életet, a létezését kiterjedésként. A semmi tehát nem semmi, hanem lehetőség, a létezés számára nyújtott potencialitás.

Mielőtt az univerzumot Isten megalkotta, nem volt sem Adonáj, sem Jahve (JHVH vagy Elochim, Adonaj Cevaot, Él, El Olam), sem Mindenhatónak nem volt nevezhető. Amíg nem alkotta meg az embert, nem volt, amihez valaki viszonyítsa vagy aki megnevezze. Ugyan ki szólította volna meg, s miért tette volna? Az anyalokkal s egyéb égi lakókkal való viszonyában nem vetődhetett fel a kommunikáció, hiszen kommunikatív aktusra akkor van szükség, ha valamilyen információ ismeretlenségét kell megszüntetni, ami Isten esetében képtelen feltételezés. Az univerzum létrehozása előtt ezért nem lehetett Teremtőnek sem nevezni, hiszen még nem választotta el egymástól a fényt és a sötétséget, a vizeket és a földet, s az ég madarait s minden mást egymástól, semmi sem volt, csak a nagy feketeség.

Nem kétséges tehát, hogy Isten a világ megteremtésével önmagát is megteremtette. Ám egyáltalán nem a világot alkotta meg, mert azt az ember hozta létre. Világa ugyanis csak az embernek lehet, Isten csak ennek a feltételét, a földi létet, az életet, az emberi öntudatot és a nyelvet teremtette meg. Istent viszont nem korlátozza egy világ és annak nézete. Univerzumunkat és a világunkat is változatlanul a semmi tartotta fogva. Amit dimenzióknak érzékelünk és mondunk, az a semmi azon folyamatosan túgoló kiterjedése, amellyel lehetőséget nyújt az univerzumnak és benne az ember világának a kiterjedésre.

Talán már korábban meg kellett volna említenünk, hogy a kvantummechanika szerint a tiszta vákuum nem létezik, mert benne folyamatosan részecskék lépnek elő ebből a „semmiből”, s válnak szinte azonnal újra semmivé. A tudomány ma azt állítja, hogy a „kvantumvilág” formálta meg az univerzumot is, minthogy a semmi fluktuációjának köszönhető a létezés. Anyag és antianyag, elektron és antielektron stb. – ezek az egymást kölcsönösen megsemmisítő működésük során a lét és a nemlét pulzáló viszonyában engedték szabadjárá az univerzumot.

Ha viszont az univerzum az Örökkévaló műve, akkor egy igen érdekes működési elvet eszelt ki. Az univerzum létezés állapotába hozásához ugyanis meg kellett találnia azt a pontot, amelyet megérintve létrejöhetett a csoda. Isten tehát megkereste ezt a pontot, szavával adott egy lökést, s az univerzum ennek következtében potenciálitásból a valóság állapotába került. Habár e lökést megelőzően még nem létezett a tér geometriája, a teremtés megindításának feltételeként már létezett az, amit Mózes első könyvében a „Legyen” szó fejez ki. Természetesen Isten nem beszélt, nem mondta ki a szavakat, mivel nem volt szüksége erre a gesztusra. Ez csak a világ megteremtése után vált szükségessé. A „Legyen” tehát képletesen értendő, az Első mozgató erő kifejtő hatásaként. A világ történetét azután már az emberek írták tovább. A „Legyen” mellett azonban ott volt még egy másik szó is, amely a létezés első pillanatát fejezi ki, ez pedig nem más, mint a „Kezdetben”. Ha a *Genezis* (*A teremtés könyve*, azaz a *Brésít*, görögül: *Genesis kosmou*) első pillanatát állítjuk szembe az utolsó – az általunk szimbolikus képi formában bemutatott – nemlétezés pillanatával, azonnal láthatóvá válik, hogy az utóbbi miként kapott helyet az előbbiben, hogy a nemlét nem vált semmivé a létezés megjelenésével. A világ keletkezését megelőző nemlételet mindnyájan „átéljük” a halál tapasztalatával. A világ nem tölti ki dimenzióinak egészét a léttel, hanem mint tapasztalhattuk, nemcsak fizikai értelemben, de mindenhol helyet hagy a még-nem-lét idő- és térnélküliségének is. Ebből levonhatjuk a következtetést, hogy a lét feltétele ma is a nemlét.

Most ugorjunk egy nagyot. Amióta a művészet szabaddá vált, s nincsenek megrendelők, akik előírnák a művészeknek a feltételeket, az alkotásokat meghatározott általános elvek, irányzatok, hitek, elvárások stb. alapján hozzák létre. Malevics az elsők között csatlakozott a „szabad művészek” társaságához. Habár erre nem mindig éreztek készletet, a művészek időnként programokban és kiáltványokban tették közzé elképzeléseiket. Tudjuk, mi volt Malevics szándéka a *Fekete négyzettel*, hiszen szuprematista téziseit a művészettörténet számon tartja. De nem említettük még saját szándékunkat. A műalkotásokkal szemben a képek meghatározott alkalmi céllal rendelkeznek. Az

univerzumunk keletkezését megelőző pillanat című képpel az volt a célom, hogy valaki számára olyan ajándékként működjön, amelyet még soha senki nem kapott.

Egy nagyon is konkrét alkalom indította el e kép létrehozásának gondolatát. Habár a világ számára egy ilyen lehetőség nem tűnik jelentősnek, mégis úgy gondolom, ennél nincs jelentősebb, mivel éppen úgy egy kezdetet készít elő, mint az univerzumot megelőző nem-lét. Egy jó barátom fiának, Benjáminnak Mariannal való házasságára készítettem ezt a képet, előbb csak gondolatban, majd ezen írásban részletesen is értelmezve, irányt mutatva a megajándékozottaknak saját gondolataik artikulált kifejtése és a személyiségüket szimbolizáló két gondolati szál egybebe-fűzésének megkönnyítése érdekében. Minden érzéki jelenség csak a nyelvi értelmezésével együtt alkot egységet és egészet, ahogyan a házastársak is egymás felei (lásd: feleség). Szöveg és kép tehát csak együtt tekinthetők értelemegésznek. A társadalmiságunkat bizonyító nyelv irányítja és értelmessé artikulálja a biológiai alapokon nyugvó látásunkat, s amit így érzékelünk, az jelenik meg jelenséggént. Minden alkalommal, ha egy festmény értelmezésében bizonytalanság adódik, a „szakemberekhez”, a művészettörténészekhez lehet fordulni. Ők pedig a képjelenség vagy a műalkotás készítőjének indítékát, célját igyekeznek feltárni. Ezzel szemben a filozófus-esztéta maga vállalkozik az értelmezésre (önértelmezésre), de egy általános szinten. De míg az utóbbiak úgy gondolják, hogy az alkotó szándéka és a létrejöttének kora tekinthető az értelmezés tekintetében mérvadónak, az állítja be gondolkodásunkat és értelmünket a megfelelő irányba, mert benne keresendő a műalkotás szellemi genezise. Újabban a pszichológusok is bejelentették igényüket az alkotók pszichéjén keresztül műveik értelmezésére. Habár az alkotói szándék a műalkotás eredetének csak a tervrajzát hordozza magában, ami bennük a műalkotás létrejöttét megelőzően jelen van, olyan pszichés állapot, amely segít megmagyarázni a műalkotás érzéki-tudati sajátosságait. De közel sem ad magyarázatot mindenre.

A csillagokkal az emberek már jó ideje közeli viszonyban állnak. Mivel különleges ajándékot akartam adni, be kellett bizonyítanom, hogy ez a fekete folt, amelyet készakarva formáltam ilyenre, emlékeztetvén a nézőt Malevics fekete négyzetére, bármikor más jelentéssel, más tartalommal, más jelenséget jeleníthet meg. Nem lehetséges egy színt vagy egy formát kisajátítani egy tartalom vagy jelentés érdekében. De egyben arra is rá akartam mutatni, hogy az a négyzet a művészettörténet értelmezésében alapvetően különbözik saját képfelfogásomtól. Ez utóbbi ugyanis olyan létezőt jelenít meg, amelynek lényege éppenséggel az a még-nem-létezés, amely potenciálisan mindent magában hordoz. Én ugyanis nem műalkotást szerettem volna létrehozni, hanem egy képjelenséget, amely a lehető legteljesebb formában állítja a néző elé „tárgyát”. Az azonosság Malevics festménye és az én képem között csak látszólagos, mivel egészen eltérő dolgokról van bennük szó. Malevics nem képet, hanem műalkotást akart létrehozni, míg én ragaszkodtam a képjelenséghez. Egyfelől, amíg a XIX. század végéig e kettő szinte ugyanazt jelentette, mára a különbség közöttük óriásira nőtt. Ezt éppen Malevics tette nyilvánvalóvá a „tárgyatlan művészet” programjának a meghirdetésével. Másfelől a nyelv képes megkülönböztetni az érzékileg megkülönböztethetetlen dolgokat is egymástól. A különbséget ebben az

esetben a magam részéről abban a még-nem-létben álló várakozásban leltem meg, amely univerzumunk kialakulását megelőzte, s amiről Malevics még nem is tudott. Akár Isten akarata és tevélegessége, akár egy semmiből keletkezés eseménye előzte meg univerzumunk kialakulását és benne világunk kibontakozását, azt nem lehetett előre tudni, mivé lesz, ami létrejön. Isten éppúgy teli lehetett várakozással a teremtés előtti és utáni pillanatban, mint az önmagát kibontó univerzum egyik általa teremtett, Isten mellett önmagát is teremtő szülöttje, az ember. Az időben változó világot ugyanis Isten sem ismerhette meg annak e dimenzióban való kiterjedését megelőzően. Ha Isten mindentudó lett volna, már nem érthette volna meglepetésként az ember hűtlensége, törvénytelené válása, s nem kellett volna Noénak megmenetnie az emberiséget és mindazt, amit Isten teremtett. De a fiát sem kellett volna elküldenie megváltóként.

A tudomány is képes visszatekinteni a múltba, hiszen az univerzum távoli sarkaiból hozzánk érkező fény elképesztően hosszú utat tett meg. Az első fénysugár útja talán tovább tart hozzánk, mint amilyen idős maga az univerzum. Ha az univerzumban a hatásoknak és az összefüggéseknek ilyen hatalmas időre van szükségük, akkor előfordulhat, hogy egysége felbomlik, ha nincs semmi más, ami egyben tartsa. De ezen a szinten már az egység fogalmának a tartalma is bizonytalan.

II.

„2017. 10. 26.

Kedves Kollégák, barátok, érdeklődők!

Találkozunk 2017 november 5-én (Tóth Endre születésnapján), az Artpool P 60-ban, (Budapest, VI. Paulay Ede utca 60.), délután kettőtől este nyolcig, a dokumentumok az 51-es körzetből

A SEMMI JELENLÉTE című eseményünkön.

a Kapolcson megvalósult projektről bővebben lásd az esemény weboldalait:

<http://artpool.hu/K51/2017/index.html>

és

Nagy Kristóf - Schuller Gabriella - Szirmai Anna írását a Balkon 2017/6 számában

http://artpool.hu/K51/2017/balkon-2017-6_33-36.pdf

»A Tüntetés / Kitüntetés / Semmi projekt – a kiállítótér hűvös biztonsága helyett a közterület kiszolgáltatottságát felvállalva – az Artpool kutatási területéhez tartozó gondolati struktúrák felhasználásával, új kurátori rendezőelvet követve valósított meg egy 21. századi művészeti jelenlétet.«

Üdvözlettel:

Galántai György kurátor
és az Artpool munkatársai

A semmit mindig valaki tapasztalja meg és ezért az a számára valóan „létezik”. A semmit tehát érzékeljük vagy elgondoljuk, ami annak a jele, hogy a semmi nem teljesen semmi, ha a gondolkodásunk tárgya lehet, jóllehet nem érzékeljük a maga tulajdonképpeni értelmében, csak hiányként és ezért nem is jelenik meg gondolatainkban másként, mint szavak és szimbólumok formájában. Az abszolút értelemben vett Semmi mindent tagad. Ennek ellenére, az én semmim nem biztos, hogy mások számára is ugyanilyen semmiként jelenik meg, s fordítva; mások semmi-érzete és a semmivel kapcsolatos tapasztalata nem minden esetben ér el hozzám. Semmiről csak az ember viszonylatában beszélhetünk, mert ha ez a nemlétezés létezik, akkor azt csak az ember képes valamiként megragadni.

A szó, hogy *semmi*, mindenki számára érthető, de nincs tulajdonképpeni jelentése, ahogy egyetlen szónak sincs, ha nem kerül konkrét nyelvi kontextusba, mert nem vonatkozik semmire sem. A létezés hiányának vagy ürességének a tapasztalata mindig konkrét szituációk alkalmával kerül elő, ám csak azért létezhet, mert efféle tapasztalatokkal mások is rendelkeznek. Ezért állíthatjuk, hogy létezik a kollektív semmi is, amely már egy közösség egészét érinti és társadalmi-kulturális szinten működik.

A semmi a mindent tagadásával válik valamivé, ezért a *létezik* és a *van* fogalmának az ellenpólusa. Mivel e szó mindent tagad, magát a tagadást is, ezért önmegtagadó, azaz önellentmondásos fogalom. Amíg a *nincs* fogalma meghatározott kontextusban, bizonyos dologra vonatkozik, a *semmi* úgy működik, mint egy „negatív fekete lyuk”, amely mindent eltávolít magától, mindent kilök a létezésbe és szó szerint nem tűr meg magában semmit sem. Amikor azt érzem, hogy „nincsenek gondolataim”, hogy „üres a fejem”, mert nem gondolok semmire, akkor éppenséggel nagyon is gondolok valamire. A semmi valamiként arra mutat rá, hogy a nyelv mindent képes szavakban megformálni, s ez alól a semmi sem kivétel. A semmi egymagában ellenpólusa mindennek, s ha éppen nem gondolunk semmire, akkor akár azt is mondhatnánk, hogy a semmire gondolunk. Ez persze paradoxon. Nem véletlenül hozta zavarba ez a szó a filozófusok több nemzedékét is, hiszen ellentmondásosságát sohasem sikerült teljesen felszámolni.

Fizikai értelemben a (világ)űr és a vákuum szóban is a semmi jelenik meg, de ma már tudjuk, hogy jogtalanul, mert a világ úgynevezett üres terei nem üresek. Ürességérzetünknek sem a semmi az oka, hanem nagyon is valami. Azért érzünk magunkban ürességet, mert tudjuk, hogy máskor érzéseink és a hozzájuk kapcsolódó gondolataink folyamatos áramlásukkal előntenek bennünket. Lelki kiüresedésről azonban csak metaforikusan beszélünk, mivel ez az állapot valamilyen érzésnek a hiányát vagy egy nemkívánatos érzés megjelenését jelzi.

Amikor az agyunk nem termel megfelelő mennyiségű endorfint (*endogén opioid peptid*) a hipotalamuszban, boldogtalanunk érezzük magunkat. Ez könnyen vezet depresszióhoz vagy az élet értelmetlenségének érzetéhez, azaz a semmi megjelenéséhez, ami viszont arra utal, hogy az emberen eluralkodó semmiérzés, az üresség érzete, a kiegészítés a biológiai működésében bekövetkezett hibának, az elme egy állapotának, működési zavarának tudható be. Ezek szerint a semmi tapasztalata

alapvetően biokémiai eredetű. A szorongás, amely az endorfinhiány következménye, az élethez nélkülözhetetlen kémiai vegyület hiányának a jele. Az ilyen és hasonló magyarázatokkal a tudományok kivették a kezdeményezést a filozófusok kezéből.

Azoban némileg más a helyzet a semmi tudatával, illetve a semmiről való ismeretekkel. Nem kellene megfélemlenünk arról, hogy azért látunk és hallunk, mert tartósan semmi sem akadályozza a látásunkat és a hallásunkat. Figyelmünk tárgya és szemünk között nincs olyan, ami a jelenlétével lehetetlenné tenné az érzékelést. Ez bizonyítja azon korábbi állításunkat, hogy a semmi tudata nemcsak negatív, de pozitív karakterrel is rendelkezik. A semmire azonban ennek ellenére többnyire némi félelemmel gondolunk. Riaszt bennünket, mert úgy érezzük, nehezebb hozzá viszonyulni, mint valamihez, ami létezik. A félelmetes semmi tudatát, avagy lelkünk ürességét ezért vagy Istenbe vetett hitünkkel, vagy valami másféle, bármikor előrángatható hittel igyekszünk feloldani. Igazán nagy bajt akkor tapasztalunk, amikor a hitünk tárgya válik semmivé, másként megfogalmazva, ha elveszítjük a hitünket, mert akkor egész világunk omlik össze s válik semmivé. Ez ellen is van azonban védekezés, hiszen a hitünket efféle tények nem rendíthetik meg.

A semminek igencsak terjedelmes szakirodalma van, ami érthető is, ha arra gondolunk, hogy a semmi az élet legkülönbözőbb területein van jelen. A fizikai és/vagy filozófiai értelemben vett semmi mellett még sokféle semmit ismerünk. Lelki ürességünk mellett számolunk a halál semmijével is. De emellett ott van az idővel keletkező semmi, a felejtés semmije, amely a változással együtt a korábbi létmódokat, létformákat, összefüggéseket és jelenségeket, ismereteket és tudásokat, s legfőképpen bennünket is megsemmisít. Természetesen a korábban oly jelentősnek gondolt érzelmek elmúlását is ismerjük. Jó ismerősünk képzeletünk és álmaink semmivé válása. Elménk képei maguk is a semminek egyfajta megnyilvánulásai, s még inkább azzá válnak, amikor elfelejtjük őket, vagyis nyomtalanul felszívódnak és teljesen semmivé válnak. Amire nem emlékezünk, az vált a legteljesebb mértékben semmivé. A semmik szinte végtelen mennyiségben vesznek körül bennünket és az élet legeltérőbb területein találkozunk velük. A semmi ott van a tegnapijainkban, az elmúlt pillanatban, várakozásainkban és azok beteljesülésében is. Alig van valami, amit valamiként megragadhatnánk, amit szembe állíthatnánk ezzel a rengeteg, az idő múlásával egyre csak gyűlő semmivel. Az emlékezésnek a görögök a Mnemoszüné nevet adták. Úgy gondoljuk, hogy emlékeztünk mindig szorososan kapcsolódik tárgyához, hiszen mindig valamire emlékezünk, valamire gondolunk vissza. Eközben számtalanszor vesszük észre, hogy két emlékkép közötti hosszú időszakról semmi sem maradt meg bennünk, illetve csak a semmi az, ami az emlékek helyén áll. Emlékeztünk csupán villanások az idő folyásában. Érezzük az életünkben keletkezett hatalmas űrt, amit az emlékképeink alig-alig szakítanak meg. Amire nem emlékezünk és amiről nincs tudomásunk, mert átadtuk Léthének, a felejtésnek, az számunkra valóan nincs és ezért maga a legteljesebb semmi, ami még nyomot sem hagyott bennünk, csak e nyom hiányának ismeretét.

De mindennek az ellenkezőjét is bátran állíthatjuk. Amit egy adott vonatkozásban semmiként nevezünk meg, mert már/még nincs, s mert megragadhatatlan, megtapasztalhatatlan, kommunikálhatatlan és megjeleníthetetlen, az mindig *vala-*

mi. Nevet adunk az ilyen semmiknek, kijelöljük a helyüket, amikor általános formában beillesztjük világunk rendjébe. Ahogyan a szavak közötti elválasztásnak is a tagolás a szerepe, úgy e semmik is a létezés tagoló funkciót töltenek be. A téridő kitöltetlensége teszi lehetővé, hogy megjelenjenek az emlékek, mivel ha mindenre emlékeznénk, akkor egy végtelen emlékezetfolyamba vesznénk bele.

A névadás csak olyan dolgok esetében lehetséges, amelyeket meg tudunk különböztetni, amelyek tehát valamiként mégis léteznek, hiszen tulajdonságaik, helyük, működési módjuk és viszonyaik is vannak. Mi több e semmiknek – így többszám-ban, megkülönböztetve őket a helyük és szerepük szerint – saját terük vagy területük és időbeliségük van. Ahogyan emlékezetünk semmije is többnyire két emlék közötti szünetként működnek, más semmik is hasonlóképpen a létezés fényében aktivizálódnak. Nem is képzelhető el, hogy a *semmi* csak úgy a *semmiben lebegjen*, hiszen világunk minden jelenségének kijelöltük a helyét és idejét, valamint a kiterjedését. Ez pedig azt jelenti, hogy a különböző helyeken felbukkanó semmik eltérő dimenziókkal és tulajdonságokkal rendelkeznek, különböző értékek hordozói, attól függően, hogy az élet mely területén bukkannak fel és mihez kapcsolódnak.

Az, hogy „a semmi nem semmi”, további bizonyítékot követel. Vegyük példának a matematikában használatos semmit. A 0, illetve a nulla (*nullus*) vagy zéró (arabul: *szifr*=üres, majd olaszul: *zefiro*=zéró) semmiként való értelmezése természetesen szimbolikus, hiszen ez egy jel, s nem maga a Semmi. Mégpedig mint közismert, a matematikából származó és elsősorban ott is használatos jel, amely egy a számsorban lévő mennyiség helyét jelöli. Fizikai értelemben a matematika is semmikkel dolgozik, amennyiben a számok materiális értelemben nem létező dolgok. A virtuális, azaz taktikusan nem létező helyek egy társadalmilag új területe az internet, amely ma már alighanem a leggyosabban árulja el nekünk, hogy a matematikai semmi, azaz a nulla mikor és hol született meg, vált „valamivé”, életünk lényeges alkotóelemévé. A virtuális világokon belül virtuális dolgok léteznek. Ezek materiális értelemben nem valóságosak, ám ezek a „semmik” mégis lényeges befolyással vannak valóságosnak vélt életünkre. Az interneten elolvashatjuk, hogy a nullát, azaz e helyi értékkel rendelkező semmit már a maják is ismerték, s hogy Európába az arabok közvetítésével, Indiából érkezett meg, minthogy az indiai matematikusok ötlötték ki. Más feltevések szerint a sumérek használták először, akiktől átvették a babiloniak, ahonnan azután átkerült Indiába, majd onnan nyugat felé haladva a XII. században Európába is eljutott. De a matematikai nulla csak az egyik lehetséges semmi. Jól tudjuk, hogy nemcsak a számsorban bukkannak fel, de az eredmény is lehet semmi, nulla, avagy a helyes levezetés ellenére is érvénytelen.

Persze, mint kimutatták, az egyes társadalmak az ősidőktől kezdve ismerték a semmit, s folyamatosan küzdöttek is ellene. A semmit vagy a nemléte, az elmúlást, más néven a halált megalázónak és elfogadhatatlannak tartották, mert úgy vélték, ez a hordozója a végső és mindent megsemmisítő Semminek vagy nemlétnak. Ezért szinte kivétel nélkül minden korai társadalom valami létezőt állított a halál semmi-jének helyébe, amit a temetkezési szokások őriztek meg. Minthogy a halál semmije elgondolhatatlan, kényszerből *valamit*, az életből ismert világ tükörképét képelték

a semmi helyére, „másvilágként”. Ezért helyeztek a halottak mellé ételt, italt és különböző hétköznapi használati eszközöket. A halált követő létmódot és a helyét tehát korán kijelölte az ember (kizárólag) a maga számára, mégpedig a földben, ott, ahonnan minden előjön, s ahová akaratumk ellenére is folyamatosan minden vissza-kerül, ami valaha is világunkban létezt nyert. A *Halotti beszéd* így fogalmaz: „*Ysa pur es chomuv uogmuc* [bizony por és hamu vagyunk]. Nos, azért a por és a hamu is csak valami, még ha az emberi élet szempontjából nézve semminek is tűnik.

A halál éppen úgy *valami*, mint a fizikai értelemben üres tér, amely az univerzum nagy részét kitölti, ahol nincsenek nagy számban elemi részecskék, atomok, molekulák vagy összetettebb létformák. Az univerzumot a minden irányban terjedő elektromágneses hullámok, a fény sugárzása tölti ki, ami a látásnak és a vizuális érzékelésnek a feltétele. A világűr nem abszolút nulla fokos (-273.15 C fok, fahrenheit-skálán -459,67 fok), ami szintén annak a jele, hogy benne elemi részecskék találhatók. A tudósok ma, a XXI. század elején úgy gondolják, hogy univerzumunk nagyobbik részét a láthatatlannak nevezett anyag és energia tölti ki. Mi ez a láthatatlan anyag és energia? Talán ez is a semmi egy formája, azaz egy megnevezhető, de a létezés eddig ismert kritériumaival nem rendelkező létmód? Természetesen nem kizárt, hogy valami egészen másról van szó, ám ma még ezt a jelenleg fennálló *ismerethiányt* is a *semmi* egy módozataként értelmezhetjük, ami azon nyomban, hogy megfejtést nyert, konkretizálódik és *valamivé* válik. Ám valamiféle pozitív értelemben vett létezését mégiscsak mutat ez a sötét anyag és energia, hiszen már neve is van s bizonyos tulajdonságait is ismerjük.

E példákban az látszik, hogy az egyes semmik nem cserélhetőek fel egymással, s a halál semmijének helyébe nem állíthatjuk az atommag és a protonjai közötti ürességet vagy az élet más területén jelentkező léthiányt. Az egyes semmiknek helyük és idejük, valamint tulajdonságaik, s bizonyos értelemben karakterjegyeik is vannak, amelyek alapján megkülönböztetjük őket.

A világegyetemnek az egyetlen pontból való születését, azaz a *Nagy Bummot*, más néven az *Ősrobbanást* – alighanem éppen e semmi zavaró jelenléte miatt – igyekeznek a fizikusok megcáfolni és alternatív univerzumkeletkezéseket és -létmódokat felállítani. Ez azt jelenti, hogy egy, a mi logikánk szerint abszurd állítást – a semmiből keletkezést – igyekeznek felszámolni, s a világegyetem kezdetét abszolút nullapontként vagy kizárni vagy valamilyen logikusabb rendszerfolyamatban megragadni. Ha viszont a genezist megelőző állapotot is bevonják jelen világunkba, az azt jelenti, hogy megpróbálják azt is részévé avatni, ami rajta kívül esik. Nehéz ugyanis elfogadni, hogy a semmiből keletkezett minden, és még a tér és az idő kezdete is egy ilyen nulla ponthoz köthető, hiszen ennek a feltételezése nem engedi meg a további olyan kérdéseket, hogy mi volt az ősozobbanás előtt; hol, milyen közegben helyezkedett el az a helyszín, amely kitüntetettként ennek az eseménynek a kiindulópontjává vált; miben terjedt ki az univerzum, ha nem a már létező térben? Az ilyen kérdéseknek ugyanis elejét veszi az a tény, hogy ebben az esetben a semmit szó szerint kell érteni, azaz olyan „létmódként”, illetve nemlétezőként, amely nem tartalmazta még sem a teret, sem az időt, ami azt jelenti, hogy nem állítható róla semmi

sem. Azt ugyanis könnyű belátni, hogy a létezés dimenzióinak hiányában a létezés lehetetlen. Ám ez a „semmit (sem) állítás” mégiscsak egy viszonyban állást jelent (a nemnek az állítása, azaz a létezésnek a tagadása). A nyelv is ismeri a lét és a nemlét játékát, amikor olyan megfogalmazásokat tesz lehetővé, hogy: „mi állítjuk, akik léteünk, egy olyan dolgról, amely nem létezett s ma sem létezik, hogy valamikor mégiscsak létezett, mégpedig semmiként, azaz nemlétezőként. Egy létező (személy) állítja a nemlétet létezőként, mégpedig az időn és a téren kívüliként”.

Ezt a gondolatot általánosíthatjuk is, hiszen minden tagadás, minden nullát, semmit, zérót és nemlétet állítás egyben valamire vonatkoztatás is. Ha pedig egy állítás vonatkozásban áll valakivel vagy valamivel, akkor annak létezik egy alanya, egy kölcsönviszonya, egy tere és ideje, amelyben aktualizálódik. A semmi vagy a nulla megvonásként is állítja saját ellentétét, hogy ugyanis aminek a létét megvonja, az valamilyen módon mégiscsak létezhet. Akár egy ezzel ellentétes állításban is jelen lehet a létezése, egy olyan állításban, amelyben azt mondjuk, hogy valami igenis létezik, s nem pedig nem-létezik (pl.: Isten vagy éppen az ősröbbanás nullapontja). Az ember azért nem képes a halál tényét elfogadni, mert az mindennemű viszonyulást lehetlenné tesz. Márpedig – mint látjuk – a legkülönbözőbb semmikhez és nullákhoz vagyunk képesek viszonyulni, csak ahhoz az egyhez nem, amely önmagunk nemlétét tételezi. Az ugyanis magának a viszonyulásoknak a teljes megszűntét, azaz semmivé válását jelenti. Aki semmihez és senkihez sem viszonyul, az valóban nem létezik, kivéve ha valaki számára mégis megjelenik tudatának tartalmaként. A múltunkhoz, elhunyt személyekhez, nemlétező dolgokhoz való viszonyunk egyoldalú, de mégiscsak viszony. Elvetjük vagy felidézzük, de valamiként viszonyulunk (még/már) nem létező dolgokhoz is.

„*Ex nihilo nihil fit*”, azaz a „semmiből nem lesz semmi”, állítja régóta a filozófiai mondás. És erre mit válaszoltak korunk asztronómusai? Azt, hogy a világ a Nagy Bummból, a „Nulla pontból”, vagyis egyetlen pontból, azaz a nulla kiterjedésű Semmiből keletkezett. Ehhez nagyon hasonlót állított a Biblia is azzal, hogy Isten egyetlen szavára, hogy „legyen!” és/vagy hat napi munkájával a Semmiből létrejött az ember világát megalapozó fizikai „valóság”. Tegyük hozzá, ezzel a fizikai teremtéssel a valóság nem lett befejezve, folyamatosan létrejön és egyben ugyanilyen tempóban válik semmivé is.

Igencsak érdekesen alakul azonban a filozófiának és a tudománynak a semmiről folytatott vitája. Az újkori filozófiában elsőként Kierkegaard írt a semmiről. Azután Heidegger is feltette a kérdést a Semmire vonatkozóan. Heideggert azután Sartre követte a *Lét és semmi* megírásával. Ez azt igazolja, hogy a semmi, egyfajta ellenpólust alkotva, aktívan részt vesz világunk alakításában, hiszen csak azért lehetséges róla vaskos könyvet írni, mert eltérő létmódjai vannak és ennek megfelelően a hozzá való viszonyunk is sokféle lehet. A filozófia alapfeltételezése, hogy a nyelvi tapasztalat és eszközei, a logika, a kauzalitás, a fogalomképzés elegendő ahhoz, hogy a „valóságot” (környezővalóságunkat) megismerjük és megértsük. A fizika és az asztronómia viszont lépésről lépésre fedezi fel környezővalóságunk és a kozmosz távoli tájainak közös fizikai alapjait. Folyamatosan rendkívüli erőfeszítéseket tesz

annak érdekében, hogy az egyes részleteket egyre pontosabbá tegye és beépíthesse tudásunkba. Elmék ezrei dolgoznak azon, hogy megértsük a fizikai valóságot. Ebben a nyelv mellett a matematika van a természettudósok segítségére. Nyelv és matematika egyaránt eszköze és feltétele az emberi önmegértésnek és önkifejezésnek. A semmi megtapasztalása ezen eszközök segítségével olyan, mint a földművelés. A tapasztalat ugyanakkor nemcsak tudás, de érzés is. Csak akkor értjük meg, miként válik a magból növény, ha a földet eszközeinkkel a lehető legalaposabban műveljük meg, s figyelemmel kísérjük munkánk eredményét. Minél összetettebb és alkalmazhatóbb eszközöket használunk, annál jobb eredményt érünk el. Ebben az esetben a megfelelő eszközök alkalmazása a semmiről való tudás mennyiségi növekedését hozza magával.

Ne gondoljuk azonban, hogy a *Semmit*, a *Nemléte*t, a *Lét hiányát* magunk nem éljük át közönséges mindennapjainkban éppen úgy, mint a filozófia vagy a fizika a maga eszközeivel. Ugyanúgy a semmi falába ütközünk bele, mint ezek a társadalmilag hitelesített tudásmódok. Azt már tudjuk, hogy a semmit elképzelni olyan feladat, amelyre tudatosan nem vagyunk képesek, mivel gondolkodásunkat, figyelmünket mindig meghatározott dolgokra irányítjuk. Heidegger és Sartre sem volt képes másként beszélni a semmiről, mint társadalmi létezésünk szavaival, fogalmaival, kifejezéseivel, összefüggéseivel, logikájával. Ezt egészítették ki egyéniségükkel, személyiségükkel és tapasztalataikkal, létrehozva a saját filozófiailag kielélt semmijüket, ami különbözik más filozófusoknak és tudásmódoknak, például a buddhizmusnak a semmijétől. A semmi megértéséhez nincsenek különleges érzékszerveink, tárgyi eszközeink, amelyeket igénybe vehetnénk, ahogyan tesszük ezt a világunk létező dolgaival. A semmi azonban eszköztelenül is ott van körülöttünk és bennünk. Például a múlt és a jövő tudatának formájában, amelyek között a jelen létezőként alig valami, csak egy pillanat, amely máris tovaröppen, hogy múltként újra semmivé váljon: még nem létből már nem letté átalakulva. Ha elménk működését nézzük, az nagyjából az ilyen és hasonló nemlétező dolgokra irányul. A múlt az idővel mérhető, ami azt jelenti, hogy a már nem létezőket az idő távolságával szokás egy előre meghatározott lineáris, úgynevezett kauzális és történeti sorrendbe állítani. Mintha az egyes nemlétek a térbeliséghez hasonlóan meghatározható távolságban helyezkednének el tőlünk, (a jelenben) létezőktől. Ugyanezt a jövővel kevésbé tudjuk megtenni, ami arra utal, hogy a múlt olyan semmi, ami valamiként mégiscsak elér a mába, míg a jövő, miután csupán ígéret, még annak ellenére sem fedezhető fel jelenünkben, hogy tudjuk, már mindjárt itt van, s bekövetkezte elkerülhetetlen. Csak utólag ad hírt jelenlétéről, mindig akkor, amikor megszűnik az lenni, ami volt. De amíg lényegét, jövő voltát őrzi, a jelenben csupán vélekedés, feltételezés, ígéret, szándék, akarat minden, ami a jövőre vonatkozik.

Carnapnak, a logikai empirizmus egyik legjelesebb képviselőjének a válasza a heideggeri metafizikára az volt, hogy a metafizika értelmetlen. Minthogy a metafizika a filozófia egyik leglényegesebb területe volt két és félezer évig, Carnap a filozófiáról mint tudásmódról mondott ítéletet. Mit állít biztosan a filozófia, ha egyszer ahány filozófust csak ismerünk, azoknak mindegyike mást állított a világról?

Az egyes filozófusok saját filozófiájuk kidolgozásával gyakran egymást is cáfolják, azaz egymás tanait megsemmisítik. A tudomány viszont a tudás kollektív felépítésére törekszik. De tudjuk, egyik tudásmód sem úszta meg, hogy a többi ne igyekezzen alapjaiban megcáfolni, hiszen a filozófusok is gyakran negatívan nyilatkoznak a tudományról. Annak ellenére, hogy a katolikus egyház elismerte a *veritas duplex* elvét, a tudománnyal szembeni kritikai éle napjainkban is meg-megmutatkozik. A tudományra szintén az a jellemző, hogy miközben hol ezt állítja, hol pedig azt – például a nehézkedési erővel, a gravitációval kapcsolatban Newton és Einstein egészen eltérő választ adott –, elvárja, hogy igazságait fenntartások nélkül elismerjük. A tegnap tudományos tudása mára semmivé foszlott. Minthogy „a tudomány mindig csak megközelíti a valóságot, s arról csak hozzátétőleges igazságokat képes állítani, miért higgyünk neki?” – teszi fel a maga szempontjából jogos kérdést egy vallásos személy, miközben persze maguk a vallások is belső és egymás közötti vitáktól hangosak. A vallás magát tartja a legősibb tudásmódnak. Olyan tudás birtokában érzi magát, amely minden társadalomban felbukkant, hiszen nem ismerünk olyan emberi közösséget, amelyben legalább a vallásos hit valamilyen csírája ne lenne jelen. De ezek a vallásos hitek és nyomukban a kultuszaik úgyszintén alapvetően különböznek. Nemcsak egymástól térnek el, de koronként és kulturális fejlettség szerint is felismerhetően egyre kidolgotottabbakká és komplexebbé váltak az idők folyamán, miközben többségük ugyanabba az irányba, a monoteizmus felé haladt. De ez sem akadályozta meg, hogy az egyistenhit még az előtt, hogy megszilárdulhatott volna, szét ne szakadozzon, s gyakran hívei ellen forduljon (mártírok, rituális gyilkosságok, öngyilkos merénylők). Ám, ha ezen tudásmódról azt állítjuk, hogy nem tudnak semmit, hogy tudásuk megbízhatatlan, akkor visszajutunk az őskorba, egy még egységes, ám az állatokétól alig különböző tapasztalati ismerethez.

A fizikusok és az asztronómusok azt mondják, a világot nagyjából a semmi teszi ki. Két elemi részecske, kvark, foton, elektron stb. között nincs semmi, csupán egy a méreteikhez képest hallatlanul nagy távolság. Ezek szerint a távolság maga is semmi, amit azonban képesek vagyunk mérni. Pontosabban mondva, ma úgy tudjuk, hogy ezen elemi részecsekék között az Úr az úr. Az Úr azonban nem Semmi. A világ tágulása arra utal, hogy a tér is valami, minthogy képes tágulni. És hol, illetve miben tágul? Az időben. Persze, ezek a szavak és jelentéseik a mi képzeletünkkel keletkeztek és ott érvényesek. Amint olyan területre lépünk, amely nem a humán létezésünk tapasztalataira épül, a szavak jelentése kétségessé válik. Az ekevas vagy a lándzsa nem alkalmas a földön kívüli létezés, például az űrhajósok eszközeként funkcionálni. Mit csinálunk tehát, amikor kilépünk földi létünk komfortzónájából? Szakfandert öltünk magunkra, azaz magunkkal visszük az idegen világba komfortunkat biztosító eszközeinket, hogy létadottságaink tekintetében semmi se változzon. A szakfander fizikai világunkat helyettesíti és egyben reprezentálja, beburkol bennünket, s megvéd a világúr semmijétől, azaz a hidegétől és valamijétől, a sugárzásától. A szakfander akár egész földi világunk szimbóluma is lehetne, ha nem a modern tudomány eszköze lenne.

A kozmológiában Lemaître ősrobbanásra vonatkozó elképzelése a XX. század második felében standard elméletté vált. Ennek az elgondolásnak az alapját Einstein relativitáselméletének az egyenletei adták meg. Ám ez az elképzelés némileg egy mechanikus elképzelésen is alapul, nevezetesen azon, hogy amikor Edwin Hubble felfedezte a vöröseltolódást a kozmoszban, vagyis azt a tágulási folyamatot, amely napjainkban is tart, megpróbálták az idő másik irányába, az univerzum korábbi időszakaira, a múlt egészére is visszavetíteni. E mechanikus múltba való visszavetítés eredménye természetesen egy (vektor segítségével modellezett) nullapont lett, ahonnan a világegyetem tágulásának téridőbeli kezdetét számítani lehetett. A világegyetem e pontból számolva 13,8 milliárd évesnek bizonyult. De azután a kétezres években konkurens elméletek bukkantak fel, amelyek logikai alapon vagy számítások segítségével megkérdőjelezték ezt a kezdőpontot. Ha egy még újabb elmélet következtében netán valamikor megdőlné az ősrobbanás koncepciója, akkor újra a nulláról kezdenék felépíteni a kozmológusok és a fizikusok univerzumunk időbeliségét, térbeliségét, egész működését és történetét. A 0 tehát ebben a vonatkozásában egész világunkat meghatározó kérdésként merül fel. Mi van akkor, ha minden másként történt, ha nem is volt ilyen nullapont? Akkor vagy másfajta kezdőpontot kell kijelölnie a kozmológusoknak, aminek segítségével az univerzum létezését és jelen állapotának magyarázatát fel lehet építeni, vagy olyan körmozgást kell feltételezniük, amelyben minden visszaáll korábbi állapotába, azaz visszatérünk az antik világ gondolkodásában gyökeret vert körforgáshoz, egyfajta pulzáló világmozgáshoz. Egy új *null*-ra vagy kiindulópontra, egyben viszonyítási pontra lesz szükségünk, ami eltér a korábbtól, ha a mostani hamisként lelepleződve a tudománytörténet süllyesztőjébe kerül és az igazság szempontjából *semmivé* válik. Feltéve persze, hogy a semmivé válás és a vele ellentétes univerzum kiépülése nem két szimultán párhuzamos folyamat, mert ebben az esetben a nulla pont, azaz a kezdőpont és a végpont válik *semmivé*, azaz 0-vá.

Tóth Endre és Galántai György projektje a semmiről a „0” jelének segítségével beszél (akár némán is, tüntetőablák segítségével). Ám ez a semmi egy létező dolog, semmit vagy 0-t jelölő jel segédletével válik érzékelhetővé (megjelöltté). A semmi a létezés különböző szintjei és formái között bukkán fel, s mint említettük, valami jelenlétének a hiányaként ismerjük fel. A hiány viszont pontosan megjelöli, hogy összefüggései tekintetében az adott semmi milyen területet foglal el, s miféle minőségben áll azon a helyen, ahová állítva lett. A nullák sorozata vagy sokasága, azaz több nulla nem feltétlenül jelent több vagy átfogóbb értelemben vett semmit. A matematikában azonban a sok nulla valóban sok helyet jelöl, és ezzel sok semmit is, amin e helyek betöltetlenségét kell értenünk. De előfordulhat, hogy a nullák sokasága a semminek a semmisségét csökkenti. Ha pedig a semminek nem jelöljük ki a helyét, akkor ez a semmi maga is semminek, érvénytelennek tekinthető, hiszen mint említettük, viszonyítás és hely nélküli semmi nem létezhet. Márpedig a semmi kisémmizése, azaz semmilétének a felszámolása a logika szerint éppenséggel valamit eredményez. A matematikai mínusz elvileg még a semminél is kevesebbet jelent, de ez a negatív létezés csak életünk bizonyos jelenségeinek esetében és ott is létező mennyiségként

alkalmazható. Amint a matematikában a nulla maga is tagadásra kerül, azonnal pozitívba fordul át s létezővé válik. De hiszen már a semmi jele is efféle semmivel szemben álló „valami”. A matematikában az üres, azaz mennyiséget nem jelölő hely nullával való jelölése a valóságos létezés nem jelentő, azaz semmire nem vonatkozó mennyiségnek a hiányát jelzi. Ne felejtjük el, hogy a matematikai számításokat csak vonatkoztatjuk valamire, de nem azonosítjuk a dolgokkal, bár az antik filozófiában ennek az ellenkezőjére is volt példa (Püthagoreusok). Önmagában, valamire való vonatkozások hiányában a matematika is semmi, olyan öncélú műveletek sorozata, amelyeknek nincs tárgya. Ugyanakkor a számok általános érvényűek, azaz nem sajátíthatók ki, mert függetlenek a taktilis valóság eseményeitől, jelenségeitől. A $2 \times 2 = 4$ minden vonatkoztatás hiányában is igaz állításnak számít. A matematika a saját törvényei szerint létezik, amely törvényeket a nagy matematikusok fedezik fel és vonják be világunkba. Ugyanez vonatkozik minden szelleminek tekinthető jelenségre, például az olyan fogalmakra, mint a fenséges, a célratorés, az akarat stb. Ám egy másik nézőpontból szemlélve a számok és a fogalmak mégsem teljesen semmik, hiszen nem elsősorban a hiányukkal, hanem velük végzünk nagyon is konkrét és gyakorlati műveleteket. Ha ez így van, akkor azt kell mondanunk, hogy a semminek különböző fokozatai vannak. Nem mindegy, hogy a számsorban egy nulla hol helyezkedik el, mert az adott hely határozza meg a segítségével kifejezett mennyiséget. Olyan viszont, hogy abszolút semmi, azért nincs, mert már azzal, hogy egy ilyen semmit feltételezünk, legalábbis nyelvi szinten létezés tulajdonítottunk neki, s a nyelvben való létezés már mindennek, ami ekként megjelenik, eliminálhatatlan alaptulajdonsága.

Arról is beszéltünk, hogy a semmi minden kezdet nullpontjaként nem rajtunk kívül, hanem bennünk található meg. Vizuális és auditív, s minden egyéb érzékelésünk nullpontját mi magunk alkotjuk. Belőlünk indul ki az érzékelés és bennünk is ér véget (válik semmivé), amikor valamit érzünk, arra reflektálunk vagy valamilyen ismeret birtokába jutunk. Minden ember saját egzisztenciájának, érzékelésének, tapasztalatának és tudásának a kiindulópontja, s minden, amit megtapasztal, megismer és megért, őbenne válik „valamivé”. Semmi nincs, ami rajtunk kívülként, bennünket semmilyen formában nem érintőként bárminemű léttel bírna. Amiről nincs tudomásunk és nincsenek ismereteink, amit nem vagyunk képesek elképzelni, kigondolni, megnevezni, kiszámolni stb., az számunkra nem is létezik. Ezért a dolgok, az új ismeretek gyakran a semmiből bukkannak fel előttünk, s váratlanúságukkal meglepnek bennünket. Az Én, minden tudásának és ismeretének nullpontjaként találkozik nap mint nap olyan dolgokkal, jelenségekkel, eseményekkel, személyekkel, melyek korábban számára nem léteztek, nullák voltak. Az Én saját koordinátáinak nullpontjaként, azaz kiindulópontjaként más, korábban számára nemlétező dolgokat és jelenségeket fogad magába azáltal, hogy tapasztalatának, tudásának, ismereteinek, végül pedig, ha van neki, akkor a világának a részévé teszi őket. Úgy tágulunk magunk is ki, ahogyan világunk gazdagodik, s e gazdagság a semmiből bukkán fel, mivel többnyire nem számítunk rá.

Meg kell említenünk a semmi egy speciális aspektusát. Ez pedig nem más, mint az a terület, ahol a semmi először bukkant fel explicit módon, vagyis magában a

nyelvben és a nyelvhasználatban. Talán még ki sem alakult az emberi nyelv abban az értelemben, ahogyan ma gondolunk rá, nem volt egyértelmű nyelvtana, nem vált el teljesen a metanyelvtől, a testnek a képekként való alkalmazásától (gesztikuláció), amikor a „nem”, a „nincs”, a „semmi” és az ezekkel rokon, tagadást kifejező fogalmak már léteztek. Nem kizárt az sem, hogy a fejrázás megelőzte a semmi és a nem szóbeli artikulációját. E homályos és még kialakulatlan fogalmakat azonban a metanyelvvel, illetve testképekkel nehéz volt eljátszani és bemutatni, mivel a vizuális jelenbeállítás csak pozitív módon, valami konkrétat a jelenbe állítva képes kommunikálni és vonatkoztatni *valamire*. Nagy szükség volt tehát a jelzések nem vizuálisan jelenbeállító módjának a tagadására. Hogy milyen nagy a tagadószavak jelentősége, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a kisgyermekkor egy szakasza, amelyben a nem, azaz a tagadás életkori jelenségként működik, s nem a kommunikáció adott állapotához és helyzetéhez való igazodásként, hanem a tagadásnak, a Nemnek, a semminek az intencionális megjelenítéseként. Ugyanakkor az is igaz, hogy e szavak nem jelentették a nullát, mivel ennek a szónak az adekvát alkalmazása elsősorban a matematikában lehetséges, minthogy már magasfokú elvont gondolkodást igényel. A matematikában a nullának éppen olyan tulajdonságai vannak, mint más mennyiséget jelölő számoknak. A nulla páros szám, egész számok az osztói, mindig meghatározott helyet jelöl a számsorban és teljes értékű számnak tekinthető. A nyelvben a nulla, azaz a semmi mindig vonatkozásban áll a kommunikáció tárgyával vagy valamely tagjával. Önmagában, konkrét vonatkozások hiányában e szónak *nincs* jelentése.

A sok semmi vagy nulla valamit jelez, hiszen éppen az ellentéte annak, amit az egyetlen nulla fejez ki. A számsorban az egymást követő nullákat össze lehet számolni. Mennyiségük megállapításával az adott számsor mennyiségileg kiterjedőként válik érthetővé. Hétköznapjainkban is semmikkel és nullákkal vesszük körül magunkat. A távolságot nulla kilométertől mérjük. A nulla és a semmi azonban nem minden esetben jelenti ugyanazt. 0 kilométerről beszélünk és nem semmi kilométerről. A nulla tehát mégsem semmi, hiszen meghatározott minőséget prezentál, mivel egy a távolság mérésére szolgáló rendszerben a kiindulópontot jelöli. Akárcsak a matematikában a tengelyek, az X-nek, az Y-nak és a Z-nek a találkozási pontja, amelyet szintén a nullával szokás jelölni. De a nulla életünk szinte minden területén felbukkanhat, amikor valamiből hiányt szenvedünk. Az ilyen esetekben érezzük igazán, mint jelent a nulla. A 0 tehát minden esetben egy meghatározott rendszerhez tartozik, hogy azon belül egy mennyiséget vagy kiindulópontot, esetleg minőséget jelöljön. Matematikai értelemben vett nulláról csak akkor beszélhetünk, ha már van *valami*, aminek a mennyiségét kifejezhetjük vagy kiindulópontját megjelölhetjük. A méréshez tehát szükségünk van egy mennyiség nélküli minőséget jelölő rendszerre, térre, szerkezetre, módszerre stb. De mint tudjuk, a nullánál vagy a semminél is akad kisebb. Ha tartozásunk van, akkor igencsak elégedettek lennénk azzal a nullával is, amit a jövedelem és a tartozás viszonyában az egyenlőségjel fejez ki. A számok a negatív tartományban éppen annyira terjednek ki, mint a pozitív tartományban. A 0, a semmi, de főleg ezek szinonimája, a *hiány* alighanem a létezés legnagyobb ösztönzője.

A művészetben a nulla nagymestere kétségtelenül Marcel Duchamp francia avantgárd művész volt. Ő volt az, aki iróniájával kikezdte az abszolút nullát. Az abszolút nulla ugyanis – mint említettük – az egyének számára saját létezésük megszűntével jön el. Ekkor lenne alkalma mindenkinek megtapasztalni a legátfogóbb előadásban a legteljesebb semmit, ha éppen e semmi megjelenésekor jelen lenne a tapasztaló személy. Ám a halál azt jelenti, hogy létezésében szűnik meg a tapasztaló személy. Nos, Duchamp híres sírfelirata, az „*Egyébként mindig mások halnak meg*”, lenullázta a halált. Ugyanis e felirat azt a gondolatot is magába foglalja, hogy mások halálával nem a halált ismerjük és értjük meg, hanem annak külsődleges jegyeit. Saját halálunkat valameddig nyomon követhetjük, mivel a test és a lélek elmúlása nem egyetlen pillanat, hanem egy folyamat, amely még az életünkben elkezdődik, s a halál csak visszavonhatatlanná teszi, mintegy felteszi az i-re a pontot. De a teljes halál beálltával a tapasztalóval együtt a tapasztalat és annak lehetősége is szertefoszlik. A hullák lebomlása viszont már a halált követő folyamat része, s ezt magunk is jól ismerjük, amikor táplálkozunk, hiszen a leölt állatok húsát megfőzzük, megsütjük és elfogyasztjuk, akár a növényeket, amelyeket fogainkkal részekre aprítunk, majd gyomrunkban megemészünk. Az egyik élet a másiktól táplálkozik, de ebből nem a halált vesszük észre, hanem saját életünket nyerjük el. Ám Duchamp figyelmeztetése mások és saját halálára csak látszólagosan takar közönyt. Miközben a humor erejével elüti a halál komolyságát, a nemlét abszolút nulla voltát behelyezi egy végeláthatatlan halálfolyamatba, amelyet követően a halál a születéssel, számítástechnikai szimbólummal kifejezve az 1-ekkel szemben matematikai 0-k végtelen hosszú sorozatává válik.

Annak ellenére, hogy a semmiről sokat tudunk, sok mindenről viszont semmit, éljen Tót Endre!